ספר

מַסַּע

בַּחֲצִי הָאִי קְרִים

כּוֹלל

מסעותי בחצי האי קרים ונוף טבריה, מלבוא ים השחור עד קצה ים האזאווי וערבת נאגאיסק, כתיבת הערים החדשות והעתיקות למיום בא זכרן, בספרי דברי הימים, תכונת יושביהן, מעלליהם וכשרונותיהם ומצבם המדיני והמוסרי בכלל ומצב בני ישראל בפרט.

ונלוה אליו ציורים מתמונות הערים וההרים.

מאת

אפרים דיינארד

ווארשא

דרוק פאן אלעקסאנדער גינז, נאייע זיעלנא שטראססע № 37

שנת תרל"ט לפ"ק

Масса бахацы Гои Крымъ

т. е.

описаніе Крымскаго Полуострова

Соч. Путешественника

Э. Дейнарда.

ВАРШАВА.

ВЪ ТИПОГРАФІИ АЛЕКСАНДРА ГИНСА.

Новозельная № 37.

1879.

Дозволено Цензурою.
Варшава, 18 Октября 1878 г.

מבוא

א

חצי האי קרים אשר בים השחור משך עליו עתה עין כל חכמי לב והנוסעים באירופא, תחת אשר כמעט לא נודע שמו בארץ עד ימי מלחמת מלכי הברית בשנת 1854—55—56. החכמים והנוסעים המפורסמים עזבוהו, נטילי הכסף נסעו לאשכנז ולאיטליא להריק את אמתחותיהם אשר נלאו נשוא ברוסיא, וארץ חמדה הזאת (קרים) נשכחה באין משים לב כי יקר למצוא בכל מרחבי תבל מדינה קטנה, אשר חברו לה יחדו חן ונעם במדה נפרזה, דברים עתיקים יקרי הערך אשר לא יוקח סגור תחתיהם, ההאמינו מעולם אלה היושבים ספונים בהיכלי בערלין, וויען ופאריז, כי עוד כברת ארץ קטנה בירכתי ארץ רוסיא וצבי הארצות הִנֶּהָ אשר לשמה ולזכרה תאות נפש כל חכם לב בארץ בימינו? מי הוא אמיץ הלב אשר קרא את דברי הסופרים הגדולים להרוסים: פושקין, מיצקעוויץ, מארקאוו וכדומה [1]) אשר כתבו על אודות קרים, ונפשו לא תכסוף לראות בעיניו את אשר שמעו אזניו מדברי הסופרים המפורסמים האלה? נפש מי לא תערוג לראות בעיניו את חמדת הארצות הזאת, אשר דברי ימיה נודעים בשערי ספרי דברי הימים זה שלשת אלפים שנה? מי לא יתאוה לדרוך על אדמת הארץ העתיקה והנפלאה הזאת אשר מספר עריה היו מלכיה? ועמים רבים ושונים משכו עליה קוי ממשלתם: הטוריען, הסקיטים, הלאנים, ההונים, היונים, הכוזרים, הקימערין, הגענואיזים, הטטרים, התוגרמים וכו׳. מי לא יאבה להביט בהדרת הכבוד על המערות הנושנות והמצבות העתיקות אשר הדרת השיבה חופפת עליהן זה אלפי שנים ולא נודע יד מי חלה בהן? מי לא יתפלץ בהביטו על הסלעים הנוראים ועל ראשי ההרים הגבוהים התומכים עבי שחקים בחוסן תלפיותיהם ועומדים כענקים מול כל סער וסופה זה אלפי שנים וכל סערות תבל קצרי יד הנה לנגוע בם לרעה? מי האיש אשר יביט במנוחה על האדמה הזאת אשר רותה נפשה מדם חללי אדם אשר נפלו בידי הפראים העריצים והיו לברות למו בימי קדם? לב מי לא יקרע לגזרים בזכרו את גואלו ורעהו, אשר נפל חלל על מרומי

---

[1]) ראה Отечеств. записки 1867.

שדה קטל כאשר לחמו מלכי הברית על סעוואסטאפאל המבצר הנורא בכל מבצרי הבת רוסיא? את כל אלה אם תזכור קורא נעים! אקוה כי תקרא את ספרי בשים לב. הן הנוסעים הרבים, והבאים לרחוץ במי הים למצוא רפאות תְּעָלָה, איש איש מורה דרך בצלחתו, איש איש יבקר את המקומות הנודעים והדברים העתיקים הראוים לשית לב עליהם, רק הנוסע העברי אשר לא יבין זולת שפתו, כאשר יבוא כן יצא ולא ידע עד מה, ולמען אחינו אלה אשר גם נפשם תכסוף לדעת את כל מוצאי ומובאי האי הנחמד הזה, למענם כתבתי את ספרי זה, אולם לא העתקתיו מספרי העמים, ולא נשענתי על ספרי רוסיא ואשכנז, אשר היו לי לעינים על דרכי, כי לא חשכתי כל עמל ותלאה ללכת ברגלי לתור את כל חצי האי קרים, עליתי הרים, ירדתי בקעות, לא היה דבר אשר לא שמתי עיני עליו, וכל אשר היה לאל ידי לעשות עשיתי, ועל פי עצת חכמי לב ראיתי להוסיף בו עוד דברים הנוגעים להיהודים ולהיהדות אשר לא ימצא הקורא כזאת בין כל המון מורי הדרך בשפות העמים.

ועתה קורא נעים! קח נא את ספרי וקרא בו, והיה כי ימצא חן בעיניך וזכרת גם את יוצרו מרחוק, את

המחבר

סעוואכטאפאל בעשירי לעשירי התרל"ד.

תּוֹלְדוֹת הַטַּטָּרִים

בקרים.

חיי הטטרים המדיני שונים בכלל ובפרט מחיי ותולדות כל העמים ללשונותם ולגויהם, כל העמים ילכו איש בשם אלהיו ודבר אין לחייהם המדיני עם הדתי, ולא כן חיי הטטרים המדיני קשורים ודבוקים בחייהם הרוחני, הקוראן הוא ספר הדת לחייהם הרוחני והוא גם יסוד ושרש לחקי המדינה ועל פיו יצאו ויבואו כל מאמיני מחמד בכל עלילותיהם בארץ, והנה ידענו כי בימי ממשלת „צינגיז־חאן׳ [1]) וימים רבים אחריו היה להם ספר החקים „יאסאַ׳ לעינים, הספר הזה כולל חקים נוראים אשר יפילו חתת על כל עושי עול מאיזה מין שיהיו, וברבות הימים נתקבל הספר הזה לחוק ולא יעבור גם אצל מלכי הטטרים בקרים.

נודע לכל כי עוד בראשית צמיחת דת מחמד נפרדו מאמיני תורתו לכתות שונות, הכתות הראשיות הנה, כת השעיתים וכת הסוניטים [2]) וכל יושבי תוגרמה יתחשבו אל הסוניטים, ועל דגלם יתיחשו גם טטרי קרים.

כבר מאד להגיד אל נכון באיזה זמן קבלו טטרי קרים את תורת דת האיסלאם, אמנם זאת ידענו ברור כי עוד זמן רב טרם באו לקרים כבר היו ממאמיני מחמד, ובבואם לקרים הספיקו להפוך משרש את עבודת האלילים אשר נשקעו בה רבים מיושביה הפראים, להאמין באל אחד ומיוחד כמוהם.

כל כותבי קורות עולם יעידו ויגידו פה אחד כי ספרי החקים למלכי הטטרים בקרים נוסדו על אדני הצדק והיושר, הספר „פיזסאנעל׳ אשר

---

[1]) המלך הזה היה המושל על אדמת חפי נהר וואלגא, והטטרים בני עמו נקראו בשם הכולל „אהל הזהב" Золотая-орда, יען כפי הנודע ישב החאן על שק מלא זהב במקום כסא המלוכה.

[2]) על דבר שתי הכתות האלה דברתי בספרי „משא קרים".

ראה בעיניו משפטי התוגרמים והטטרים ימלא פיו תהלת האחרונים, הסופר מיכאלאן מליטא נתן היתרון למשפטי חקי הטטרים על חקי ארצו, ואמנם כן, כי בעוד אשר רוב ממלכות הארץ משלו ביד חזקה על עם מרעיתם בממשלה בלתי מגבלה הנה משלו מלכי הטטרים בממשלה מגבלה מאד במשפט וצדק, אשר על זאת נאוה להם תהלה מפי סופרי דברי הימים באמת ובתמים.

ראש אשר ממשלת מלכי הטטרים בקרים היה כי היו בכל עת ובכל זמן לעם אחד, ולא התפרדו לנסיכות קטנות כברוב ארצות איירופא בימי הבינים. המלך [חאן] היה בכבודו ובעצמו ראש השופטים, ובהיכלו ישבו השרים כסאות למשפט, ואיש לא ערב לחרוץ משפט בלי הסכמת המלך, ומלבד אלה הושיב שופטים בכל ערי ממשלתו, והשופטים האלה נקראו בשם „קאדי", ובית המשפט נקרא בשם „קאדילין", ועוד בימי Peussonnel במאה הי"ח למספר הרגיל נמצאו ארבעים ושמונה בתי משפט כאלה בקרים, ותחת פקודתם עמדו אלף ושש מאות וארבעה כפרים, ומלבד החאן נמצא עוד אחר נשיא להם ומשנה להחאן אשר בכל תהלוכותיו התנהג בהוד והדרת מלך, ותחת פקודתו היו חמשה שופטים גדולים אשר אליהם ולמשפטם ייחלו רק בני האצילים, וכל דבר חק ומשפט לא יצא לאור בלעדי הסכמת ראש כהני הדת [מופטי] ועל פי רוב דעות, ומלבד אלה נמצא עוד בית משפט מיוחד בשם „בית משפט כהני הדת". הכהנים האלה אשר השאירו כבודם וזכיותיהם ליוצאי חלציהם, פרו וירבו מאד ברבות הימים עד כי היו למספר רב ועצום ונפלגו לארבע מפלגות שונות, וגם לבני אמונות אחרות היו בתי משפט מיוחדים כן להעברים וכן להנוצרים, ולא נגרע מהם מאומה מכל זכיות המדינה כליתר התושבים, ורבים ממלכי הטטרים נתנו ליהודים זכיות מיוחדות עוד על יתר האזרחים, [ראה בספרי משא קרים צד 22—121].

ראשי השופטים אשר הושיב המלך בערי ממשלתו הגדולות „באחציסאראי", „גוזלווא". [איופאטאריע] „אר־קאפי", [פערעקאפ] „ואק־מעטשעט" [סימפעראפאל], והשופטים אשר הושיב השולטן מתוגרמה — אשר משל על החפים הדרומים בקרים — בארבעת הערים „קאפפא", „סודאק", „מנגופ" ויעני־קאלע, לא היתה לאל ידם לחרוץ משפט מות על איש, והדבר הקשה הביאו אל השופטים אשר ישבו בהיכל המלך, ואחרי אשר הצליח להטטרים לכונן את עריהם בסדר ומשטר ישר ככל העמים הנאורים בעת ההיא, יסדו להם בית משפט מיוחד בשם „בית משפט פקידי העיר", וכל ריב אשר היה בין איש לרעהו „מיושבי הערים" הביאו אליהם ולא לבתי משפט הראשונים אשר נוסדו מטעם המלך, אך גם הם לא יכלו לחרוץ משפט מות לאיש, ובכל זאת הושיבה הממשלה אחד מפקידיה

בכל אחד מבתי משפט האלה להתבונן על פקידי הערים לבל יוציאו משפט מעקל.

בבית משפט העליון אשר בהיכל המלך ישבו גם שרי הצבא ופקידים שונים, ושם חרצו משפט אם לצאת לקרב או לחדל, והיה כאשר חרצו השופטים משפט לא היתה לאל יד המלך לשנותו ביד חזקה בלעדי אם הסכימו לזה רוב הנאספים מרצון נפשם.

העברות החמורות [Уголовные] אשר נענשו הטטרים עליהן עונשים קשים או גם משפט מות, היו: הכופר בדת, הגנב, הנואף, הרוצח, החומס והשותה שכור, האיש הכופר בדתו נהרג בלי חמלה אם לא מהר לשוב אל ד׳ כרגע, והאשה נאסרה בכלא ובכל יום הכוה ל״ט מלקות עד אשר תשוב לדתה בכל לבבה. הנואף אשת רעהו נענש בענש מלקות ובסקילה — על פי משפט הקוראן, — ואת הנסקלת העמידו בבור עמוק עד החזה, ובכל עת היתה יד העדים ראשונה להמיתה. האיש אשר גנב איזה חפץ אשר מחירו עלה לערך שמונה שקל כסף, קצצו את ידו הימנית, והאיש אשר חמס עשה ואת נפש בעליו לא לקח, קצצו את ידו הימנית ורגלו השמאלית, ואם רצח את איש נשפט במשפט מות. אם הרג את רעהו בצדיה נשפט כע״פ דת תוה״ק „עין תחת עין״, כאשר עשה כן יעשה לו׳ אך לפעמים לא רחוקות קרה כי הרוצח או קרובי הרוצח נתנו כופר נפשו למשפחת הנרצח מאה גמלים ומהם חמשה ועשרים בני שנה אחת, חמשה ועשרים בני שנתים, והנשארים מבני שלש וארבע שנים, ואם הרג את רעהו בשוגג עליו גם כן לשלם כפר ולהוציא את כל עבדיו לחפשי, וההורג עבדו לא ישלם מאומה.

האיש אשר שתה יין עד לשכרה במקום רואים או בימי הצום הקדוש „ראמאזאן״, נענש בענש מות או בשמונים מכות על גוו, אך לפעמים לא רחוקות פרצו את ההק הזה, ורבים מיודעי ומלומדי בדתי האיסלאם ובראשם „בורגאן־עדין״ התאמצו להראות כי נאסר להם רק יין ענבים ולא יין דגן ע״פ תורת מחמד, וכן נענשו בעונשים קשים כאלה גם מעידי עדות שקר, אפס רק לעתים רחוקות נענשו העוברים על עבירות כאלה. הגנב לא נענש רק אם נתפש בכף ועל זאת העידו עדים נאמנים, וגם זאת רק בתנאי אם הודה על עונו, ואם הגיד באזני השופט כי לא „גנב״ כי אם „לקח״ את החפץ ההוא אין בו עון, ולדעת בורגאן־עדין הנזכר, אם שני גנבים עשו חוזה, והאחד עלה לאחד הבתים וגנב שם חפץ והשליכו דרך החלון למען יקבלהו רעהו, אין להם משפט גנבים. הנואף נענש בענש מות רק אז, אם באו ארבעה עדים נאמנים להעיד כי ראו זאת בעיניהם, והחוטא יודה על עונו, השכור לא נענש אם לא העידו העדים כי היה במצב כזה אשר לא יכול

להכיר בין זכר לנקבה, ואמנם מלבד בדבר הזה היו החוטאים מעטים מאד בערך אל העמים האחרים.

מלכי הטטרים אף כי היו נוראים על כל סביבם במלחמותיהם כנודע לכל קורא ספרי דברי הימים, בכל זאת — לפי עדות סופרי ימי הבינים — שרו למשפט על עבדיהם ולא הכבידו עליהם משא ממשלתם כיתר המושלים בעת ההיא, וכעד נאמן לזה הוא, כי לא מצאנו מעולם בקרים אנשים המתפרצים מפני אדוניהם אף לא אחד המורד במלכו. אם חרץ העם ובראשם הפקידים הגדולים משפט כי נכון לצאת לקרב, לא היתה לאל יד המלך להפריעם ממועצותיהם. הירא ורך הלבב במלחמה נענש קשה, והנס מהמערכה חתכו את בטנו ויוציאו ממנה את קֵבָתו ויתלוה על ראשו לאות חרפת נצח.

אם אמנם הגדנו כי בכל משפטי הממשלה היה להם הקוראן לעינים, אפס יען משפטי הקוראן קצרים ומגבלים וחקים רבים המתחדשים לרוח העת יום יום חסרים בו לגמרי, על כן יסדו להם גם ספר חקים מיוחד בנוגע למשפטי האזרחים Гражданскій Уставъ, וכל סעיפיו נוסדו על הנסיון היומי המתחדש לרגעים, עד כי ברבות הימים היה לספר גדול הכמות מאד, אך לדאבון לב קוראי הדורות נאבד הספר הזה מן העולם, ורק איזה סעיפים ממנו נמצאים מפוזרים בספרים שונים בכ״י הנמצאים ת״י ראש כהני הדת [מופטי] בסימפעראפאל, אך גם מהמעט הזה הנשאר לפליטה משני הזמן נוכל להחליט כי לא חסר להם מאומה אף ממשפטי האזרחים בימינו אשר כבר עלו העמים למדרגה גבוה במעלות ההשכלה, ויותר נפלא כי חקי האזרחי אצל הטאטארים בקרים יש להם השתוות גדולה את חקי כל ארצות המחמדים, עד כי בצדק גזר אומר אחד החכמים, כי כל ארצות ממשלת המושלמנים הנן רק חלקי ממשלה אחת גדולה או יותר ברור כאברים שונים בגויה אחת אשר תחיה את כלם [1].

באוצר הספרים העתיקים אשר להממשלה בסימפעראפאל נמצאו יותר משתי מאות כ״י הכוללים משפטים וחקים שונים למיניהם, אשר יפיצו אור בהיר על מצב חיי הטאטארים החומרי והמוסרי, בין סעיפי החקים האלה נמצאו דיני האישות הנוסדים על חקי הצדק והיושר, על פי החק יכול הטטרי לקחת לו ארבע נשים וכל אחד מבניו אשר ילדו לו נשיו יכלו גם המה לקחת להם נשים כמספר הזה, ואם גם המה הולידו בנים בחיי אבי אביהם לקחו כלם חלק בנחלת אבי אביהם אשר נחשב כל ימי חייו לראש כל המשפחה בכל עסקי הבית, והבנות לקחו חלקן בהנשאן לאנשים,

---

[1]) Journal, Asiat, 1843—140.

ובכל זאת נמצאו בהם רק מעטים אשר לקחו יותר מאשה אחת, ואף רבים ממלכיהם לא לקחו נשים רבות, ונשיאם מוראד גיריי חאן לא לקח רק אשה אחת.

בחקי הנשואין נפלגו טאטארי קרים מיתר מאמיני מחמד. נשואי־אזרחים Гражданскій бракъ אשר נתחדשו בימינו בארצות הנאורות כבר נהגו בהן הטטרים לפני שנות מאות, התחיבות הבעל לאשתו נעשו על פי משפטי הממשלה. כל מנהגי החתונה לא נעשו בבית התפלה, והבעל או האשה אשר לא קימו התנאים אשר התנו ביניהם על פי חקי הממשלה נאלצו לשלם כסף ענושים, ולזאת קראו „מאגר״, וכן לא נהגו טאטארי קרים לקנות בנות חן מידי הוריהן ולתת שלוחים [קאלים] לאבותיהן כאשר יעשו כל המושלמנים בארצות אחרות, כי אם הבעל הביא את עשרו וכלי ביתו לבית האשה, וגם אבותיה נתנו לה נדה [ניקיאח] כחק לכל העמים הנאורים, וכן נמצא סעיף אחד בספר חקי האזרחים „כי אין רשות לאבות הנערה לתתה לאיש נגד רצונה״ — כנהוג בין המחמדים בארצות אחרות, — והאיש אשר נפשו חשקה לקחת לו בתולה מעמיו שלח אליה איש לדבר בה, בבוא האיש עמדה הנערה תחת הקיר או מעבר להמחסה [שירם] ומשם הודיעה את דעתה אם תבחר בו׳ או לא, האיש שאל אותה שלש פעמים, ואם חפץ תחפץ בו הושיטה כנף בגדה מבעד המחסה לאות רצון, ולא? נאלמה דומיה, ואם עת דודים להנערה הגיעה, אז היתה החובה על אבותיה לתתה להאיש האחרון אשר יחפוץ בה, יען לחטאה גדולה נחשבה זאת לפני האלהים אם תשב ימים רבים בבתוליה ולא תלד בנים. הנוצרי אשר המיר דתו בדת מחמד לא יכול לקחת לו לאשה בת אחד „המאמינים״ [כן יכנו המחמדים את עצמם] עד אשר יעברו שבעה דורות.

אחד מחקי הנשואין הוא: על הבעל לדעת את אשתו בכל יום הששי, ואם לא מלא זאת, אז לה המשפט להביאו בפלילים כי לא מלא חובת הבעל לאשתו, ואולי היתה הנסיבה לחק הזה יען לקחו נשים הרבה. . . . . ובכל זאת קרה רק לעתים רחוקות כי ישפט הבעל את האשה, וכן לא נשמע כי יגרש הבעל את אשתו, אף כי חקי הגירושין קלים מאד עד כי יוכל לגרשה אף בלעדי ידיעת כהני הדת, רק אם יאמר לה שתי מלות „הנך גרושה״!

מכל דברי הריבות והמשפטים אשר הובאו לפני השופטים הממוצעים [קאדי] אשר נשארו בידינו בכ״י, נראה ברור כי שופטיהם בימים ההם שפטו כמשפט שופטי־השלום בימינו ברוסיא, ולבלתי הלאות את הקורא לא הבאתי בזה איזה דוגמאות מהן.

כבר אמרנו כי הנוצרים אשר ישבו בקרים תחת ממשלת מלכי הטטרים חיו בגאון שלות השקט ולא נפל צרור ארץ מכל משפטי האזרחים

אשר נתנו להטטרים, ומעולם לא אלצו אותם להמיר את דתם, והחאן האדזי דעוועלט גיריי האוהב שלום תמך את הנוצרים בכספו לבנות להם בתי תפלה ובתי נזירים, וכן נתן זכיות מיוחדות לכל העמים החוסים בצלו, וכן עשה גם בנו מענגלי גיריי אשר מלך עד שנת 1515, ומעולם לא נשמע כי מלכי הטטרים גרשו איזה עם או שבט מהסתפח בארצות ממשלתם, כאשר עשו מלכים רבים לאחינו אשר לא מצאו מנוח על כל מדרך כף רגלם, רק אחרי אשר התגרו הגענואיזים הנוצרים מלחמה את תוגרמה האדירה, אז בא באמת הקץ לשלות הנוצרים, כי התוגרמים לכדו מהם את עריהם הבנויות על חפי קרים הדרומים, והגענואיזים מלטו את חייהם אל כל אשר נשאם הרוח, ובכל זאת גם אז לא נגעו מלכי הטטרים בהנוצרים, ורק מלכי תוגרמה אשר משלו על החפים הדרומים רעצום וירוצצום בעז ידם.

בראשית המאה הט"ז נמלך עליו לב ראשי כהני דת הנוצרית [מיטראפאליט] בקרים לשלוח נזירים לכל אחיו הנוצרים בקרים ובארצות אחרות, וביחוד לרוסיא לקבץ כסף נדבות בעד בתי התפלה והנזירים אשר ירדו פלאים — לפי דבריהם — ויוציאו חק כי כל אחד מנוצרי קרים ישלם להם שקל כסף אחד לשנה, ומכתבי מליצה נתנו בידי השלוחים המדברים גבוה על האמונה והדת, ואף העניים בהם נאלצו לשלם את המס הזה, אך מאשר לא השיגו רשיון הממשלה לקחת ביד חזקה, נאלצו להטיף ולדרוש בבתי התפלה ולהוכיח את אחיהם אשר לא אבו לתת להם את המס ההוא, ובראות העם כי הכהנים מכבידים אכפם עליהם חדלו מבוא אל בתי התפלה, וברבות הימים נפל כבוד האמונה והדת בעיניהם מאד, עד כי החלו גם המה לקחת נשים הרבה נגד חק דתם, והכהנים לא הניאום מעשות כדבר הזה יען בזאת שמן חלקם לקחת מתן מהבעל אשר לקח נשים על נשיו, עד כי התוגרמים רעמו פנים על הדבר הזה, ויתנו חק כי הכהן אשר עבר ואשם להביא במסורת הנשואין את אחד הנוצרים אשר לקח אשה על אשתו לא יקבר על פי חקי דת הנוצרית.

אם אמנם יש מהנוסעים אשר תארו לנו מצב הנוצרים בקרים מורה מאד, אבל דבריהם לא יעמדו לפני כסא הבקרת, יען נדע נאמנה כי יד הכהנים היתה בזה, המה העירו חמלת הנוסעים בספוריהם המבהילים על דבר תלאות הנוצרים, ובזאת הצליחו להעיר רגשי חמלה בלב מלכי הסלאווים לשלוח להם כסף עזר כאשר ידענו כי מלכי רוסיא התחייבו לשלוח להם נדבתם חמש עשרה רובל כסף לשנה, וכן שקר הדברים אשר ספרו להנוסעים כי הטטרים חתכו את לשון הנוצרים אשר דברו בשפת אבותיהם, או התנפלו על בתי תפלותיהם לשלול שלל ולבוז בז ואת בתי התפלה וספרי קדושיהם הציתו באש למען תכחד דת הנוצרית מארצם, כל הדברים האלה ודומיהם

לא היו ולא נבראו, כאשר יעידו סופרי הנוצרים הנאמנים בעצמם, הטטרי לא יכול לבוא לבית תפלת הנוצרים אם לא לקח רשיון על זה מאת הכהן הראשי [מיטראפאליט], וכן לא היתה לאל יד הטטרי ע״פ חקי הממשלה לאלץ את הנוצרי או את היהודי לקבל דת מחמד, וכן יכלו היהודים והנוצרים לקנות להם עבדי עולם — רק לא מן המושלמנים —, אבל סופרים ונוסעים אחדים אשר ראו או שמעו מתלאות הנוצרים בקרים בלבלו הדברים בין הנוצרים האזרחים והשבוים במלחמה, ועל אלה האחרונים הכבידו עָלם מאד באמת. והנה מהנוגע להאזרחים נדע רק מדברי המיטראפאליט סעראַפים אשר כתב להקיסר מיכאיל פעאָדאָראָוויץ כי בשנת 1634 התנפלו הטטרים לשלול שלל בבית הנזירים ס״ט געאָרג. וגם בזה יחשדוהו סופרי הנוצרים כי הפריז על המדה לספר באזני הקיסר דברים מבהילים למען העיר בלבו רגשי חמלה ולשלוח לו כסף, ומה גם כי מעולם לא נעשה כדבר הזה בדעת ורשיון הממשלה, ואם קרה כדבר הזה פעם אחת או שתים, אך הנוכל בעבור זאת להאשים את הממשלה?

כל סופרי קורות הטאטארים הקרימים יעידו פה אחד כי הטטרים בבואם לקרים בפעם הראשונה כבר היו מצוינים בחכמה ככל העמים הנאורים בעת ההיא. העיר „עסקי־קירים" [קרים הישנה] בירת ממלכתם היתה אחת מהערים הגדולות והיפות באזיא, עד כי רוכב מהיר על סוס ערבי לא היתה לאל ידו לסבב אותה במשך חצי יום, בה נבנו בתי תפלה [מעצעטין] גדולים ויפים מאבני שיש, בתי מדרש לחכמות שונות, בתי חולים וכו׳, המסחר עלה למעלה ראש, וכל בני העמים השונים היו שם בגאון שלות השקט ואיש לא נגע בהם לרעה. בשנת 1500 בעוד אשר לא היו עוד בתי מדרש גדולים [אוניווערזיטעטען], בערי ממלכות איירופא הגדולות, כבר נוסד בית רם ונשא כזה בבאחציסאראי ע״פ פקודת מענגלי בן האדזי דעוועלט גיריי חאן, כאשר תגיד לנו מפרש הכתובת החרותה על אבן אחת בחומת בית מדרשם היום בקצה העיר, ובתי ספר רבים לעם היו בכל עיר וכפר, כאשר יעידו גם הרוסים אשר כבשו את חצי האי קרים במאה העברה אשר ראו זאת בעיניהם, ועוד היום אין עיר וכפר אשר לא ימצאו שמה איזה בתי ספר, כי למיום ידע הנער קרוא אבי ואמי ישלחוהו ללמוד בבית הספר (בלשונם מֶדְרַש), ראשי הלמודים בבתי ספר האלה המה למודי הדת ושפת ערבי ופילוסופיא, ובאלה בלו רבים מחכמיהם את ימיהם, למודי אריסטוטלוס וסאקראט היו נר לרגליהם ועלילותיהם. מוּחַמד־ריזאַ בספרו „שבעה כוכבי לכת" מזכיר בחרדת הכבוד את החכם הטטרי „אבדול עזיז עפענדי" וירוממהו עָל בעד חכמתו בפילוסופיא האלהית, [במאה הי״ז למספר הרגיל] עד כי גדולי חכמי זמנו ירדו בעמל גדול לסוף דעתו, מובן מאליו כי להמון העם לא היה כל חלק בחכמתו, ורק מעט

מזוער חרדה אל מעון כהני הדת אשר יבלו כל ימיהם בלמודי ספרי הערביים. ממצבות מלכי הטטרים בבאחציסאראי נוכל להוציא כי גם סופריהם הביטו על חיי האדם בארץ בעיני האיסים, ראשית למודם: „הוי בן אדם! אל תאמין בעצמך, השתדל לבל ימשכוך תאות העולם הזה, ואם לא היום הלא מחר תראה ותוכח כי הכל הבל, רבים היו מלכים ורוזנים אשר שמו בארץ משטרם וכלם עזבו את רכושם ותענוגות בני האדם אשר התענגו כל הימים וילכו בדרך כל הארץ, כל תענוגי העולם ומנעמיו המה: סיר פרחים אשר רק עלים אחדים ממנו יציצו פרחים אך גם הפרחים המאושרים האלה כרגע ימָלו, אשר על כן לשוא ישמח האדם באָשרו, כי אין דבר ואין חפץ נצחי בעולם, כן אך הבל יתענג האדם על יפי תארו, כי כבעל איש משחת המראה כן גם עליו יתענגו התולעים. — המות זה הוא חלק כל האדם כום הוא אשר ממנו ישתו כל החיים והשאול בית מנוס הוא לכל האדם [1] חיי האדם על הארץ הוא כבבית מלון צר, וחיי האדם בקבר הוא ככר רחב ידים ונצחי [2]), בכר נרחב הזה נמצא עדן גן אלהים אשר בו יתענגו הצדיקים והישרים בלבותם" וכו'! והנה אם אמנם לא נוכל להוציא דברים אמתים וחזקים ממליצות החורתים על המצבות הגיוני נפשם בעד בצע כסף, אך לא כבד הוא למצוא בהן ציור מה מְהַלָךְ הגיוני העם ודעותיהם, הנובעים ממקור הפילוסופיא הערבית אשר בנתה לה בית נאמן בקרים ואשר משכה אחריה לב כל העם עוד במאה הי"ז, בעת אשר כל חכמי איירופא שלחוה כבר לנפשה.

הספרות הטאטארית — מלבד בספרי פילוסופיא — עניה היא מאד, ספרי דברי הימים מעטים בה מאד, ומסופרי קרים הנודעים לנו המה: ראממאל־חאדזא, מוחמד ריזאַ, ועוד שלישי אשר כתב דברי ימי מלכי הטטרים בקרים אך לא נודע לנו בשמו, וע"פ עדות הסופר „דעגין" נמצא עוד סופר דברי הימים בקרים, והוא: עבדול בן מוחמד אשר היה נציב עיר כפא בשנת 1610, ומוחמד ריזאַ מזכיר עוד שני סופרי דברי הימים: חייר־זאַדע־עפענדי ועבדול־וועלי־עפענדי, אשר כתבו תולדות קרים בחצי המאה הי"ז, וכאשר הודיעני הר"א הרכבי נמצא באוצר ספרי הקיסר ספר „דבר שפתים" לר"ד לחנו בקורות מלכי הטטרים בכ"י.

הסופר ראממאל־חאדזא אשר חי בחצי המאה הט"ז בימי מלוך החאן סאַגיב־גיריי, כתב על ספר את כל הקורות אשר קרו בימיו ובימי החאן הזה. ביחוד שם עינו ולבו על עניני המלחמות ותוצאותיהן. מספרו הננו

---

[1]) מצבת מוחמד גיריי.

[2]) על מצבת סאלים גיריי חאן.

רואים כי ,החאן הנזכר בלה כל ימי חייו במלחמות שונות ויהי נורא למלכי ארץ. בכל עת אשר הכין את נפשו לצאת לקרב שפך לפני ה׳ שיחו להתודות על פשעיו, ובשובו משדה המלחמה חלק את השלל לאנשי החיל ושרי הצבא, לפי דברת הספר הנזכר היה סאגיב גיריי גבור עריץ במלחמה ומלך נורא גם לכל עמו, ,המלך היה איש חכם ורודף צדק — יאמר ראממאל — וטוב ומטיב לכל עבדיו, עד כי בדבר הזה היה הוא האחד ואין שני לו; בימיו לא נכר שוע לפני דל, והנסיכים והפקידים היו חסרי אונים להציק להמון העם יען בימיו גם זאב עם כבש הלכו שלובי זרוע, הפקידים [בייא] ראו את פני המלך רק פעם אחת בשנה, וכאשר ישבו בחברתו לא הרגישו בנפשם אם חיים המה או לא, וכאשר קבלו הרשיון לשוב לבתיהם שלחו רץ לבשר את הבשורה הטובה כי הנם חיים ושבים לבתיהם בשלום׳. . . . . מכל דברי הסופר הנזכר הננו רואים כי הפריז מעט על המדה בתהלותיו אשר הלל את החאן הזה. ובאחד מספוריו אודות המלחמה אשר לחם החאן עם הטשערקעסים יספר ,כי החאן עם מתי מספר הכה לפי חרב המש עשרה אלף איש מהם, ומחילו לא נפצע אף איש אחד, ופעם אחת נמלך עליו לבבו להביא מלחמה בשערי רוסיא בעזרת איש אחד ביעלסקי שמו אשר ברח מפני חמת איוואן האיום, והחאן אסף חיל גדול מאד עד אשר רגזה הארץ תחתם, ובהחיל הזה הכין את נפשו לעבור את הנהר ,אקא׳, וביעלסקי הבטיח לו להראותו מעבר בטוח על הנהר, עוד החאן עושה הנה והנה להתקרב למאסקווא, והנה הנסיך ,באקי־בייא׳ מרד בו, וע״כ נאלץ לשוב לקרים, ואחרי כן כתב מכתב מלא חרפות וגדופים לאיוואן האיום ויעצהו לתת לאלהים תודה בעד המרד אשר מרד בו באקי ביי וע״י זה לא יכל לעבור את הנהר אקא ולעשות את ארץ רוסיא הדום לרגליו, הספורים המגזימים האלה יתנו לנו צדק לחשוב כי לא נוכל להשען עליו כבעל סופר קורות עולם אשר עליו החובה לספר דברים ברורים ואמתים ולבלתי יהנוף לאחד מהצדדים, וע״כ קשה לנו להוציא משפט צדק על דבר תכונת רוח החאן הזה על דברת ראממאל־זאדזא; אך לא כן הסופר מוחמד־ריזא, האיש הזה חי בסוף המאה הי״ח בו נמצאו באמת כל ההכנות הדרושות לסופר דברי הימים, ספרו ,דברי מי קרים הכללים׳ יצטיין ברוח הבקרת החפשית המרחפת עליו, וכל יבריו לא נבנו על ספורים והגדות כי אם על ספרים כתבי יד אשר היו ו׳ לעינים, והכראנאלאגיע היתה נר לרגליו, הסופר הזה שם עינו ולבו יחוד על הקורות אשר קרו בימי שבעה החאנים לבית ,גיריי׳, אשר על ן קרא את שם ספרו ,שבעה כוכבי לכת׳ [אַססעב־אָססייאַר] ולפלא הוא י החל לכתוב מזמן מעננלי גיריי ולא זכר את אביו ,האדזי דעוולעט־יריי׳ ראש בית אבות למשפחות גיריי.

הסופר הזה ככל סופרי בני קדם החל את ספרו מזמן בריאת העולם וכל הדורות עברו לפניו כבני מרון בלי כל חדש עד בואו לראש מטרתו „משפחות הגירֵיִים״. וככל סופרי בני קדם ירבה כחול דברים על דבר ענין אחד עד אשר יהיה למשא על הקורא, רוב דבריו סובבים רק על עלילות החאנים ודרכי חייהם, וקורות העם ומעשיו הוא בעיניו רק כענין אשר איננו שוה לבלות העת למענו, יען העם נתון הוא ביד החאן לעשות בו כטוב בעיניו, וכמעט אך לשוא נבקש למצוא קורות חיי העם גם בספרי הסופרים האחרים, ואולי היתה הסבה לזאת יען לא ראו כל חדש בהליכות העם, ובכל אופני דרכי חייהם יתנהגו כאבותיהם ואבות אבותיהם, ומה יודיעו את אשר לא ידע אף אחד העם? ובין כה וכה נשארו קורות חיי העם הזה הפנימים טמונים בערפל.

מהכתבות על מצבות קברי מלכי הטטרים בבאחציסאראי נוכל באמת להוציא ידיעות רבות הנוגעות לדברי ימיהם, וכן נמצאו דברי חפץ רבים חרותים על קירות היכל החאן — מלבד השירים וההגדות — אשר יוכלו להיות לעינים לכותב תולדותיהם, בהכתבות האלה נמצא חרות מעשה כל האן ועלילותיו, מספר ימיו וימי מלכותו, שנת הוָלדו ומותו, יום הִבָּנות בתי התפלה ובתי הספר, עוד נזכרו שם אנשים שונים מרמי היחש אשר עשו להם שם עולם בין המון העם, אך על הסופר להיות נזהר להוציא הבר מן התבן, יען ע״פ רוב נכתבו ונחרתו הכתבות האלה בלשון מדברת גדולות ובמליצות רמות המפליאות מאד גבורות החאן ועלילותיו, חכמתו וצדקתו, ככל בני ארצות הקדם אשר יליטו בלויי סחבות בתכריך בוץ וארגמן, כן למשל הננו קוראים על דלתות חדרי היכל מעגלי גירי כדברים האלה: ההיכל הזה הוא להמלך המולך על שתי ארצות ביבשה והמושל על שני יַמים״, ומזה אין כל ראיה עוד כי כן היה הדבר באמת וכן נמצאו כתוב על דלת חדר „קירים־גיריי״ „צבי ממלכת קרים, מושל ארץ רבה, מקור הענוה והנדיבות, צל חסדי אלהים בארץ, שור נאה הנה פה כוכב ממשלתו עלה על חוג התהלה והתפארת ויופיע נהרה על כל רחבי תבל״.

הספרות המליצית אשר פשטה מלוא רוחב ארץ הקדם מצאה לה גם בקרים, רבים ממלכי הטטרים ופקידיהם השאירו אחריהם ספרים מספרים שונים אשר יעידו לנו על הדבר הזה, מוחמד ריזא מעתיק בספרו שירים רבים פרי מעשי ידי באטיר־גיריי, גאזי־גיריי, סאפא־גיריי, ועוד רבים אשר יעידו נאמנה כי שירי בני קדם ומליצותיהם היו למנה לסופרי הטטרים, אם אמנם אלה האחרונים לא חרשו כמעט מאומה באשר משוררי ערב ופרס היו להם לעינים וכן התאמצו רק לחקות מעשיהם, עד כי גם ספרי פילוסופיא נכתבו בשירים וחרוזים, רוב ש

משוררי קרים יכלכלו תהלות אנשים שונים, שירים על האביב והקיץ וכדומה, אפס גם שירים סאטירים ובקרת נמצאו בהם המתארים לנו דרכי העם וחייהם, עלילותיהם וכשרונותיהם ורוח העת אשר חיו בה כותבי השירים האלה, האהד המיוחד במין משוררים כאלה היה „גאזי גיריי חאן" אשר מלך משנת 1588, בהחאן הזה נמצאו באמת כל הכשרונות וההכנות הדרושות למשורר נפלא, החאן הזה השאיר אחריו קובץ מאמרים ושירים שונים אשר קרא בשם הכולל „השושנה והזמיר" [גיול ווע ביולביול] ומוחמד ריזא הביא בספרו שירים ומאמרים רבים ממנו, הספר הזה יקר לנו מאד כן מפאת מחברו המלך אשר לא רבים היו אז גם בין מלכי איירופא אשר כתבו ספרים, וכן מפאת הבקרת החפשית המרחפת עליו, בספרו זה לא יתראה לפנינו בגאון מלך העוצר בעמו כי אם כאחד מסופרי העם יתאר לנו דרכי עמו ועלילותיו, מכל דבריו נראה כי לא מצא רוב נחת במפעלות עם מרעיתו, ובלי חנף ושפת חלקות יגלה מומי עמו ופקידיו, וכל היודע רוח ממלכה מחמרית יתפלא באמת על אמץ לב המלך החכם הזה להגיד פשעי עמו על פניו, בלי כל פחד ומורא הוא עורר חרב עטו על המלכים הבלתי מאמינים [הנוצרים] אשר לפי דבריו הם המה בעוכרי מלכי ארצות המחמדים, ורעתם תגדל מיום ליום עד אשר לא יתנו להאחרונים להרים ראש; וכן הוא מתאונן כי חצי האי קרים בימיו היא ארץ הרת כל ריב ומדון, שנאה וקנאה, ורבים החיים חיי אשר „בעמק הברכה" לא ישימו לב להרעה המרחפת על פניהם. לגדולי שרי הממשלה הוא יועץ: לנתק אזני אלה מהפקידים אשר לא ידעו חקי ומשפטי הממלכה, כי זולת זאת סכנה עצוּמה מרחפת גם על פניהם, „ואם תשקטו במכונכם לבלתי עשות מאומה, והמריבות והקטטות יארכו עוד שני ימים אז תראו ותוכחו — יאמר החאן — כי יבוא הקץ גם לממשלתכם על העם, ואם לא תאמינו לי שאלו נא את פי קרוביכם הסובבים אתכם". — החאן הזה טרם עלה על כסא המלוכה דבר דברים כמתלהמים נגד המלכים אשר מלכו לפניו ובימיו, הלא כה דבריו: אחי ורעי! התעוררו נא לבל תאחרו את המועד, קמה העת אשר עלינו להזהר מאד, יען כל הדברים יגיעים, עולם הפוך אנחנו רואים, המלך הרודה כעת בממשלתנו אשר בצדק נוכל לכנותו בשם אוהב משפט וצדק מסר רסן הממשלה בידי עריצים, כל דורש משפט לא ישיגנו טרם יתן על פי כהני הדת, נציבי הממלכה יחלקו פקודות גבוהות לאנשים נבערים מדעת אשר לא ידעו מחקי הממשלה מאומה כאשר עמדו על המבחן, ואם יאמר איש להעיר אזניהם על זאת, לא ישימו לב יען כבר הסכינו להטות אזן לדברת חנפי לב אשר ישימו בחלקות להם, להוצאות התלמידים המקשיבים לקח בבתי הספר לא יוציאו מאומה — בלעדי מהכנסת בתי התפלה — מהכסף הנתון להם מאוצר

הממשלה טרם יקחו שלומים מהורי התלמידים, חכמים המה בעיניהם ועל כן יחוקו להם חקים ויעשו סדרים חדשים אשר יהרסום אחרי כן בידיהם, בחלקת שפתותיהם ישלחו מדנים וריב להפריד בין אחים ורעים, השייך־עפענדי יתעצב מאד אל לבו אם יעבור יום אחד אשר לא יקרא לאכול ארוחת הצהרים חנם, ובישבו כן תפוש ברוב שרעפיו בחדר מעונו ינבא לו לבו כי אסון כזה אולי יקרה לו גם ביום מחר, הנזירים אשר שמו מסוה קדש על פניהם ירכבו על סוסים מבית לבית כאנשי הצבא ערוכים למלחמה, ובמקום מגבעת־נזירים ילבשו כובע, בראשית כל שנה ושנה יגבו מס מאת העם למען מלאות מספר הכסף אשר לא הוציאו מעולם, האנשים המתימרים לנדיבי לב לא יחושו אף להשיב תודה למטיביהם אם גם את נפשם יקריבו בעדם, והסכלים יתימרו לחכמים.

מלבדי שירי התול ובקרת כתב גאזי־גיריי גם שירי־עם רבים אשר יתנו לנו ציור נאמן מחיי העם בכלל וחיי המלכים ותענוגיהם בפרט, באחד משיריו יתפלסף על דבר הבלי התבל ואשרו אשר כחלום יעוף חיש קל יחלופו, ועצתו אמונה לרעיו ומיודעיו לבל יפתה לבם אחריהם, ובכל זאת הוא בעצמו לא ישלחם מעל פניו, ובימי חייו הקצרים ימהר לשבוע ענג ככל אשר תשיג ידו, ואחרי אשר יתאר לנו נעם האביב וכל מחמדיו, יאמר בשירו:

סוּרוּ מֶנִּי הוֹי! דְּאָגָה וַעֲצֶבֶת
הַבִּיטוּ אַחַי! וּתְנוּ אֹזֶן קַשֶּׁבֶת:
מַה־נֶּחְמָד מַה־נָּעִים זֶה הַנַּעַר
הַמַּגִּישׁ מִמְסָךְ לָנוּ, יַיִן חֶמֶר בַּשַּׁעַר;
מַה־טּוֹב מַה־יְּפִי מַרְאֶה פָּנֵיהוּ
כְּשׁוֹשַׁנַּת הָעֲמָקִים הִנֵּה תָּאֳרֵהוּ;
בֵּן פּוֹרָת עֲלֵי עָיִן
בְּהַגִּישׁוֹ חַכְלִיל הַיַּיִן
לְפָנֵינוּ שִׁכּוֹרֵי יָיִן.

זֶה הַיּוֹם עֵת הִיא לִשְׂמֹחַ
יְצַפְצֵף גַּם הַזָּמִיר בַּכֹּחַ;
וְזִמְרָתוֹ הַנְּעִימָה מֹשֶׁכֶת
אוֹתָנוּ הַכַּרְמָה לָלֶכֶת;
שָׁם כָּל נֹעַם הֵן נִמְצָאָה
מִדַּם עֵנָב נִרְוֶה נִסְבָּאָה.

באחד משירי היין אשר כתב במליצה רמה ונשגבה, הציג לפנינו נער נחמד אשר הגיש לו קבעת מלא יין חמר, „לא אוכל עוד לאהוב נער אחר — יאמר גאזי — אף אם יהיה יפה מבן המלך! לא אביט עוד פני־נער־אחר אף אם יאירו יותר מאור שמש! רק האהבה, זאת האחת דרושה לחפצי ולא יותר, האח, נער יפה עינים! אם גם לבך ישמח בעוצם אהבתי לך ולאדם שפתותיך, הנני שותה כוס זה כרגע בעד שלומך אף אם יהיה מלא בדם, לא אוכל לאהוב עוד איש זולתך אף אם ייף משושנה וריח לו כלבנון; לבי ונפשי נתונים לך, גם בימי רעה, בימי עצב ותוגה בך אהגה תמיד ולך אני לעולם; . . . . .

המשוררים האחרים אשר יזכיר לנו מוחמד ריזא לא יוכלו להתחרות בשום אופן את החאן המשורר הנפלא הזה, ובכלל היו המשוררים רבים בקרים באשר השירה היתה אהובה מאד להטטרים, וכמעט לא חלף מקרה אחד אשר קרה בארצם אם לא השמיעו המשוררים שיריהם, אם גוע איש אחר נכבד בעמו חיש קל עוררו כל המשוררים כנוריהם, ומכסף נחלתו אשר השאיר אחריו שלמו ביד נדיבה גמול להמשורר אשר הפליא לשיר מיתר רעיו, וזאת אשר עוררה רוח רבים לצאת בשיר, איש כי היה שמח וטוב לב או אמלל אשר נאנח מעצר רעה ויגון באו אל המשורר וישלמו לו מחיר ידוע והוא כתב למענם שירים כאות נפשם, ואיש כי אבה למלא שחוק פיהו על רעהו דרש מאת המשורר לכתוב למענו שיר־התולים להטיל קוצים בעיני שנוא נפשו, והשיר אשר מצא חן בעיני העם חיש קל עף מפה לפה ויהי למלה בפי כל, וכל איש יודע תפוש עט בכף מהר להעתיקו בקובץ שירים מיוחד, אשר על כן נשארו בידיהם קובצי שירים באלה במספר רב מאד.

כבר אמרתי כי הספרות הטטרית יש לה השתוות גדולה עם הספרות התוגרמית, ובין קובצי שיריהם נפגוש שירים רבים ממשוררי תוגרמה, אף כי משוררי שתי הארצות האלה לא חדשו כמעט מאומה על מה שמצאו נכון לפניהם בהספרות הפרסית והערבית. בהמאה הט"ו נמצאו בתוגרמה — על דברת האממער — כשני אלפים ומאתים משוררים וביניהם גם נשים משוררות, ובמשך שתי מאות שנה מראשית המאה הט"ז עד המאה הי"ח היתה קאנסטאנטינאפאל להטטרים את אשר היתה אטהען להרומאים בימי קדם, או פאריז בעד יושבי איירופא בימינו, מוחמד ריזא יספר כי מלכי קרים הלכו תמיד ללמוד לשון וספר בקאנסטאנטינאפאל, ובלי ספק הלכו שמה גם רבים מחכמי העם וסופריו המשכילים להבין ולהשכיל.

הספורים וההגדות אשר ישמע הנוסע בארצות הקדם ימצאם גם בקרים בפי הטטרים במספר רב מאד, אין עיר ואין כפר, אין מקרה וחפץ אשר לא תלו עליהם המון הגדות מוזרות, ובכלל נוכל לחלק ספוריהם לשתי

פלגות, המחלקה האחת תכיל רק ספורים בדוים ומוזרות בלבנה, והשנית תכיל ספורים אשר קרו באמת, והמה ספורי אהבה, מקרה גבורים עריצים, והגדות אשר תוכלנה להתחרות את הראמאנען האיירופים, בחזיונותיהם אלה יתארו לנו, גבורים, חכמים, נדיבי לב, מהירים וחרוצים אשר נלכדו ברשת מקרים רעים ונוראים, ובחכמתם וגבורתם הצליחו לצאת למרחב, אך בהנשים לא יתלו כל כבוד חכמה או גבורה, ערמה ומזמה, כאשר יתארו לנו הראמאניסטים האיירופים, ורק יפי תארן די הוא למשוך אחריהן את כל האדם, מלבד כותבי חזיונות כאלה נודע לנו עוד אחד „קער־אָגלו" (בן איש עִור) אשר עשה לו שם עולם במאה הי"ז על ידי חזיונותיו, וגם על דבר הספורים אשר יספרו עליו ועל סוסו העור אשר לגבורתו אין חקר.

למודי חכמת המשפטים (יורי) פשטו מאד בכל רחבי קרים, אך גם חכמות שונות זולת זאת לא זרו ליושבי קרים ומה גם להחאנים, כותב תולדות קרים „סעסטרענצעוויטש" יספר, כי קירים־גיריי חאן עסק בלמודי חכמת הטבע, ההרכבה וההפרדה, חכמת התכונה והבניה, ומועצותיו בחכמת הנהגת המדינה וחפשיות העם בנויות על אדני השכל והנסיון, חכמת התכונה ביחוד ישבה על גפי מרומי קרת גם בקרים כמלפנים בארץ ערב. להטטרים בקרים היה לוח השנה מיוחד הנפלא במתכונתו, הלוח הזה נתחבר בקרים ונולד על ברכי התבוננת דקות ונסיונות רבים במשך תקופות שנים רבות, וביחוד דרושה עבודה רבה לזה להתבונן בכל פעם ופעם על המקרים והשנוים אשר יראו באקלים חצי האי הזה המתחלפים חדשים לבקרים, ולהגיד האותיות לאחור רק ע"פ הנסיון. מנין השנים ימנו הטטרים ככל המחמדים להגירי, והשנה הראשונה תחל משנת שמ"ו לאלף החמישי (586 לספהנ"ו), השנה נחלקה לי"ב חדשים, אבל רק לענין דברי הימים, אפס המון העם חלקו את השנה באופן אחר, האביב יתחיל מיום כ"ג לירח אפריל וימשך ששים יום עד כ"ב יוני, ומן העת ההיא יתחילו ימי הקיץ וימשכו רק ארבעים יום עד יום הראשון לירח אגוסט, כ"ה ימים אחרי כן עד כ"ה אגוסט הנם יוצאים מכלל חלוקת השנה (אַגאָסטאָם), מן כ"ה אגוסט יתחילו ימי הסתיו ויארכו ג"כ ששים יום עד כ"ו אקטאבר, ל"ו יום עד 1 דעצעמבער אין להם כל שם מיוחד ובחלוקת תקופות השנה לא יבואו, מראשון לחדש דעצעמבער יתחילו ימי „החורף הגדול" וימשכו ששה וששים יום עד יום הרביעי לחדש פעברואר, ולמן העת ההיא עד 1 אפריל יקראו בשם „הימים הקטנים" (קוצוק), ומן 1 אפריל עד כ"ג בו יקראו בשם הכולל „מארט", והימים האלה נחלקים לשלש תקופות; חורף הנשים הזקנות, חורף צפור הפסים, וחורף הפאטאטואיק, (מין עוף אחד): — הטטרים בקרים יסדו להם גם מגדל למצפה הכוכבים, והחובה היתה מוטלת על כהני הדת להתבונן על מולד הלבנה בימי החג

וצום הראמאזאן, ולדבר הזה ביחוד פקדו דערווישים (נזירים) אשר במחיר העבודה הזאת היו חפשים מכל מס וחובת העם להממשלה, וכאשר נראה מולד הלבנה הודיעו חיש קל לראש כהני הדת, והוא הודיע להמלך, וכרגע ירו כל העם מקני הרובים או התותחים לבשר שמחתם.

בחכמת המוזיקא לא עשו הטאטארים תושיה, וכל כלי הזמר והשירה אשר היו והנם עוד היום בידיהם המה רק תֹּף (דאסול), מצלתים (דאריע) והצוצרה (זורנא) המחרישים אזן השומע והנפש היפה תקוץ בהם, חכמת הציור ופתוחי חותם גם כן לא מצאו מקום בקרים, יען הדברים האלה אסורים להם על פי הקוראן, ואם אבה האיש לפאר את ביתו בציורים עליו היה רק לצייר או לחרות מאמרים מהקוראן, וזאת היא הסבה אשר לא נשארו לנו תמונות מלכיהם, ורק המלך האחרון שאגין־גיריי אשר היה שנוא העם יען אהב את כל ההדשות אשר צמחו באיירופא צוה לצייר את תמונתו בששר, ותמונתו נמצאה באוצר דברים עתיקים באדעססא, ועוד אחד „קירים־גיריי" התיר לנפשו לסור מתורת הקוראן ויצו לחרות על קיר היכלו ציור ממחזה התולדה, אפס תחת זאת הראו הטטרים את כשרונותיהם בחכמת הבניה וחרשת אבן, ועל זאת יעידו לנו תפארת ההיכל ומצבות מלכיהם. מעגגלי־גיריי בנה לו היכל מפאר בכל הוד ותפארת היכלי ארצות הקדם אשר לא היה דמיונו בין כל היכלי מלכי איירופא, ומיניך שר צבא הרוסים שרף את ההיכל ההוא בשנת 1740, אחרי אשר עזב מיניך את קרים הוקם ההיכל על תלו עוד הפעם כאשר היה קודם המלחמה, וביפיו ותבניתו לא חסר דבר מהראשון, בראשונה לא גדול היה ההיכל ההוא, אך ברבות הימים היה הלוך וגדול, יען כל חאן הוסיף בו איזה חדרים, וכן נשאר עד היום הזה, יען גם מלכי רוסיא ישתדלו להחזיקו נכון על מצבו כאשר היה בימי קדם, האיש המתבונן על כל חדר וציור בפרט לא ימצא דברים נפלאים בהשקפה ראשונה, אך אם יתבונן בכלל, על החדרים והשבכות, על הציורים (מפסוקי הקוראן), על הבארות הזורקות מים, על העצים הרעננים השונים למיניהם ועל כל חמדת כליו, כי אז לא תשבענה עיניו מראות הוד תפארתו אשר גם חכמי הבונים החדשים העידו כי אין לאל ידם לעשות כתבניתו, וכאשר נסו לתקנו לא יכלו לצייר את הציורים כאשר היו בראשונה, ובמעוף עין הראשון יכיר הרואה כי להציורים החדשים אין כל דמיון עם העתיקים, וחין ערך ההיכל הזה יגדל עוד יותר על פי מעמדו בין בתים קטנים ודלים בנוים מאבני חמר אשר דמיונם כרפתי בקר, ובצדק נחרתו הדברים על אחת מדלתות ההיכל לאמר: כהשמש בשמי רמה כן האיר הבית הזה את כל העיר באחציסאראי, המתבונן על תפארת ההיכל ידמה כי הוא מעון בני אלים, או בנות חן אָצלו עליו מהודן, ההיכל הוא חוט חרוזי פניני הים, אבן יקרה מאין כמהו, שור נא! פה הנהו הפך אחד

הראוי לְהִכתב בעט זהב, סְביב ההיכל הנהו חבצלת עדינה, שושנת העמקים, גן נטעו חכם לב, מדבר כבלשון בן אדם, אוהב שושני חמד או זמיר הליל כרעו נפלו על פניהם להשתחות מול הדר הגן לוא ראוהו, המקום הנחמד הזה הוא מקור השמחה, וכל מַבָּט עין עליו יהפך לסער גלי תענוגים. המליצה הזאת תעיד למדי על תפארת ההיכל, וכן גם על בוניו כי היה להם יד ושם בחכמת היופי, בין הטטרים נמצאו חרשי עץ ואבן מְהֻללים כאשר תעידנה כל המצבות על קברי מלכיהם בכלל, ומצבת קירים־גיריי בפרט.

המלאכה והמסחור החלו לעלות מעלה בין הטטרים למן היום אשר יסדו בקרים ערים לשבת [1]) בכלל נחשבו להם המסחור והעבודה כדבר קדש [2]) ושקר העידו בם סופרים אחרים כי חיו רק על חרבם וקשתם, רואים אנחנו בקרים אלפי כרמי חמד נושאים פרי הלולים אשר הוליכום לסחר ארצות רחוקות, ובכל ארצות רוסיא ואיירופא כבר עשה לו שם עולם היין הקרימי, ועל פי עדות „סומאראָקאוו" הוציאו שלש מאות אלף הין יין ענבים רק מעל החוף הדרומי לבד, אבל הרבה יותר מזה הוציאו מעמק בעל־בעק, קאצע, סודאק, וכנראה עלתה מלאכת היין למעלה ראש בקרים עד כי משוררי הטאטארים עוררו בנוריהם לשיר בשירים לכבוד מלאכת היין. גני הטאבאק הטוב היו במספר רב מאד, ומה גם כי הטאטארים עצמם יאהבו לשאוף את הטאבאק למגדול ועד קטן, ומשל בפיהם „האיש אשר לא יעשין מקטרת אחרי אכלו, אות הוא כי חסר טאבאק או חסר דעת הוא" והרוסים והקאזאקים מלאו הסרונם בהטאבאק

---

[1]) פייסאנעל בספרו Traité sur le commerce de la mere Noire יתאר בטוב טעם כל דרכי המסחור אצל טאטארי קרים במאה הי"ח, ע"ש.

[2]) מסורה קדושה בפי הטטרים הקרימיים כי „פעם אחת שלח מוחמד את עלי חתנו לעלות למלחמה על מקום אחד אשר יושביו לא אבו להאמין כי נביא הוא, ועמו שנים ושלשים גבורים, ובגבוריו אלה הכה את אויביו מכה נצחת, ואחד מהם „שייך־מוחמד" הצטיין מאד בגבורת ימינו ובמחיר זה נתן לו עלי את בתו היחידה לאשה, ליום המשתה צוה לשחוט שלשה ושלשים אילים, 33 כבשים, 33 פרים בני בקר, וכל העורות אשר נשארו מהבקר ומהצאן נתנו ג"כ למנה לשייך מוחמד, והוא היה הראשון אשר עשה מהם „עורות מאדמים" (סאפיאן), ועלי לקח עור אחד מאלה וברצועה אשר בידו הכך אותו עד אשר נהיה חלק, „עתה הגיעה המלאכה לקץ שלמותה" קראו כל הגבורים, ואיש איש מהם בחר לו איזה מלאכה או מסחור לעסוק בהם, ובזאת נהיו לאבות כל מסחור ומלאכה, וכל מאמין במוחמד עליו גם כן לבחור לו אחת מהנה למטרת חייו, הנה כי כן נוציא לפעמים יקר מזולל וטובה רבה מאיזה ספורי הבלים.

הקרימי. עצי משי גם כן גדלו והצליחו על אדמת קרים ואלפי ידים עבדו בו. הדבש הקרימי הנודע אשר אין בכל הארץ משלו נמכר לערי איירופא במחיר רב מדי שנה בשנה, וכן הובא גם לחצר הסולטאן בקאנסטאנטי־נאפאל יען אין כמהו גם בטירקייא. צאן ובקר גמלים חמורים וסוסים היו כדי ארבה לרוב, ועל הסוסים שמו עינם ולבם ביחוד, יען בלעדי זאת לא היתה לאל ידם להתנפל על אויביהם במהירות נפלאה כאשר הסכינו כפעם בפעם, ועוד היום יצטיינו סוסי הטאטארים כסוסי ערב בגדלם ובמהירותם, הסוסים האלה הנם קטני הקומה ומהירים מאין כמוהם, חזקים ומוצקים, וגם יום או יומים ויותר יעמדו בלי אוכל ויכולים נשוא כל עמל ותלאה יותר מיתר אחיהם בני מינם, ומלכי הטאטארים הוציאו פקודה לבל יעיז איש למכור את סוסו מחוץ לארצם, דגן חטה ושעורה וכל אכל האדם הוציאו מאדמתם למכביר ולא קנו מחו״ל מאומה, והדגן הוציאו למכור בארצות אחרות יען הטאטארים לא יאהבו לחם דגן כי אם לחם חטה, ומשל בפיהם כי „תקופת לחם דגן החלה בארצם למיום באו הרוסים בקרים״ אוצרות בר כבכל ארצות איירופא לא בנו להם כי אם הביאו את הבר בבורות ובמערות הסלעים ומלמעלה כסו אותן בחציר יבש לבל ירקב, ועוד זאת כי בזאת נשמר הבר לבל יפול ביד האויב הבא להלחם בארצם, וגם היה בטוח ממאכלת אש.

אחת מהמלאכות היותר נכבדות בעיני הטטרים היא מלאכת עבוד העורות, יען לפי דעתם היתה המלאכה הזאת אהובה בעיני נביאם, וביחוד עבדו בזה כמעט כל יושבי שתי הערים גוזלווא וקראסוב, ועוד היום יעשו שם עורות יקרים מצבעים שונים אשר יומכרו בכל ארצות רוסיא. כרים לסוסים ולגמלים, נעלים, סנדלים וכיוצא הוציאו מקרים לכל ארצות איירופא וגם בפאריז הללו את מלאכתם מאד. בתי מלאכת קני רובה ופיח שריפה נמצאו רבים בקרים, ועל דברת פייסאנעל נמצאו עשרה בתי מלאכה כאלה רק בכֶפֶא לבד, רוב בתי מלאכת כלי נשק היו בבאחציסאראי וכלי הרובים אשר נעשו שם נודעו להמין היותר טוב בכל הארץ, וקני רובה אחד נמכר במחיר 15 — 200 פיאסטער, בעוד אשר שלשים פיאסטער היה מחיר סוס בינוני, ורבים מארצות איירופא ואזיא קנו מהם כלי נשק, וכן נעשו בבאחציסאראי סכינים מהוללים אשר התפלאו על מלאכתם היפה בערי ממלכות איירופא על פי עדות פייסאנעל. בתי מלאכת הנרות היו רבים בקרים, ומהם היה בית מלאכה גדול קנין הסולטאן בכפא (פעאדאסיע), שנים להחאן בגוזלווא ובאחציסאראי, ואחד להנשיא „אר־בייא״ בפערעקאפ, ובלעדי אלה היו גם איזה בתים גדולים למלאכת נרות דונג בקרים אשר מכרו גם לארצות אחרות.

יאורי מלח היו רבים מאד בקרים ואלפי איש מצאו לחמם מסחר

המלח, מפקודות מלכיהם נראה כי יאורי המלח נתנו לחכירה על יד אנשים פרטים, והמלח הקרימי נמכר לארצות רחוקות, וביחוד עסקו בזה הקאזאקים האוקריינים, ואלפי אלפים ככר הוציאו מקרים מדי שנה בשנה וכן היה גם רוב סחר הדגים בידם. ציד חיתו יער היה גדול מאד בקרים, בני מרום עם הארץ הלכו ביערים ובגאיות לצוד זאבים ושועלים רק להתענג, והמון דלת עם הארץ מצאו בזה חית ידם, בתי צורפי מתכות לא נמצאו בקרים, והחאן קירים גיריי העביד את עמו עבודה כבדה לחצוב בהרים אולי ימצאו איזה מיני מתכות אך לשוא שקד כי לא מצאו מאומה, צורפי כסף וזהב ועושי מורי שעות מהללים היו בקרים רבים, יען הטטרים אוהבים מאד כל עדי זהב וכסף. צורפי נחשת, בדיל ועופרת נמצאו גם כן בקרים יותר מהנחוץ להם, וזאת הסבה להם למען יחזיקו רבים במלאכה הזאת, יען הטטרים ישנאו כל כלי חרס ורובם ככלם ישתמשו בכלי נחשת בדיל ועפרת, וכלים כאלה נחשבו להם תחת עדיי הבית. גם חרשי ברזל היו דים, כל בעלי המלאכה והמסחור בקרים היו לאגודה אחת ונפלגו רק לפי מיני המלאכה цexи וכן היה להם בית ועד לרצענים ולחייטים לבד ולבעלי מלאכה אחרים לבד, ובראש כלם עמד איש אחד אשר קראוהו בשם „נאַאיב" ועוזר על ידו „סער־טשעסליע", ובראש כל מין בעלי המלאכה מיוחדת עמד איש אחד „אוסטאַ־באשי" (ראש בעלי המלאכה) ורבים באו ללמוד ממנו מלאכתו, ועוזר על ידו היה „חאלפא־באשי" והוא היה גם המשגיח לבל יעשו בעלי המלאכה מלאכתם רמיה, ובעד הנערים אשר באו ללמד ידיהם למלאכה הפקידו איש אחד בשם „איג'יט־באשי" (ראש הנערים), ובלעדי רשיון הראשים האלה לא יכול האיש לעשות לו בית מלאכה מיוחד ולהִקָּרֵא בשם „אומן", ועליו היה לעמור לפניהם על המבחן אם יודע הוא את מלאכתו אל נכון, וכאשר זכה האיש להקרא בשם „אומן" עשה משתה לכל בני הוַעד מחוץ לעיר באהציסאראי בעמק הנהל קאצי, וראש הועד חגר אותו בחגורה שלש פעמים ובקול גדול דבר אליו כדברים האלה: „לעולם אל תסגור דלתיך ולא תפתח דלת רעך (ר"ל אל תגנוב), ועשה מלאכתך ככל הנחוץ לך למצוא טרף לביתך", יום משתה ושמחה כזה נקרא אצלם בשם „רעוואן", ומשנת 1827 לא נשמע עוד מיום טוב כזה בקרים.

גלומי צמר ופשתים קנו הטאטארים כמעט בכל עת בארצות אחרות וביחוד בתוגרמה, החאן וכל שריו ועבדיו לא הסתפקו בתוצאות מלאכת ארצם ועל כן הוציאו כסף רב לפאר את היכליהם וארמון נשיהם בכל פאר ארצות אחרות, נשי הטאטארים ככל בנות הקדם אהבו מאד להתקשט בעדי זהב וכסף, סוחרי הטאטארים הביאו עבדי עולם מארצות קו־קז במספר רב מאד, וכשלשים אלף איש עמדו להמכר בכל עת בחוצות

קאפפא, בראש הקונים היה החאן והוא בחר לו ראשונה ככל הנחוץ לו, והנשארים נמכרו לאנשים פרטים אשר שלמו מלבד המחיר הקצוב גם מס מיוחד להממשלה, ורק להיהודים נתן הרשיון להביא עבדי עולם מבלי כל מס, מחיר נשי הטשערקעסים השבויות עלה למעלה ראש, ולפעמים שלמו מחיר כל אחת עד ששת אלפים פיאסטער, והיפות מהן לְקחו להרמון החאן, והחאן שלח רבות מהן תשורה להסולטאן כפעם בפעם, יען נשים יפות כמוהן יקר למצוא בכל הארץ.

הטאטארים בימינו

הטאטארים המה שומרי דת מוחמד או איסלאם בכל לב ונפש, קודם התפלה ירחצו את פניהם ידיהם ורגליהם ועל פי הרוב בארות מים להם אצל בתי תפלותיהם, ובהיותם במדבר אשר אין שם מים יוצאים ידי חובתם בשומם חוֹל דק על פניהם ידיהם ורגליהם כמצוה על פי הקוראן (חזון השלחן פסוק ט׳, ושנוי בחזון הנשים פ׳ מ״ד), בעמדם להתפלל יחזיקו חרוז אלמוגים או חרוז כדורי עץ בידם, וכן יספרו כדור אחד לכל תפלה ובמשך כל עת התפלה יספרו את כל הכדורים שלש פעמים, מספר הכדורים בכל חרוז הוא 33, ובאשר כי יתפללו חמש פעמים ביום, בעלות הבקר, בצאת השמש, בצהרים, בבוא השמש, ובעת צאת הכוכבים, א״כ יתפללו 165 תפלות בכל יום. כל פסוק מהקוראן נחשב להם לתפלה מיוחדה, יען כל פסוק אין לו כל המשך כמעט עם משנהו, קודם התפלה יעמוד משרת בית התפלה (מואזין Muezzin, משמיע) על מרום המעקה אשר סביב בית המסגד (Minarat) ויקרא בקול גדול ומוזר: „לא אללה אלא אללה, מוחמד רסול אללה, אללה אכבר, לא אללה אלא הו׳ (אין אל מבלעדי אלהים, מחמד הוא שליח האל, אלהים אדיר ואין אל מבלעדו), ובזה יתן אות כי יתאסף העם להתפלל, התפלה הראשית והנכבדה מכלן הוא החזון הראשון מהקוראן „חזון פותח הספר״ אשר יקראו „אֵם הספר״.

מלבד הרחיצה לפני התפלה, יש להם עוד מין רחיצה הנקראת אצלם עֹסל Chossl (טבילת כל הגוף) ומוזהרים על זה אחרי היחוד, ש״ז, טומאת מת, והנשים אחר הלידה ובימי נדת דותן.

ההגים הראשים להם המה שלשה: ראמאזאן־באַיראַם, קורבאן־באַיראַם, קאדיר־באַיראַם, אונומאז׳, בכל שנה יצומו חדש שלם לכבוד קבלת הקוראן, וימי הצום האלה נקראים אצלם „ראמאזאן״, בכל עת הצום לא יאכלו ולא ישתו גם לא יעשנו את מקטרתם, רק יום יום בערב יסעדו את לבם בעת אשר ידליק משרת בית המסגד נרות במרום בית

התפלה, החדש הזה אשר יצומו יתאחר בכל שנה ושנה ירח ימים, למשל אם יצומו בשנה הראשונה בחדש יאנואר, יצומו בשנה השנית בחדש פעברואר וכן הלאה, ואחרי כלות ימי הצום יחוגו את החג „ראמאזאן", או אוראזא־באיראם וימשך שלשה ימים, והשני ימשך משלשה עד עשרה ימים בימי המסע למעקקא, ובחג הזה צריך כל מאמין בהקוראן לשחוט כבשה אחת, והחג השלישי יחשב להם גם ראש השנה ויחול בליל כ״ז לחדש ראמאזאן, בלילה ההוא הנם כלם נעורים ומתפללים (נאמאז) ולומדים את הקוראן עד אור הבקר, ואיש אשר לא ידע ספר יוכל לקנות מאת המלומד את תורתו אשר כבר למד בכל עתות השנה בכסף מלא, או ישלם לו למען ילמוד בעדו בלילה ההוא, בחג הזה הרשות לנשי המושלמנים להתראות ברחובות קריה ולשוח עם הגברים, יען מלבד העת הזאת הן הנה כלואות בבתיהן ולא תראינה על פני חוץ כל ימות השנה ודבר אין להן עם אדם.

בתי תפלותיהם הנם פשוטים נעדרי כל חן ויופי, לא ימשחום בששר ולא יציגו בם כל סמל ותמונה רק רצפת הבית שטוחה מרבדים, בקיר הדרומי עשויה בימה גבוהה אשר שם יעמוד הכהן בעת אשר ידרוש לפני העם, אבל לא יעמוד איש להתפלל בעד כל העם כאצל העמים האחרים, רק איש איש בבואו אל בית התפלה יחלוץ את נעליו אצל הפתח בבאה ויכרע על ברכיו עד אשר יגיע במצחו אל הרצפה ויתפלל בלחש, וכן יכרע עוד פעמים רבות בכל עת התפלה עד תומה.

החמלה והחנינה מצאה קן לה בלב הטאטארים על פי חקי הקוראן, וגם האיש אשר איננו עשיר יקדיש החלק העשירי מהונו למעקקא עיר מקדשם אשר עליו ללכת שמה למצער פעם אחת בימי חייו, ובעת אשר לא יוכל ללכת בעצמו ישלח את מתנת ידו על ידי המוללא (הכהן) ההולך שמה או יחלק לעניים הדורשים עזרה בצרה.

הטטרי ישא ויסבול כל עמל ותלאה במנוחת לבב, לא יתאונן על קשי יומו ולא יכזב באמונתו, לא ישלח ידו בגניבה ולא ירצח נפש אדם בעד בצע כסף, עד כי רבים יעידו כי מעולם לא נשמע כל גניבה ורצח בבאחציסאראי המיושבה רק מהטטרים, וכמעט יקר למצוא עם ישר כמהם בין כל עמי הארצות, רבים ככלם הנם מכניסי אורחים מאין כמהם, איש זר הבא אל ביתם כרגע יבקשוהו לשבת ויגישו לפניו יין דגן וכל מיני מרקחת, ואם יתמהמה מעט יגישו לפניו קאפפע שחורה ומתוקה וגם אכל להשיב נפשו וגם בצאתו לא ישאלהו בעל הבית מי הוא ומה חפצו, אם יבקשהו להלות אליו ללכת אתו ולהראותו את מוצאי העיר או הכפר נכון הוא למלא שאלתו כרגע כאשר קרה לי לא אחת ושתים, וכן יעידו כל הנוסעים העוברים דרך קרים. הטאטארים חיים חיי משפחה בשלות השקט ובחשבון

וסדרים, אוהבים מאד את הנקיות עד להפליא, ואם גם בחורי עפר ישכנו ובבתי חמר כברפתי בקר, גם אז יצטיינו בנקיון משכנותיהם

הטאַטאַרים אוהבים לשבת בחבוק ידים ולרדף אמרים רקים, לפשוק שפתים ולשיר שירי הבל ועגבים, לספר נפלאות מחמד נביאם ולשאוף חדשות, ועוד דברים כאלה פרי המנוחה והבטלה, צעיריהם יאהבו לשיר בפה ולצאת במחול משחקים אך לא עם נשות חן, אף כי את הנשים לא ישנאו. . . . , על פני כל שיריהם כבעל שירי היהודים מרחפת תוגה חרישית, וכמה פעמים שמעתי כי יתאמצו לחקות שירי העברים אשר ישירו החזנים בבתי תפלותינו בימים הנוראים, ולא לעתים רחוקות יפגוש הנוסע את הטאטארי יושב על שן סלע, על ראש הר נשפה, ומשתפך את נפשו עלי הגיון בכנור או בחליל רועים, וכה ישב בדד כיום תמים עד אשר ישכח את נפשו.

הטאַטאַרים יבנו את בתיהם מחמר או מאבני סיד ורובם רק משני חדרים, האחד בעד האנשים ולקבל אורחים, והשני בעד הנשים, בכל ארבע קצות הבית פנימה סביב הקירות יעשו ספסלים ארוכים שפלי הקומה ועליהם כרים וכסתות לשבת, במקום השלחן יעמידו לעת האכל שלחן קטן כהדום רגלי איש וכלם יושבים על הארץ סביב לו, רצפת הבית שטוחה מרבדים והבא אל הבית ישליך את נעליו מעל רגליו אצל הפתח לבל יטמא את הרצפה.

בגדי הטאַטאַרים העשירים יפים מאד, רובם ישאו מורי שעות עם רתוקי כסף על חזיהם, מגבעות אדרת כבשים עגולות ישאו על ראשם גם בימי קיץ ולא יניפום גם בעמדם לפני שרים ורוזני ארץ או בבתי משפט להממשלה, רק המוללא לא ישא מגבעת כזאת כי אם מצנפת Ярмолки חבוש לראשו, סביב המצנפת יצנוף מטפחת גדולה מראה לבן כהנשים הזקנות העבריות בערי ליטא בימי קדם, על מתניהם ילבשו מכנסים רחבים מאד אשר אין להם כל תבנית מכנסים, רובם ישאו על חזיהם קמיעה מעור בעלת שלש או ארבע קצות ותלויה על פתיל עב, בהקמיע נכתבו איזה פסוקים מהקוראן וסורות בעלי הסונ'ה. בתי רגלים אין להם ורק נעלים או סנדלים (פאַנטאָפעל) ילבשו כלם, נעליהם יעשו מעור צבוע מראה ירוק (געלב) רך וטוב, ומעל להנעלים ילבשו סנדלים המרוקמים בפטורי ציצים ופרחים מפתילי כסף וארגמן, על מתניהם יחגרו חגורה רחבה אשר לא יסירוה גם בישבם בביתם.

הטאַטאַרים כהקראים לא יאבו לחקות את תמונתם ע"י הפאטאגראפיע בשום אופן, ובעמל גדול השגתי תמונת שני הטטרים האלה, האחד הנהו טאטארי המוני והשני הוא „מוללא" (כהן).

פני הטאַטאַרים היושבים על החפים הדרומים שונים מאלה היושבים על הערבה הקרימית, הראשונים המה יפי תואר, גבוהי הקומה, ובכלל יצטיינו בכל מבנה גיום, ולזאת יחשבו רבים כי שרידי היוָנים או הגענואיזים המה אשר באו במסרת דת מחמד ויהיו את הטאַטאַרים לעם אחד, אך האחרונים רובם המה שחורים כעורב וחותם פני המאנגאלים עליהם, ועל כן יקראו את הראשונים בשם „טאַט" (תערובות עמים שונים).

הטאַטאַרים לא ישתו יין ענבים על פי חקי הקוראן, אולם יין דגן לא יחשבו בין היין וישתוהו בכל חשק לבב, אכן לא ישכרו כהעמים אחרים שכניהם, גם לא יאכלו בשר החזיר ויזהרו גם מלגעת בו או לעשות בו מקנה וקנין, והחרד לדבר הנביא ינום מנוסת חרב בראותו את החזיר מרחוק, ולא יאכלו דם כל נפש חיה.

נשי הטאַטאַרים תעטפנה את ראשן וכל גיון בסרין לבן ורק עיניהן תראינה מעט החוצה, הנשים תשאנה מנעלים וסנדלים כהגברים, בלכתן הלך וטפוף ידמה האיש מרחוק כי הרפאים מקבריהם קמו בתכריכיהם הלבנים, הבתולות תעטרנה את ראשיהן במגבעות קטנות וסביבן חרוזי מטבעות זהב המובאות מתוגרמה ושערותיהן תעבתינה בצמתים רבות המקיפות את ראשן ופניהן, וכן תעשינה גם הנשים הצועניות, ורק בזאת תבדלנה האחרונות כי לא תשבנה כלואות בביתן, ויקרה לפעמים כי ישב האיש חדש ימים בעיר מלאה טאַטאַרים ולא יפגוש אף אחת מנשיהם, ורק בהכפרים תראינה לפעמים הולכות חפשי לרוח היום.

נערה טאַטארית כי תאהב איש ואביה לא יחפוץ לתתה לו לאשה, יקרה לפעמים כי תגנוב מבית אביה כסף ובגדים ותבוא בהחבא אל דורה, והוא יסתירה בבית המוללא, ואז יוכל להודיע להוריה את מקום מחבואה, יען אז לא יוכל עוד אביה לצעוק חמס ולהוציאה משם, כי כבר יצאה בזאת מרשות אביה, ויש לאל ידה להיות אשה לאיש אשר תבחר בו אף למרות רצון הוריה.

נשי הטטרים למיום הולדן תמשוחנה בפוך אדום (קענא) את שערות ראשיהן ואצבעות ידיהן ורגליהן ליופי, והצבע הזה קדוש הוא להם עד כי יאמינו כי אם תמות האשה בעוד אשר הצבע עליה כי אז תובל בדרך ישרה לעדן גן אלהים, ומטעם זה ימשחו גם רבים מהגברים את אצבעות רגליהם, וכן תעשינה גם נשי הקראים והקרימטצאקים.

הטאַטאַרים יקברו את מתיהם יושבים ולא שוכבים ככל עמי הארץ, יען יאמינו אשר הנפש לא תפרד מגוה עד אשר תחקר משני מלאכים הדורשים מענה על כל שאלותיהם, ובכן יושיבו את המת בקבר למען יוכל בנקל להשיב לשואלו דבר.

מצבות קבר יעשו הטאַטאַרים רק מאבנים שפלי הקומה וכתֹבת עליהן בשפתם או בשפת ערבי, מצבת קבר המוללא תצטיין בזאת כי יעשו ראש המצבה ממעל כתבנית ראש אדם מעֻלף במגבעת כהן (טורבאן).

מאכל הטאַטאַרים על פי רוב הנם פרי הארץ, צמחי גן, חלב, ובשר כבשים, מרק לא יאכלו רק לעתים רחוקות, את הקאַפֿע יאהבו מאד וישתוהו בלי חלב, הגברים כהנשים אוהבים לעשן מקטרת.

הטטרים מטבעם הנם שואפי מנוחה ולא ישתדלו לעשות עשר על ידי עבודה ומלאכה, ובאמת רובם הנם עניים. הטאַטאַרי אם כרמו יתן לו די לחם הקו יחבק ידיו בחיקו ולא יעשה מאומה, ורק אם יאכף עליו המחסור אז יעזוב את ביתו להביא טרפו, רובם הנם כורמים ויוגבים, דורכי ענבים, רועי צאן, זורעי עלי הטאבאק הטוב, בעלי מלאכה מעטים ביניהם כעת, והעניים הנם נושאי סבל בעד אגורת כסף.

הטאַטאַרים הנם רוכבים מהירים ונפלאים מאין כמהם, עד כי הקאָזאַקים והטשערקעסים יבושו להתחרות אתם, והרואה את הטאַטאַרי יושב על הסוס ידמה כי הוא וסוסו נולדו יחד בבטן אֵם אחת, ותשוקתם לרכבה גדלה מאד עד כי הנער למיום ינסה רגליו ללכת יסכין את נפשו לרכבה.

ההשכלה האיירופית אשר חרדה גם אל מעוני עמי אַזיה, עוד לא עצרה כה לחדור ולהאיר אל מחשכי הטאַטאַרים, ורק המוללא הוא המורה לבניהם תורת הקוראן וכל מדע זולתו מוזר לו ולהם, ועד כמה נאמנו דברי צירי וולאדימיר הראשון נסיך קיעוו אשר חרצו משפט על דת מחמד בכלל, לאמר:

„кланяютъ въ ропоте, стояще безъ пояса, и поклонився сядутъ, и глядятъ сѣмо и овашо аки неистови; и нѣсть веселія у нихъ, но печально и смрадно; нѣшть добръ Законъ ихъ!“ ישפוט הקורא הנבון . . . . . ודי״ל.

יבול אדמתו

חצי האי קרים יכיל בקרבו חלק גדול ממחוז טוריען .Таврическ губ., ובו חמש ערי נוף Bezirke (אויעזדין), אדמת כל חצי האי יכלכל 22447 וויערסט מרובעים (קוואדראַט)[1], האיש הבא לקרים מערי רוסיא

[1]) לעיר בזה את הקוראים אשר מדת הוויערסט מוזרה להם, כי ברוסיא יחשבו

הדרומית נאלץ לעבור דרך „פערעקאפ׳ העומדת על מצר־היבשה המחבר את האי קרים עם יתר ערי היבשה, ובאמת יותר נכון לכנותו „אי״ מאשר נכנהו „חצי־אי׳, יען רוחב מצר היבשה (לאַנדענגע) אצל פערעקאפ הוא רק מן 7—5 וויערסט, ויתר חלקי האי מוקפים במי ים השחור מצד מערב, דרום, דרומית מזרחית, ובמי ים האזאווי מצד מזרחית צפונית.

חופי קרים בכלל עגולים, ומהם חופים רבים לאניות, חצי האי נחלק לשני חלקים, חלק הצפוני ממנו יכול כמעט את כל האי ובתוכו הערבה הטוירית, החלק הזה יכלכל בתוכו את נוף יעווּפאטאריע, פערעקאפ, וחלק גדול ממחוז סימפעראפאָל ופעאָדאסיע, ומספר תושביו מעטים, והחלק הדרומי ממנו מכוסה בהרים ובקעות ובכל פרי האדמה, ויכיל בקרבו את כל נוף יאלטא וחלק קטן מסימפעראפאָל ופעאָדאסיע, ובחלק הקטן הזה נמצא את כל חמדת ארץ חמדה הזאת, וסך 4266 וויערסט מרובעים היקף החלק הזה.

הררי קרים האוצרים בתוכם דברי חפץ יקרים אשר עליהם ישתומם לב הנוסע, הנם שלשלת הרים אשר יחלו להשתרע ממערב קרים עד דרומית מזרחית קרוב לשפת הים, אולם במקומות אחדים נתקה השלשלת, וביחוד אצל הכפר „קיקענעאיז׳, אורך שלשלת ההרים הוא 170 וויערסט, ורחבם מן 7 עד 50 וויערסט, השלשלת הראשי נקרא „יאלא׳, ראשיתם מן בית הנזירים ס״ט געאָרג ויכלו אצל הגבעה „אַיאַ״ ומשם יתרחקו מעט מעט מחופי הים וילכו הלוך וקטן במרחק איזה וויערסט, ואחרי כן יחלו להרים ראש עוד הפעם נגד אַלופקא, שם יתארו לפנינו את הסלע הנורא „אַיי־פעטרי״ אשר גבהו עולה עד 4000 רגל, ואחריו גם את אחיו אשר לא נופל הוא ממנו בשיא חסנו — וביחוד יצטיין בראשו החד — „אַלופקא איסאר׳ [1]) ועליו נראה גם כעת חרבות מבצר ישן נושן, ואחריהם ההר „יאלא׳ אצל יאלטא גבהו 5008 רגל, ההר „באבוגאן יאלא׳ גבהו 5094 רגל, ההר הגדול בכל הררי קרים „צאטירדאג׳ או כאשר יקראוהו הרוסים „פאַלאַט־גאַרא׳ גבהו 5658 רגל, ההר „אַיודאג׳ מראהו כמראה ראש הדוב אשר לזאת יקראוהו הרוסים „הר הדוב׳ Медьвѣдь гора גבהו 2000 רגל. ההר „אַיי־טאָראָר׳ לא הרחק מאלופקא הנודע על שם הספורים הרבים אשר יספרו עליו הטטרים ועל החרבות העתיקות הנמצאות על מרום פסגתו מזמן הפראים והיונים, — אולם לא על שיא ההרים לבד

---

7 וויערסט לפרסה אחת, והוא 7½ קילאמעטר הנחשב לפרסה באשכנז, ול״כ הוויערסט והקילאמעטר כמעט אחד הוא.

[1]) „איסאר״ בשפת קדר מבצר, מגודל, או מגדול.

ישתומם הנוסע, כי אם על הדר הטבע הנדיב אשר שפך עליהם רוח חן ונעם ויעניקם מלא חפנים יופי מכל צבי חמדתו, אבני שיש מצבעים שונים, אבני גראניט יקרים, מעיני מתכות (מינעראַל קוועללע) ועוד רבות כאלה, כמעט כל ההרים כמו מלוחות אבן איש באחיו נדבקו, וביניהם מערות נושנות אשר נחצבו מידי אדם בתוך הסלע בימי קדם, אבני השיש שונות בצבעיהן, יש ממראה חום, ירוק, או לבן כשלג, ויש כמראה זכוכית, גם אבני אַלבאַסטער יקרות מצבעים שונים, בין ההרים והסלעים הנוראים האלה נמצאים כרמי חמד במספר עצום מאד אשר עוד בחדש מאָרץ יציצו פרחים נעימים, ובעת ההיא יעטפו גם כל ההרים והעמקים בירקרק חרוץ, וכל עצי השדה יפרחו בהוד והדר.

על ההרים אשר אצל החופים הדרומים יגדלו עצי פרי ועצי יער שונים למיניהם, כמו: עצי בכאים Букъ (Buchen), עצי אלה Дубъ (Eiche), תאשור Сосна (Fichte), עצי ברוש клёнъ (Ahorn), Липа (Linde), עצי אסינה Ясень (Esche), עצי תדהר Тополь (Pappel), עצי שטה Ольха (Erle), Ильмъ (Ulme), Грабъ, וכדומה; ומעצי עושה פרי הנם: עצי ערבה Ивы, עצי אביונין Рябины (Vogelbeerbaum), Тисъ (Tarbaum), עצי קטף Можжевельникъ (Wachholder), עצי אגוז орѣшникъ (Nussbaume), ומלבד אלה יפגוש הנוסע עצי פרי יקרים אשר לא שזפתם עוד עין יושב רוסיא, כהעץ קפרים Кипарисъ (Cypresse), ועצי לארבער Лавръ, עצי תאנה Смоковница (Feigenbaum), ועצי משי Шелковица (Maulbeer-baum), עצי רמונים Гранаты Granatapfelbaum), ועצי הדם Мирты (Mirtenbaum), עצי Тюльпанъ, Камелій, Мимозы, Олеандры, Магноліи, עצי שקדים Миндаль (Mandelkern), ועצי גפן Виноградъ (Weintraube), רבים ושונים כשלש מאות מינים, ומסוג הצמחים נמצא הטאַבאַק הטוב ומסחר גדול בו, כרכום (זאַפראַן), חטה וכסמת кукуруза ועוד צמחי גן רבים אשר לא נודע גם שמם ביתר הארצות ואשר חשבתי למותר להזכירם.

ביחוד ראוי לתת לב על עצי הגפן הרבים והעצומים הנמצאים בקרים ואשר כמעט יחידים המה במינם בגדלם וטובם בכל הארץ, הרוב מהם נמצאים רק על החופים הדרומים, יש מהם אשר יתחילו להבשיל אשכלותיהם בשנה החמשית מיום נטעם בארץ, ויש גם בשנה השלישית, אכן עצי הגפן ידרשו עמל רב ושמירה טובה, כי בנקל יתקלקלו מחליפות האויר, וביחוד נחוץ לשמרם מבעלי חיים שונים, האוהבים לאכלם בכל פה, כמו מהארבה, מהערוב ומזבוב השריון жукъ מהחמט ёжъ

מהכלב ומהשועל וכדומה ; חולים רבים יבואו לקרים רק לאכול ענבים המביאים מזור לחולי הרעוומאטיזעם.

חיות השדה מעטות מאד בקרים, מלבד הגמלים בערבה הטוירית במספר רב מאד, (ורק במקומות הררים אינם כי לא יוכלו לעלות עליהם, ורק לעתים רחוקות יֵראו בסעוואסטאָפאָל ויאַלטא) וכן נמצא סך גדול מהכבשים השחורים והיפים מאד אשר אין על עפר משלם, ואשר עורותיהם נודעים בשם „עורות קרים" ומסחר רב בהם בערי רוסיא הגדולות, העורות האלה יפשטו מהכבשים הקטנים, אך אם יגדל הכבש יאבד את חין ערכו, יען הברק השחור אשר עליו יכהה. דגי הים רבים מאד, וביחוד הקעפֿאלען, הקאמבאלען, והדעלפינין¹), מהמין הזה האחרון ישחו תמיד יחדיו עדרים במספר רב מאד, ויקפצו ויאבקו איש את אחיו ממעל למי הים בגובה 10 רגל, והטטרים ירובו עליהם בקני רובה וימיתום בתוך המים, מדג כזה יוציאו כשלשה פוד שומן אשר ימשחו בו את המכונות (מאַשינען), גם יאירו בו בבתיהם במקום גאַז, הדג הזה הוא ממין התנין הגדול — וואַלפֿיש — Китъ, ואחרים יכנוהו בשם „חזיר הים", אורך שניו 7 רגל ומראיהם כמראה שני הסוס, עורו ממראה אפר וישחה במהירות נפלאה מאד, עופות גדולים השוחים תמיד במים לצוד דגים וכאשר יצלח להם לטרוף את הדג בקרקע הים יעלום מן המים ויאכלום במרום האויר, מן העופות האלה ישנם לבנים כשלג ויש ממראה אפר, גדלם כאוז צעיר ונקראים בשם Чайки.

עוד נמצא בקרים כבשים גדולים ושמנים מאד, והאליה תלויה מאחוריהם עד אשר לא יוכלו ללכת מכובד משאם, אליה כזאת תעל משקלה לפעמים עד כדי פוד אחד, והנם ערומים מבלי שער, והטטרים לא יאכלו כל בשר כמעט זולת בשר הכבשים האלה הנמצאים במספר רב מאד, ועוד מיני בעלי חיים שונים אשר למותר להזכירם לבלתי הלאות את הקורא.

אויר קרים

רבים המה היראים מהאויר השורר בקרים, אלה מזה יאמרו כי חום השמש הבוער כתנור כבד מנשוא, ואלה מזה יתחרשו על חליפות האויר

---

¹) נזכר בגמרא חולין.

תמיד, ורבים יתאוננו — וללא אמת! — על הקרחת הקרימי. ולמען לגול את חרפתם מעל האי היקר והנחמד הזה, הנני להגיד להקוראים דברים קצרים ונמרצים, קושט אמרי אמת:

אויר האי בכלל הוא טוב ונעים מאד לבריאות האדם יותר מבכל ארצות רוסיא, לבד המקומות המוקפים בהרים מכל צד, כבהעמקים אשר האויר החפשי לא יוכל לחדור שמה, אך מקומות כאלה מעטים מאד, האויר הממוצע על החופים הדרומים בימי החורף יורה 56°, 0 +, בימי האביב 94°, 8 +, בימי הקיץ, 88°, 15 +, בסתיו 77°, 6 +, החום השנתי בכלל, הוא 32°, 9 +, אולם על הערבה הטוירית שם רוח צח שפיים ישורר בחזקה ויקרר את האויר בעתותי הקיץ, וגם על החופים הדרומים ישב הרוח בחזקה יותר מבצפונית איטליא, ויוכל להתחרות את אויר צרפת הצפונית, אולם בערבות קרים אף כי השמש בוער כאש להבה בכל ימי הקיץ, בכל זאת בימי החורף רוח קרים מְמַזָּרים יבוא ובעים רוחו יסוער בחזקה עד כי יקרר את האויר מאד, ולפעמים יביא שלג וקור גדול בעת אשר על החופים הדרומים יוציאו עצי השדה ציץ ופרח, ושושנת העמקים תפיץ עלֶיהָ בחן ונעם.

ימי האביב בקרים יתחילו מתחלת חדש פעברואר, וימי חום לוהט מתחלת יוני עד סוף סעפטעמבער, החדש הזה האחרון הוא היותר טוב והנעים בכל חדשי השנה, החום הממוצע ימשך עד סוף נאוועמבער ואז יחלו ימי העבודה למלאכת היין, הנוסעים הרבים הבאים לקרים מדי שנה בשנה לרחוץ במי הים ולאכול ענבים יתמהמהו על פי רוב עד כלות חדש סעפטעמבער, ימי הגשם יתחילו בחדש נאוועמבער וימשכו לפעמים עד יאנואר תחת אשר בכל ימי הקיץ הגשם מעט מאד, ובמקומות אחרים כמו בסעוואַסטאָפאָל קאראסובאזאר יקרה לפעמים כי לא ירד הגשם בכל חדשי הקיץ, בחדש יאנואר או פעברואר יתראה לפעמים השלג איזה שעות או גם יום או יומים על החפים הדרומים, בחדש מאַרץ יחלו ימי האביב ועצי פרי יוציאו פרחי שושנים לריח ניחוח, אפס בדרך כלל אין מעמד ומצב תְּמידי לאויר קרים ומה גם בירחי החורף, עד כי יקרה לא לעתים רחוקות כי בעצם היום אשר החום בוער כתנור פתאום יתחולל רוח צפון ויקרר את האויר מאד, ובכל זאת רחוק הוא למצוא כי יפול הכסף החי עד 0, אך בהמקומות הגבוהים על ההרים יעלה הקור לפעמים מן 8—12 מעלות וגם שלג רב יכסה את פניהם, אך בהערים אשר על החפים הדרומים לא נראו עוד עגלות חורף (שליטטען) אף כי יושביהן יחכו על השלג בכליון עינים, יען מהשלג יקחו לעשות כפור החסר להם בכל עתותי השנה, ויושבי קרים יעידו כי בימי קדם לא קרה כי יראה השלג כבימינו,

ימדי שנה בשנה יתקרר האויר יותר ויותר , ובכל זאת יקרה לא לעתים רחוקות ימי חום לוהט בחדשי יאנואר ופעברואר ובני עם הארץ ירחצו אז את גום בםי הים , ובשנת 1876 בשלשים לירח אקטאבער קרה לי בסעוואסטאָפּאָל כי עלה כסף החי עד 50% מעלות רעאומר , ויען כי על הטערמאמעטער שלי לא נרשמו סימני המעלות יותר מחמשים , והכסף החי אבה להתעלות עוד יותר נתפוצץ הטערמאמעטער כרגע לרסיסים .

על דברת החכם פאללאס בסוף המאה העברה אשר חקר ודרש הרבה אודות טבע אויר קרים וקדמוניותיה , הנה אויר קרים על החפים הדרומים שוה הוא לאויר אַזיא הקטנה ואנאטאליען , וזאת נוכל להחליט רק באורך חפי הים מן גבעת סאַריטש עד חוף קאָז או אָטוז , הקרוב לפעאָדאסיע , אך על פי הרוב הורגלו יושבי קרים לכנות בשם „החפים הדרומים" רק מבאלאקלאווא עד אלושטא או עד העמק קוציק־אוזען (הרחק 12 וויערסט מאלושטא) , יען משם והלאה לצד מזרח לא יגדלו עוד עצי ערבה ועצי קפריסין ועוד עצי פרי יקרים הגדלים על החפים הדרומים. —

המקום היותר חם ונעים בכל האי , הוא מן אַלופקאַ עד יאלטא , יען ההרים הגבוהים הנם לחיץ בעד הרוח הצפוני לבל יהדור במקום הזה , ובחדשי יולי ואגוסט יעלה החם עד 40—43 מעלות , והמקום הזה הוא היותר טוב לחולי החזה , והנה לא למותר הוא להגיד להנוסעים כי אויר כל חצי האי בכלל טוב ונעים הוא לבריאות האדם , וגם על הערבה הטוירית נקי האויר מאד מלבד אויר עמק אינקערמאן אשר אצל סעוואַס־טאָפּאָל , יען המקום הזה הוא מקום שפל ומקום טיט ואגמי רפש , ובימי קדם שררה שם מחלת הקדחת בכל תעצומות עוזה , ומה גם בעת אשר סמר בשר האדם מרוח קר , או האיש אשר אכל הרבה מפרי הארץ באיש כזה דבקה הקדחת על נקלה , אך בעת חדלה הקדחת גם שם כי הובישו אגמי הרפש והטיט , וכן נשחת האויר אצל הים הנאלח לרגלי יאורי מלח הרבים אשר שם , והאדים העולים מיאורי מלח יריחו ריח רע מאד , והאיש אשר לא הורגל בו בבואו אל געניצעסק או בעברו דרך רצועת־אראַבאַט יסתום את חוטמו , כי לא יוכל שאת את האויר והריח הרע , אפס יושבי המקום יעידו פה אחד כי הריח הזה טוב הוא לבריאות האדם , ולא ראיתי אחד מהרופאים אשר יפון בזה , אשר על כן חפשי הוא כל חצי האי קרים בעת מכל העלילות אשר שמו עליו לרגלי הקדחת .

על ראשי הררי יאלא יתחולל רוח צפון עז בכל עתות השנה כמעט , אשר על כן לא יפלא אם נמצא שמה שלג וכפור בין נקרות הצורים גם בירחי יוני ויולי , והנוסע אשר יחפוץ לעלות עליהם יבין לו מראש בגדים חמים אף בעת אשר החם בוער כאש תחת ההרים בשפל , מלבד אלה

נחוץ לו לקחת אתו לחם ולפעמים גם מים אשר לא ימצא שמה, ועוד עליו לדעת כי לא יהין ללכת לבדו על ההרים אף בהמקומות הידועים לו בלעדי מורה דרך, יען הרועים הטטרים אשר ירעו את צאנם על מרומי ההרים יגורו כמעט בכל עתות השנה תחת אויר הרקיע יום ולילה, והיה כי ישנו שנת תרדמה יעמידו את כלביהם המלומדים לזה לשמור את הצאן, ואז הנם בטוחים כי לא יהין לא לבד האדם כי אם גם הזאב והנמר לגנוב כבשה מהעדר. „כלבי קרים" האלה הנם גדולים מאד מכל יתר אחיהם בכל הארץ ולעריצותם ושובבותם אין קץ, עד כי מסוכנים המה יותר מכל חית הארץ, ואוי לו להאיש אם פעמי רגליו יגיעו לאזניהם אף במרחק 2 וויערסט כי אז יכין את נפשו להיות טרף לשיניהם באין מציל, וכמה פעמים קרה כי טרפו אנשים מצבאות הלוחמים בעת מלחמת קרים אשר תעו על ההרים וגם קני המורים לא הועילו להם להמלט משיניהם, אך המורה דרך הטטרי אשר ילוה אל הנוסע יודע כבר את מקום מרעיתם, ומרחוק ישמיע קול בחליל לאות אל הרועים כי לא יתנו את כלביהם להתנפל עליו, ואם לא יוכל גם הרועה לעצור בעדם לפעמים, אז ירוץ הרועה עצמו אל הנוסעים להצילם משני הכלבים, וזולת זאת אבד כל מנוס מהאיש אשר יהין ללכת לבדו בלי מורה דרך טטרי ואף אם ילוו אתו עוד אנשים אחרים.

הגשם מעט הוא מאד בקרים, וגם הטל הוא חזון יקר וביחוד על הערבה הטוירית, ועל כן יתלהט האויר מאד, אך יען כי האויר הוא נקי על כן לא יכבד החום על האדם כחום הקיץ בארצות הצפון.

תושבי קרים ומעשיהם

לפי הסטאטיסטיקא משנת 1873 נמצא בכל מחוז הטוירי 658541 נפש אדם, ומהם 52442 פראטעסטאנטים, 13737 קאטאליקים 6163 ראסקאלים בני כתות שונות, 448170 פראוואסלאווים, 17625 יהודים, 116206 מהמדים, 4191 ארמענים, Армяно—григоріанъ, מלבד אלפי איש מלאומי קו־קז אשר אין להם מושב תמידי, על חצי האי קרים לבד נמצאו כשתי מאות אלף איש, והחלק היותר גדול מהם הנם הטאטארים מאמיני מחמד, חצי האי קרים הנהו רק החלק השלישי מנוף טוירען, היקפו הוא 462 פרסאות מרובעות בעוד אשר היקף כל הנוף הוא 1105 פ"מ. משנת 1860 עד 1863 עזבו רבים מהטאטארים את חצי האי וילכו לגור בטירקיי עד אשר לא נשאר מהם רק החלק השלישי, כי מספרם

עלה אז עד לשלש מאות אלף איש ועתה יחשבו לסך 10587 נפש אדם, ובעזבם את הארץ אבד חצי האי אבדה שאינה חוזרת הן הנה הידים החרוצות אשר עבדו את האדמה, נטעו את הכרמים, רעו צאן ובקר וגמלים לרוב עד אשר הָמה כל הערבה הטוירית מרוב אדם ובהמה, ביחוד עזבו הטטרים אשר ישבו על הערבה את כפריהם וכרמיהם וילכו אל כל אשר ישאם הרוח, בשנת 1863 נשארו 784 כפרים שוממים, ובמחוז פערעקאָפּ לבד נעזבו 278 כפרים אשר המו מרוב אדם, ואם נחבר עוד את כל אלה עם אלף הכפרים אשר שרף הגראַף מיניך מלבד את אשר החריב הנסיך דאלגארוקאָוו, ואלה אשר נשרפו ונחרבו בשנות 1788—1812, כי אז יעלה למספר גדול מאד, אשר על כן נשארה הערבה הטוירית כעת מאין אדם, והנוסע הבא לקרים דרך פערעקאפּ יוכל לנסוע יותר ממאה וויערסט ולא יפגוש כל נפש חיה על דרכו, אין כפר ואין איש, אין צאן ואין בקר, אין עץ ואין שיח, כאלו נמח כל היקום ואדם עוד אין לַעבוד את האדמה ולשמרה.

הנוסע הבא אל אחת מערי חוף הים בקרים יפגוש ערב רב מעמים שונים: בם בני רוסיא הגדולה והקטנה, יהודי ליטא ופולין, יהודים קרימצאקים, יונים, קראים, ציגאַנים, טאַטאַרים, תוגרמים, ארמענים, גרוזים, בולגאַרים, לעזגים, אבכאזים, אססעטים, אימעריטים, ראסקאלים שונים כמו המאַלאַקאנים, הסקאפצים, וכדומה, איש איש מהם מדבר בשפת ארצו, ולובש בגדים מזורים לעין איש איירופי עד כי יחשוב הרואה כי אל אחת מערי אַזיא או אַפריקא הובילוהו רגליו.

שלשת חלקי חצי האי הוא ארץ ערבה ורק החלק הרביעי ממנה הוא הררי וישתרע ממזרח עד מערב חצי האי, על הערבה הטוירית לא נמצא כל עץ ושיח ובמקומות רבים גם מים לשתות אין, אך על ההרים וביחוד על החפים הדרומים נמצאו מים לרוב המפכים מבין חגוי הסלעים, היקף שלשלת הררי יאַלאַ יחשב לארבעת אלפים ומאתים וחמשים וויערסט מרובעים.

רוב בעלי מלאכת יד בקרים הנם היהודים והרוסים, ומעט מהטאַטאַרים, מהעמים האחרים אין אף אחד כמעט, הקראים, הארמענים, והיונים כלם שולחים במסחר ידיהם, אודות הקראים, מנהגיהם, תהלוכותיהם, ומצבם המוסרי והחומרי מְדבר כבר בספרי חלק ראשון, וגם פה ימצא הקורא בכל עיר ועיר בפרט מספר הקראים ודרכי חייהם בימינו. הארמענים המה בעלי בינה, אוהבי חכמה, וכבר שמה לה ההשכלה קן לה גם בלב העם הזה, רובם הנם יפי תאר, גבוהי הקומה ומגדלי זקן, ויש להם השתוות גדולה את תואר פני היהודים עד כי כבד לפעמים להבחין בין היהודי והאַרמעני.

היוָנים המה עם שואף בצע ואכזרי וכל איש ישר לא יעשה עמהם כל מקנה וקנין, בכל דרכי חייהם יתנהגו במנהגי הטאַטאַרים, בתי תפלה אין להם רק ביאלטא וקערץ וזולתם עוד אין בכל חצי האי קרים יען יחשכו את כספם היקר להם מחייהם. העיר באלאקלאווא המיושבה כלה רק מהיונים לא יבוא כל איש זר לגור בתוכם וגם מהרוסים אין שם אף אחד כמעט זולתי פקידי הפאליציי, יען כהרוסים כיהודים ינוסו מפניהם כמפני הארי גם מהטאטרים והקראים לא ישבו בתוכם, וכמעט סכנה מרחפת על ראש האיש אשר יעוז ללכת שם לבדו.

הבולגארים המה חדשים מקרוב באו לשבת בקרים למיום נכבש האי ביד הרוסים, רובם הנם עובדי אדמה, נבערים מדעת, שונאים את הנקיות ולא יצלחו לכל חכמה ודעת, מלבושיהם ודרכי חייהם שוה כמעט לדרכי חיי אכרי הרוסים.

הצוענים מספרם בקרים יעלה עד עשרים אלף איש, שפתם היא שפת טאַטארית ויגורו רק במחלות עפר ובנקיקי הסלעים, רבים מהם סוחרים בבגדים ישנים, רועי צאן, ומהם גם בעלי מלאכת יד ועל פי רוב צורפי נחשת, ואם כי לא השכילו עוד כיתר העמים אך כבר עזבו את משובתם וחיים חיי אזרחים כמעט, וכאשר שמעתי כבר נמצאו שנים מצעיריהם בבתי הגימנאזיום בקרים, ולפי הנראה פעלו עליהם חיי הטאטארים אשר התבוללו בהם הרבה יתר מפקודות הממשלה, יען אנחנו רואים כי אלה מאחיהם היושבים או נודדים בערי רוסיא הצפונית נשארו עד היום פראים ושובבים כאשר היו בימי קדם.

יתר העמים השוכנים בקרים הראוים להכתב בספר הנם לאומי קו־קז, אבל יען כי מעטים המה פה וגם אלה המעט אין להם עדה מיוחדה ובתי תפלות מיוחדים על כן קשה מאד להודיע אודותם דבר ברור, ומהנוגע לכתות הראסקאלים הנה תעמול גם הממשלה להוציא משפט ברור אודות חייהם הפנימים ותקותה נשארה מעל, יען יודעים המה להסתר מעיניה לבל יורע לה מאומה, ובעד זאת לא תתן להם הממשלה כל משפט אזרח בארצה.

אחת מהכתות המשחתות האלה הנֶהָ בלי ספק „כת הסקאבצים" היושבים על חפי ים האזאווי והערבה הנאגאית, אחד מראשי חקי דתם הוא, לסרס כל זכר אחרי אשר הוליד שני בנים או בנות, ובכסף מלא ישלמו לאלה אשר יואילו לסרס את עצמם אף כי לא בן חברתם הוא, ביום הסרוס יתאספו כל נכבדיהם למערה נסתרה המפארה בכל הוד והדר ושם יעשו בו המעשה המתועב הזה, וכמה פעמים שלחה הממשלה שרים גדולים ונכבדים לגלות את התועבה הזאת, ואמנם אחרי עמל רב הצליח

לה לתפוש בכף את האכזרים המשקצים האלה אשר נשאו את עונם, ובכל זאת לא יחדלו מעשות זר מעשיהם גם היום, בין אלפי אנשים יַכִּר הסקאבצי, פניו נהפכו לירקון, עיניו נמקו בחוריהן והוא כצל יהלוך, רובם גבוהי הקומה ודלי בשר, עיניהם תתהפכנה הנה והנה כעיני שד משחת, ערומים במעשיהם ויראים מקול עלה נדף, יען הממשלה תביט עליהם בשבע עינים לתפשם בכף, אבל מי אלהיהם ? ובמה יאמינו ? זאת לא ידע כל איש, המאלאקאנים מאמינים בדת הנוצרי, אך לא יבנו בתי תפלה ולא יקחו להם כהני הדת ולא יבואו לבתי תפלות עמים אחרים ולא יאמינו כי נתלה משיחם, אם יש להם חגים וימי צום זאת נעלם עוד מעינינו.

הַנָאגַאִים המה מאמיני מחמד, עם נודד עם בהמתו ורכושו בערבה הנאגאית, ובימי דיוק דע־רישעלליע פקדה הממשלה את הגראף דע־מעזאַן הצרפתי להיות נגיד ומצוה על הנאגאים, והוא בנה את העיר נאגאיסק על חוף ים האזאווי למענם, ובחכמתו הצליח לעשותם לעם שוקט על מכונו, וכל העיר ההיא היתה מלאה מהם עוד בשנת 1840, אפס כעת לא נשאר מהם אף אחד כי יצאו כלם לארץ תוגרמה.

הנהרות והנחלים

נהרות גדולים אין בקרים, ורק נחלים קטנים שוטפים מראשי ההרים וביחוד מצד דרום, הנחלים היותר גדולים, המה: סאלגיר, בולגאַנאַק (המזרחי) בעשטערעק, זויאַ Зуя, בורולצא, וקאראסו (הגדול והקטן) אשר ישטפו את מימיהם אל יאור סיוואַש — או כאשר יכנוהו אחרים „ים הנאלח", — וממערב חצי האי ישטפו הנחלים: בולגאנאק, (המערבי) אַלמא, קאַטשאַ, בעלבעק, קאזועלקי־אוזען, (נחל השחור), יאורי מים מתוקים לא נמצאו בקרים, ורק יאורי מלח רבים המה, והגדולים מהם המה: סיוואס, סאקי הישנה והאדומה, הגעניצעסקי, הקיאטסקי, הקערלעאוטסקי והעלקענסקי.

פערעקאפ

העיר הזאת הִנֶהָ עיר קטנה עומדת על מצר־יבשה המחבר את חצי האי קרים עם יתר ערי היבשה ברוסיא, והאיש הבא לקרים מערי רוסיא הדרומית דרך היבשה נאלץ לעבור דרך העיר הזאת, ועד ימינו אלה היה המעבר הראשי לקרים דרך פערעקאפ, אכן כעת לרגלי מסלת הברזל החדשה והאניות הקטור יעברו הנוסעים בה רק לעתים רחוקות, במרחק

3 וויערסט לימין העיר הוא היאור הגדול „שיוואַט״ או כאשר יכנוהו הגעאָגראפים „ים הנאלח״, ומשמאל להעיר גם כן במרחק 3 וויערסט חודרת לשון ים השחור הנקראה בימי קדם „לשון־ים הקאַרקיניטי״ וכעת נקראה בשם „לשון־ים האקמעטשעטי״ או הפערעקאפי, והיאור שיוואַש יתאחד עם הים האַזאווי, ובין שני הַימים האלה תעלה עמוקה 30—40 רגל ותל אדמה גבוה, ועל פי מסורה קדומה נעשתה התעלה לחבר את שני הימים ואז היה חצי־האי לאי שלם, מעל התעלה הוא גשר למבוא העיר, וזה לא כביר נהרס שער האבנים אשר היה על הגשר, לא רחוק משם לימין נמצאו עוד שרידי המבצר העתיק אצל התעלה ועוד בנין אבנים אחד עומד על תלו, השם פערעקאפ חדש הוא אשר כנו הרוסים תחת השם „טאַפראָס״ Бафросъ (תעלה) בשפת יון אשר נקראה בימי קדם, גם בקצה התעלה אצל היאור שיוואַש נראו עוד שרידי מצודה בצורה.

כל העמים השונים אשר התנפלו ללכוד את קרים התפרצו ראשונה דרך התעלה והעיר הזאת, יען מסע האניות לא נפרץ עוד בימי קדם כבימינו, ואלה אשר הצליחו להתבצר בקרים השתדלו לבצר את המבצר ולחפור את התעלה ולשפוך סוללות, והנה באו עמים אחרים ויהרסו את המבצרים ויסתמו את התעלה, וכה עברה מיד ליד אלה בנו ואלה הרסו, האחרונים מעמי ערבות אזיה אשר התפרצו בקרים היו הטטרים במאה הי״ג למספר הנוצרים, ראש מושבם בראשית בואם היה על הערבה והמה חרשו גם נעורי העיר הזאת ויחזקו מבצריה ואת התעלה חפרו מחדש אשר נעזבה זה שנים רבות, וכבר צמח שם יער עצים עבתים במאה העשירית כעדות הקיסר קאָנסטאַנטין, וישנו את שם העיר „אר־קאפי״ ואת המבצר קראו „אר־באגאזי״, החאן מעננגלי גיריי הוסיף עוד מבצר ויכנהו בשם „פֿער-קערמען״, וכן חדש נעוריו גם החאן סאגיב־גיריי.

בשנת 1736 בא מיניך שר צבא הרוסים בראש ארבעה וחמשים אלף איש שולף חרב ואתו שמונת אלפים עגלות טעונות כל צרכי מלחמה, ובמשך ארבעה ימים לכד את העיר והמבצר ויהרוס אותן עד היסוד, אך אחרי אשר נלחץ לעזוב את קרים בנו אותן הטאַטאַרים מחדש וכן עמדו על תלן עד אשר נכבש כל חצי האי לפני הרוסים בשנת 1783, ואז הרסון שנית עד היום הזה.

אויר העיר הזאת טוב הוא לבריאות האדם, ותושבי העיר הזקנים יתרפאו על פי רוב במי מעיני מתכות הרבים אשר שם, ולפי דבריהם אין כל רפואה טובה ובדוקה לכל מיני מחלה רק המים האלה, ואמנם המים האלה מביאים רפאות תעלה לחולי הרעוומאטיזם ולפעמים גם למחלות הצוניות אחרות כאשר הוכיח כבר הפראָפעססאָר גארדעיענקאָ מחארקאָוו.

כל יושבי העיר יחשבו לאלף ותשע מאות איש וביניהם כשלשים משפחות יהודי ליטא ופולין, להם בית הכנסת מפאר אשר בנו זה לא כביר בהשתדלות הרב החכם הר״ר חיים יהודא חאיימאוויטש, הבית בנוי על מישור יפה ועצים רעננים יסוככוהו בדליותיהם מכל עבריו, וכלו אומר כבוד.

סביב העיר הזאת נמצאים יאורי מלח רבים וגדולים ומסחר גדול שם במלח, בעיר הזאת ישב תמיד הרוח בכל עתותי השנה, יען אין כל הר וגבע להיות עליה סתרה, ומה גם כי תעמוד בתוך בין שני ימים, וכאשר ישב רוח חזק ילכו מי ים השחור ממקומם במרחק 1 וויערסט וקרקע הים יהיה לחרבה, בעתותי החורף גדול שם הקור מאד לרגלי הרוחות, ולא לעתים רחוקות ימותו הצאן והבקר הרועים על פני הערבה, או כי הרוח יגרשם ויטבעו במי הים.

ארמיאנסק

במרחק 4 וויערסט מפערעקאפ עומדת העיר העתיקה ארמיאנסק־באזאר, יושבי העיר הזאת יחשבו לארבעה אלף איש, הרוב מהם הנם ארמענים, גם טאטארים רבים בתוכה, בה כשבעים משפחות יהודי ליטא ופולין ולהם בית הכנסת קטן ודל ושו״ב מיוחד, והרב מפערעקאפ הנהו רב גם לעדת ישראל בעיר הזאת, בה נמצאו גם כארבעים משפחות קראים וגם להם בית הכנסת מיוחד, תבנית בתי העיר ככל בניני ארץ הקדם, חפצים וזכרונות עתיקים לא נשארו בה מאומה, בימי קדם היה חצר־מות לבני ישראל על שפת הים, אך ברבות הימים עלו מי הים וישטפו את כל המצבות העתיקות עד כי לא נשאר להן כל זכר, וזה לא כביר כוננו חצר מות חדש קרוב אל העיר. מצב הדת והדעת בין אחינו בעיר הזאת לא טוב הוא מבכל ערי קרים, ואך בזאת יצטיינו כי תמצא בהם חברת יעזואיטים המפריעים כל דבר טוב ומועיל, ותחת אדרת החסידות יעשו כל תועבה, ובזאת המה מצוינים באמת כי חברה מפארה כזאת לא נמצאה בכל חצי האי קרים, ואם נמצאו שנים או שלשה אשר אבו ליסד בית ספר או בתי חסד אחרים, הנה ישתדלו אלה הפראים להפריעם ממעשיהם עד כי כבר קנו להם שם תפארה במכתבי עתים היוצאים לאור ברוסיא, ולא על נקלה ירפאו נכבדי העיר ההיא מהמכה אשר לא כתובה בתורה הזאת.

הנוסע מארמיאנסק לאיוופאטאריע או לסימפעראפאל יעבור לא רחוק מלשון ים הקארקיניטי החודרת עמוק באדמת הצי האי קרים כאשר יראה הקורא במפת הארץ בסוף הספר.

סביב שתי הערים האלה לא נמצא כל שיח וכל עץ השדה, ומשם תחל הערבה הגדולה הנקראה:

הערבה הקרימית.

האיש הבא לקרים דרך ערבות רוסיא הדרומית אשר לא יפגוש על דרכו זולתי שמים בהירים ואדמת מישור ידמה בלבו בטח למצוא פה דברים מרהיבי עין באשר כבר קרא או שמע ממפלאות ארץ פלאות הזאת, אבל מה ישתומם לבו בראותו כי תוחלתו נכזבה, וגם פה לא יראה מאומה יותר מאשר ראה עד הנה: ארץ מישור אל כל אשר יעיף עיניו, אדמה חלקה חסרת מים ועץ השדה, עד אשר ידמה בלבו כי נמח כל היקום או אל מדבר זאהארא הובילוהו רגליו.

הערבה הקרימית שוה הנֶה כמעט לערבת חוף ים הכספי, גם פה חום השמש בוער כאש בימי הקיץ, הגשם מעט מאד, טל השמים להרטיב את האדמה היבשה לא יראה מאומה, בימי החורף יפול שלג רב ויכסה את האדמה בעובי אמה ויותר, ואם הרוח ילוה עוד אל השלג כי אז סכנה מרחפת על ראש הנוסע אשר ירהיב עז בנפשו לנסוע דרך הערבה הזאת אשר לא על נקלה ימצא פה בית או מלון להחם בשרו בקרה, ומה נקל הוא כי יתעה בתהו לא דרך. בימי מלחמת קרים הלכו כל צבאות רוסיא ועגלות טעונות צרכי מלחמה רק דרך הערבה הזאת אשר היתה פתוחה לפניהם מחמת האויב ואלפי אדם ובהמה מצאו פה קבר בשנות 1854—1855, וכן לא טוב הוא מצב הנוסע בימי האביב כאשר ימס השלג והאדמה הלחה תתרכך ותהי לבוץ אשר תטבענה רגליו בו, אפס תחת זאת ענג משנה ישבע האיש אוהב התולדה בעברו פה בסוף ימי האביב כאשר יטהרו השמים מעבים והבוץ יחדל, האדמה תוציא פרחי שדה פראים אשר יכסוה כבמעטה יקרה מצבעים שונים, פה יפגוש שקד יערי מעלף בפרחי תפארה מרהיבי עין, ושם עשבות שדה, ירקרק חרוץ מכסים את פני כל הככר, אפס ימי ענג האלה לא ימשכו להנוסע, יען מברק אחד אשר תשלח עליהם השמש יבולו, עלי הפרחים כרגע ימלו ודשא עשב יבש, והערבה תשאר שנית בלי כל רוח חיים, אך עוד יותר משחת מראה הככר הקרוב אל יאורי המלח, כל אדמת המקומות האלה כלה משקה מריח מי מלח ולא תוציא כל ציץ ופרח וכל זורע זרע בה לא יצלח, ובלעדי עדרי גמלים תועים לא יפגוש הנוסע על דרכו שם מאומה, ורק באחת יתענג הנוסע בערבה הפערעקאפית לראות פתאום מחזה שוא (миражъ) כבערבות אפריקא, המחזה הזה יראה על פי רוב מאור הבקר עד הצהרים בימי קיץ החמים מאד, פה יגלה לעיניו פתאום ים רחב ידים וכרגע יעוף ואיננו, והנה מחזה חדש נגד עיניו גן עדנים עם פרחי תפארה מרהיבי עין, ופתע פתאום

גם זאת יעלם והנה תועפות הרים גבוהים מכסים בירקרק דשא נגד עיניו, וכה יחלפו נגד עיניו מחזות ממחזות שונים אשר לא תשבע עיניו מראות, ומחזות כאלה יראו לפעמים גם על חפי הים אצל רכסי ההרים, אבל רק לעתים רחוקות.

בהערבה הקרימית אשר הנֶה חלקה וישרה כמו חֶלְקָתָה הטבע במעצד, יפגוש הנוסע גבעות עגולות אשר נעשו בידי אדם, הגבעות האלה הנן קברות העמים הפראים אשר משלו על חצי האי בימי קדם, ותושבי הערבה יכנו אותן „קברות הסקיטים", אך כפי אשר יספר לנו הנוסע רוברוקווים במאה הי"ג נעשו גבעות כאלה גם בימיו מידי הקאָמאַנים או הפאלאווצים, וכן יבוא הנוסע אחרי תלאות שונות לאיוופאטאריע או לסימפעראפאל.

רוב הנוסעים לקרים ממחוזות רוסיא הדרומית נוסעים דרך אדעססא על הים, אניות הקטור הולכת מאָדעססא פעמים בשבוע בימי הקיץ (ביום ב' ויום ה') ובימי החרף רק פעם אחת בשבוע בשעה 3 אחרי הצהרים, אחרי מסע שש שעות על הים יראה הנוסע לשמאלו את האי טענדער — אשר היה רק חצי אי בימי קדם על פי פליניוס — והסופרים הקדמונים קראוהו בשם „מסלת מרוץ לאַכיללעסאוו" יען על המקום הזה עשה בן חיל ההוא משתה לכבוד האלילה איפִיגעניע. — אחרי מסע 14 שעות תֵּראה לפניו אדמת טוירען, ובעוד שתי שעות תעמוד האניה על עגנה אצל יעווּפאַטאריע, היא העיר הראשונה אשר יפגוש הנוסע על הים לחפי קרים, ובעמדו שם על האניה יוכל לראות מרחוק שלשלת הררי קרים במרחק מאה וויערסט, וכן יראה הנוסע מרחוק לשמאלו את לשון ים הקארקיניטי ומצר היבשה — או חצי האי „טארחאנקוט" במערב קרים. במרחק 4 וויערסט משם נמצא לשון ים „עסקיפאָראָס", ושם עומד מגדל מאיר ליורדי הים באניות; במרחק 20 וויערסט מהמגדול נמצא לשון ים „אַק־מעטשעט" ושם חוף טוב למצב אניות, המקום הזה הוא קנין הגראַף ווֹאראנצאָוו ושמה יגדלו כל עצי פרי יקרים, וביחוד נודע המקום הזה על ידי כבשי קרים ממראה אמוץ הרועים פה בהמון, ויושבי המקום יעידו כי הכבשים ממין הזה לא יצלחו כי אם במקום הזה לרגלי האחו המשונה אשר לא נמצא כמהו במקום אחר.

על דברת הסופרים הקדמונים עמדו במקום הזה ערים רבות בימי קדם, ומהן „קאַלאס—לימין" (החוף היפה), „טימיראַקא" אצל דזארליגאטש, ועוד רבות אצל טענדער וכו', רק עד היום עוד לא נמצאו חכמי לב אשר יעמלו להוציא חפצים עתיקים מבטן האדמה במקום הזה אשר בלי ספק יכלו להעשיר תולדות חצי האי הזה בידיעות חדשות ומועילות.

אויר כל המקומות האלה טוב ונקי, והנוסע הבא מאָדעססא עליו לרדת מן האניה על חוף איוופאטאָריע ומשם יוכל לנסוע שמה דרך היבשה, יען אניות הקטור לא תעמודנה שמה בעברן.

יֶעווּפַּאטָארִיֶע

(גוזלווא), מתחת לארץ בשפת צגטיי.

העיר הזאת עתיקה היא לימים, ונקראה בפי הטטרים „גוזלווא" וכן יכנוה עוד הקראים עד היום. כמאה שנה לפני ספהנ"ו בנה שר הצבא דיאפענט המצביא את חיל מתרדת מלך פאנטוס על המקום הזה עיר מבצר ומצודה, ואחרי כן התגלגלה בידי עמים שונים אשר שפכו את ממשלתם עליה, בחזותה היום הִנֵּהֶ ככל ערי הקדם, רוב בניני העיר לא נראו החוצה, יען חומות אבן גבוֹהות תקיפנה את הבתים ובתוך החומה פנימה יתנוססו בתי אבן שפלי הקומה, עקבות בתי הנשים (הארעם) נִכָּרִים עוד בכל עבר ופנה, לחלונותיהם שבכות ברזל אשר דרך שמה הביטו הנשים על פני החצר, תושבי העיר יחשבו לשמונת אלפים ורובם טטרים, בה גם צוענִים רבים, ורוסים בה מעטים.

מצב העיר הזאת הוא על חוף המערבי מן האי אצל שפת הים, והיא העיר הראשונה אשר יפגוש הנוסע מאָדעססא לקרים, חוף לאניות אין בה, ואניות הקטור העוברות לקרים וקוֹ־קז ולחופי ים האזאווי תעמודנה מנגד לעיר כאלף אמה, ועל כן בשפל תשב, כי לא ינהרו אליה הסוחרים לעשות בה מקנה וקנין. על הרוב ישורר בה רוח מזרחית צפונית, יען מצבה על אדמת מישור ואין כל הר וגבע סביבותיה, וכן אין בה כל עץ ושיח להסתר מחום השמש הבוער כאש להבה, וזולת החוף הטוב לרחוץ בים אשר אין בכל חצי האי קרים משלו לא ימצא האורח בה כל ענג, גם בתי מלון אורחים טובים לא נמצאו בה, ובכל זאת אלפי אורחים ינהרו אליה מדי שנה בשנה לרחוץ במי הים; אויר המקום הזה טוב הוא מאד ונקי, רק בימי החורף יקרה שם קר חזק בעוד אשר לא הרחק ממנה על החפים הדרומים יתענגו האורחים והתושבים על נעם חום השמש והתולדה היפיפיה בעת ההיא.

מים מתוקים לשתות מעטים בה, ורק מהבאר ארטעזיאנט העמוקה 440 רגל ישתו כל אנשי העיר.

עדת ישראל בעיר הזאת קטנה היא ודלה, רובם יחיו את נפשם ממלאכתם, ומעטים בהם העושים מקנה וקנין, עשירים אין בהם, אך גם לא יפשעו על פת לחם, מספרם כחמשים משפחות, ולהם בית תפלה מיוחד הנבנה בשנת תר״א לאלף הזה וחותם בניני הקדם עליו, מצב הדת והדעת אצלם בשפל המדרגה יותר מבכל ערי קרים, ולפלא הוא כי אחינו אשר בערים הנאורות בארצנו ובחו״ל כאשר השליכו מעליהם מעט את עול הדת, למצער השתדלו להרים את קרן הדעת בכבוד, אך בקרים בכלל שתיהן יחד בשפל תשכנה, והסבה לזה לפי דעתי, יען רובם ככלם המה אנשים מדלת עם הארץ אשר באו הנה לבקש טרף, וכמעט הצליח להם למצוא את אשר בקשו, לא ידאגו לבקש עוד, למוד הדת לא יתן ולא יוסיף להם מאומה, וההשכלה לשוא יבקשוה, כי לא ימצאוה, יען ברוב ערי קרים אין בתי ספר, ולשלוח את בניהם בערים אחרות לא תשיג ידם, ובכן לא נוכל להאשימם הרבה, יען בהראשונה לא יחפצו מחסר ידיעה, והשנית לא ישיגו מחסר אמצעים, ובין כה וכה מצבם פרוע. העת אשר נתישבו היהודים בעיר הזאת היא משנת תק״ע, כאשר ראיתי מהפנקס הנמצא בידם.

עדת בני מקרא גדולה מהרבנים חמש מונים, וכשלש מאות משפחות יגורו בה, בה המושב הראשי לבית דינם הגדול Духовн. правленія, וממנה יצא חק ומשפט לכל קהלות הקראים המפוזרים בערים שונות בקרים וסביבותיה, בית דינם נוסד משלשה אנשים, חזן ושמש, ובראשם האב״ד ראש החכמים, והמשרה הגבוה הזאת — ראש החכמים — לא לפי חכמת האיש תנתן על שכמו, כי אם לפי עשרו, ולמן העת אשר יסדו את בית דינם הגדול, עוד לא עמד איש חכם בראשה, ואלה אשר ידענו, לא יוכלו לחתום גם את שמם, ותחת פקודת ראש החכמים עומד „הרב הגדול רבן של כל בני מקרא״, ועד שנת 1862 היתה המשרה הזאת על שכם המנוח ר״ש ביים, והותמו בשפת הארץ Главный Караимск. наставникъ, ומלבד זה הנה החזן והשמש הנם גם המורים לצעירי בני עמם, ושכרם יקבלו מאוצר הקהלה.

להקראים בעיר הזאת ביהכנ״ס אשר אין ערוך ליפיה ולחין ערכה, ורחוק הוא למצוא בנין יפה כזה בין כל הבתים אשר נבנו לאביר יעקב בארץ רוסיא, בית תפלה הזה נחלק לשנים, ודרך שער ברזל יבואו אל החצר המרוצף באבני שיש על פני כלו, בקירות שני הבתים האלה מבחוץ, קבועות מצבות אבני שיש ממראה לבן, ועליהן חרותים שירים שקולים בחרוזים בשפת עבר, וספסלים לשבת משני צדי הקירות, הלאה לאורך החצר בתָוֶך נצב פאר עמוד גדול מאבן שיש הנושא עליו כתובת בשפת עבר ורוסיא לזכרון הקיסר אלכסנדר הראשון אשר בקר את בית תפלתם ויואל לכבדם

במנורת כסף לתשורה, הלאה לפני פתח בית התפלה נטועים עצי גפן נושאי פרי הסוכבים בדליותיהם על פני חלק גדול מהחצר ותחת פארותיהם יעשו „סוכה" בכל שנה ושנה [1]), הבית הזה פנימה נבנה בטעם היכלי ארצות המזרח, קירותיו בבית מכוסים בפטורי ציצים ופרחים מזהבים ובכל מעשה מלאכת מחשבת, רצפתו כבכל בתי תפלותיהם מכוסה ביריעות יקרות ומנורות כסף תלויות על שרשרות בספון הבית שדרות להאיר את הבית, כתבנית המנורות אשר יתלו הנוצרים לפני תמונות קדושיהם, וכתבנית הבית הגדול כן הוא גם הקטן העומד אצלו, חלונות שקופים אטומים במרומי הקירות לו, ולכן שוררת שמה עלטה גם באור יומם, ובדברים רבים יתאחה עם ההיכל החדש (טעמפיל) אשר בברלין, רק כי קטן הוא נגדו, הבית הנפלא הזה נבנה זה כתשעים שנה מאבני אינקערמאַן הלבנות, וזכר המתנדבים בעם אשר התנדבו כסף רב מכיסם ליסוד בית התפלה, חרות על אבני השיש אשר בקיר הבית חוצה, באחת אדבר כי לבית תפלתם נאוה תהלה.

בירכתי בית הכנסת יש להם בית עקד ספרים כ"י מחכמי הקראים הקדמונים, ומהם גם ספרים כ"י לחכמי הרבנים, ואיש לא יוכל לבוא שמה לראותם בלעדי רשיון ראש החכמים, אצל שער ביהכנ"ס עוד שער לשמאלו, ושם בית חומה להת"ת ולעקד הספרים הנדפסים להקהל, ומדי שבת בשבתו יבואו שמה הקראים לקרות ספרי מדע או כ"ע בשפת עבר, ובכלל קהלת בני מקרא בעיר הזאת היא הגדולה והנכבדה בכל ארץ רוסיא, רבים מהנוסעים העוברים על פני העיר באניות הקטור יסורו לראות את בית תפלתם המפאר, ומנהגי הקראים והליכות חייהם. מלבד בית תפלתם נמצאו עוד ארבעה בתי תפלה (מעצעטען) למושלמנים, ושנים לנוצרים, ואחד מהראשונים הוא בנין גדול ועתיק ימים לא הרחק מחוף הים ונבנה בתבנית „בית תפלת סאפיא" בקאָסטאַנטינאָפאָל, ולפי דעת הסופרים החדשים נבנה על פי החאן דעוועלט־גיריי בשנת 1552.

מצב הקראים החומרי נעלה הוא על הרבנים מאד מאד, ביניהם עשירים רבים היושבים בצל הכסף והמנוחה, וגם המון העם ימצאו לחמם בנקל יותר מן הרבנים, יען כל מסחרם את הטטרים אשר ידברו בשפתם, ונקל להם להריק את אמתחותיהם, תחת אשר אין להרבנים דבר אתם, והקראים יתרועעו את הטטרים כאת אחים מלידה ומבטן, ולוא הראו

---

[1]) הקראים לא יעשו סכות איש איש אצל ביתו כהרבנים, ובכל עיר ועיר יעשו רק סוכה אחת בחצר ביהכנ"ס רק למראות עין, ואיש לא יבוא אל תוכה אף פעם אחת כמעט, וכזה יצאו ידי חובת סוכה.

אהבה כזאת להרבנים כי עתה לא היה לנו דבר מה להתאונן עליהם ; אך לראבון נפשנו הנם כשני חשיפי עזים עומדים מנגד איש לרעהו , ורחוק הוא לראות כי ידרוש הקראי לשלום הרבני בפגשם איש את רעהו ברחוב , אף כי הרבנים יחתרו בכל עז להתקרב אצלם ולחיות אתם באהבה ואחוה ; ואפונה מאד אם לא תתקיים נבואת הגאון ר׳ שמואל מקרעמעניץ אשר אמר עם הספר „הקרעים לא יתאחו לעולם״ , -- אכן אם נעלה הוא מצבם החומרי , לעמת זה מצבם המוסרי מורה מאד , שפת הארץ מוזרה לכל העם — תחת אשר הרבנים כלם ידעוה מנער ועד זקן — ואת בניהם לא ישלחו לבתי ספר אשר להממשלה ללמדם דעת לשון וספר , אף כי יש לאל ידם , וביחוד נשותיהם עומדות עודנה במצב פראי לא יאומן כי יסופר , ולא לבד כי לא ילמדו אותן דעת , כי אם גם קרוא עברית לא תלמדנה , וכפרות הבשן יושבות כלואות בביתן לאכול ולשתות , ולא תדענה דבר מכל הנעשה בתבל .

אם ישבו אחינו הרבנים בעיר הזאת בימי קדם לא נשאר לנו שום זכרון בספר , אולם הקראים ישבו בה זה איזה מאות שנים על פי עדות המצבות העתיקות אשר מצא ה׳ פירקאוויץ על החצר מות אשר להם , בכתוב על ספרו „אבני זכרון״ והעתיקה מכלן היא משנת השנ״ג לאלף הששי (1593 לספהנ״ו) , אולם אנכי הלכתי בעקבותיו ולא מצאתי את המצבות אשר רשם , כי אם אבנים גדולות בלי כל כתובה , והעתיקה מכלן אשר ראיתי היא רק בערך ק״ל שנה , ושאלתי את פי חכמי הקראים איה אפוא המצבות אשר מצא פירקאוויץ ? והמה הגידו לי כי באשר האבנים האלה הנן רכות ובית עולמם זה לא רחוק הוא משפת הים , ובכן נמחקו הכתובות מעל המצבות מרטיבת המים , והנה באמת קשה הוא להאמין כזאת , יען גם המצבות החדשות תשחתנה במשך איזה עשרות שנים כאשר ראיתי , ואיך נשארו הכתובות שלמות עד בוא פירקאוויץ משך רנ״ה שנים משנת שנ״ג עד תר״ח ? , חידות לי מעשי פירקאוויץ ועלילותיו ! ! .

אצל חצר מות להקראים נמצא גם בית מועד לכל חי אשר להרבנים , ורק גדר אבנים הנהו לחיץ בין שני המקומות האלה , ושומר אחד נוצרי ישמור את ראשי הרפאים האלה , השוכבים במנוחה על ערש מבטחם אלה אצל אלה במותם , תחת אשר בחייהם נפלגו בתהלוכותיהם וברעותיהם רחוקים איש מרעהו כרחוק מזרח ממערב .

סביבות העיר נמצאו יאורי מלח רבים , ומספרם כארבעים וחמשה , אחד מהם הוא הנודע בשם „סאקי״ או „טוזלי״ המפורסם ביחוד על דבר מעיני המתכות Минеральный грязъ הנמצאים על שפתו המביאים מזור ותרופה למיני תחלואים שונים , המעינות האלה הנם יקרי הערך והמציאות ואפונה מאד אם נמצאו כמוהם בכל הארץ מלבד בקרים .

במרחק 3 וויערסט מן העיר לא הרחק משפת הים, על אם הדרך נמצא יאור מלח ארום ונפלא מאד, מחזה נעים הוא לראות ממרחק בשלות השמש עליו חצי רשפיה נראה כמבול אש ותמרות עשן יתאבכו במרומי האויר ממעל להיאור, ואנכי בלכתי לבקר את המקום הזה בלוית ידידי הצמא לתושיה, אשר נלוה אלי בדרך להתענות בכל אשר אתענה אנכי הר"ר נחום שו"ב מקריצעוו, הרצתי משפטי ממרחק כי אש אחזה בפנות איזה בית, אולם כאשר קרבנו מעט מעט אל המקום ההוא נעלמו האש והענן מעינינו, ובקרבנו אל שפת היאור שם נוכחנו כי מי היאור אדמו כדם, ובתוך המים על קרקע הארץ בעומק רבע אמה נראה המלח, נסינו להסיע מעט מן המלח, והנה גם הוא אדום ונקי, ובמשך שעה אחת עד אשר הבאנו את נציב המלח אל העיר נהפך מראהו ללבן.

מיאורי מלח אשר בכל האי קרים יסיעו מדי שנה בשנה מעשרים עד שלשים מילליאָן ככרי (צענטנער) מלח אשר יובילום הסוחרים לכל ארצות רוסיא, מכרה המלח נעשה באופן כזה, אצל שפת הים יעשו תְּעָלָה מרובעת בעומק ¾ אמה באדמה, ואת התעלה יקיפו בקרשי עץ, ובקצה התעלה הקרובה אל הים עומדת מכונת עץ, וסוס אחד או שנים ימשכו את המים דרך צנור מן הים אל התעלה, ומי הים המלוחים יקפאו כנציבי קרח כזרות השמש עליהם, והקרח הזה יכסה את המים ממעל ככפור דק, וכבוא השמש לערב יסיעו נושאי סַבָּל את המלח מן המים ויסתירום תחת צל גג, למען לא ימסו כאשר ירד עליהם הגשם, ואם לא יספיקו נושאי המלח להסתירם, ימס המלח והיה למים כבתחלה.

חולים רבים יבואו אל העיר לרחוץ במי הים, יען קרקע הים במקום הזה היא אדמת חול וטוב מאד לרחצה, ימי הרחצה ימשכו על פי רוב מתחלת חדש יוני עד כלות סעפטעמבער.

בימי ממשלת הטטרים היתה העיר הזאת עיר מבצר וחומה בצורה הקיפה מסביב, בשנת 1736 בא הגראַף מיניך בראש צבאות רוסיא ויהרסוה ומני אז לא נבנתה עוד הפעם, וכן היו שם תעלות מים חיים מתחת לארץ — אשר אולי על זאת נקראה העיר בפי הטטרים „גוזלעווא" — ועתה לא נשאר להן כל זכר.

בשנת 1836 היה עוד מספר תושבי יעוופאטאריע כשלש עשרה אלף איש וסך 1955 בתים וביניהם 19 בתי מסגד לטטרים, אכן למן העת ההיא תרד העיר פלאים יום יום.

מסורה קדומה בפי הקראים כי אחד ממלכי הטטרים אשר הלך לצוד ציד בסביבות העיר הזאת חלה פתאום, ובהגיעו עד שערי מות השבֵּע

השביע את כל יוצאי ירכו אשר ימלכו אחריו לבל יגורו בעיר הזאת ואף לבלתי קרוב אליה.

האקאַדעמיק Н. Мурзакевичъ במסעו בקרים בשנת 1836 יספר, כי בהיותו באיוופאטאריע הראו לו הקראים תנ"ך כ"י אשר לפי דבריהם נכתב זה איזה אלפי שנה, ודעתם נוסדה רק על איזה רשימה הנמצאה שם, ולפי דעת החכם ההוא נכתבה ביד מאוחרת, [ראה בהזורנאל לשר השכלת העם משנת 1837] ואם כן לא חסרו הקראים מזייפים בכל דור ודור עוד לפני פירקאוויץ, והוא היה המאסף לכלם.

מאיופאַטאָריע הולכות שתי דרכים, האחת לסימפעראפאָל במרחק 63 וויערסט, והשנית לסעוואַסטאָפאָל, והנני להוליך את הנוסע על הראשונה לסימפעראפאָל, ובמרחק 19 וויערסט מאיוופאַטאָריע יפגוש התחנה הראשונה „סאַקי".

סַאקִי

העיר הקטנה הזאת „סאַקי" עומדת על אֵם הדרך מאיוופאַטאָריע לסימפעראפאָל במרחק 1 וויערסט מהתחנה הנקראת כמוה, אצלה יאור מלח גדול ומעיני מתכות, המעינות האלה יתהוו רק בחדשי הקיץ כאשר ייבשו חפי היאור מחום השמש הרחק חצי וויערסט מן החוף, ובמקום אשר תֵּראה היבשה ישאירו המים אשר נדעכו ממקומם רפש ובוץ במקומות אחרים, והמה אלה מעיני המתכות המביאים מרפא בכנפיהם להמון אדם רב הבאים ממרחק למצוא רפאות תעלה, היקף היאור הזה הוא 25 וויערסט מכל רוחותיו, והבאים להתרפאות ימשחו את כל גום במי רפש עב (דיכטע) הזה, החכם הרופא טראכטענבערג העמיק הרחיב לדבר אודות המעינות האלה בטוב טעם ודעת, ובצדק יוכיח בספרו אשר כתב בשפת רוסיא כי לא נמצאו עוד אנשים אשר ידעו להוקיר את המקומות הנכבדים האלה לבנות שמה בית חולים ולהושיב רופאים מפורסמים אשר יכלו להביא אשר רב למין האדם, ומלבד אשר יכלו להעלות ארוכה לרבבות אנשים, עוד עצרו בעד הנוסעים לערי אשכנז ואיטליא, והכסף הרב אשר יוציאו בנסיעות האלה היה נשאר בארצנו, והרופא החכם הזה יוסיף להבטיח כי לוא שמעו לעצתו לכונן בית חולים וכל הדברים הדרושים לחפץ הזה, כי עתה נהרו המון אורחים הנה גם מארצות אחרות.

הבוץ אשר בו ירחצו החולים הוא שחור מאד, רך וְשָׁמֵן, ואם ינסה

האיש לקחת אותו בידו יתרכך כחמאה ומוציא ריח רע מגפרית המלח אשר בו, אפס לא טוב לרחוץ ביאור הזה בלי עצת רופא חכם.

בשנת 1829 פקד הגראף וואראנצאָוו לבנות שמה בתים למעון החולים ואחד מהם בית גדול אשר קראהו „ההיכל׳ מסבה נעלמה, בשנת 1863 נתנה הממשלה את המקום הזה לחכירה על משך חמש עשרה שנה להרופא פאספישיל, והרופא הזה ישתדל להטיב גם מצב בתי המעון וכל הנחוץ להקל על האורחים, ובכל זאת עוד גדול שם היוקר על כל צרכי האדם, גם הממשלה הכינה שם בית חולים בעד חולי הצבא, ורופאי הצבא יבקרו גם את החולים השונים הבאים שם להתרפאות בעד מחיר לא יקר, והחולים אשר אין ידם משגת לשכור להם מעון „בההיכל׳ יוכלו להשיג מעון ואוכל בהכפר הקרוב שמה.

מהכפר סאַקי נשאר עוד עד סימפעראפאָל 44 וויערסט, ובאמצע הדרך יעבור הנוסע דרך התחנה טולאט, בכל הדרך הזה עד בואו קרוב אל העיר לא יפגוש פה כל דבר נכבד הראוי לשום עין עליו.

דרך היבשה מאיווּפאטאריע לסעוואסטאפאל

רוב הנוסעים מאיווּפאַטאָריע לסעוואַסטאָפאָל יסעו על הים הרחוק רק מסע ארבע שעות, ורק לעתים רחוקות וביחוד בימי החורף אשר אנית הקטור תעבור רק פעם אחת בשבוע יסעו דרך היבשה הרחוקה 65 וויערסט, ומה גם כי בכל הדרך הזה אין כל דבר אשר ימשוך עליו עין הנוסע, ולנו יושבי רוסיא נכבד הדרך הזה וכל המקומות סביבו, יען שם ירדו ראשונה צבאות מלכי הברית על היבשה בשנת 1854, ושם נלחמו גבורי רוסיא על יד הנחל אַלמאַ. אשר השאירו זכרונות מרים לאלפי רבבות משפחות אשר אבדו פה את אחיהם וקרוביהם במלחמה האיומה ההיא.

המסלה הזאת מולכת על יד שפת הים. באמצע הדרך יעבור דרך הנחל אַלמאַ, קאצא, בעל־בעק אשר ישטפו את מימיהם אל הים, על דברת „טונמאַן׳ עמדה עיר קטנה „אַלמאַ־סאַראי אצל הנחל אַלמאַ בימי הגענואיזים, ושם היה גם היכל להחאן, אפס החוקר המהלל בדברי ימי קרים הפראָפעססאָר Brun מאַדעססא הוכיח כי שקר בימין טונמאַן.

במרחק 12 וויערסט מאיווּפאַטאָריע יעבור הנוסע דרך מצר יבשה הרחב רק 6 וויערסט, מימינו הוא הים השחור ולשמאלו יאור מלח גדול הנקרא גם כן „יאור הנאלח׳, משם יעבור הלאה עוד 13 וויערסט על שפת הים דרך הכפרים „קאַמישלי וקאַנטוגאַן׳ המעלפים בכל עצי פרי שונים למכביר, גם יין רב יוציאו משם מדי שנה בשנה, משם הלאה יהלו להשתרע

הרים וגבעות לא גבוהות עד בואכה אל הנחל אַלמאַ, מעבר הנחל יתנשאו ההרים מעט מעט עד כי באיזה מקומות הנם גבוהים מאד, משם במרחק 10 וויערסט יעבור את הנחל קאַצא, ושמה יחל הנוסע להרגיש כי בקרים הברוכה הנהו: גפני אדרת יבשילו אשכלותיהם, ענבים בכל עבר ופנה, עצי פרי שונים ויקרים אשר לא נמצאו בכל ארצות רוסיא סוככים בצל דליותיהם על הנוסע אשר כבר נלאה נשוא חום השמש הבוער כתנור במקומות ההם, משם יאחז דרכו לבעל־בעק העמק הנחמד המעלף פרחי הוד ונצני תפארה, ויעבור דרך הנחל הנקרא כמהו עד בואו אל מסלת האבן המוליכה ישר לסעוואסטאפאל, דרך גבעות אינקערמאַן או בדרך המלך לפרור העיר הצפוני Сѣверная, לשמאלו יגלה לעיניו חצר מות הגדול להרוסים וחצר מות ליהודים אשר נפלו חלל על מרומי שרה המלחמה בסעוואסטאפאל בשנות 1854—1855.

פרטי כל המקומות האלה יראה הקורא הלאה בדברינו אודות סעוואסטאפאל וסביבותיה, ועתה נשוב לסימפעראפאל בירת כל חצי האי קרים.

סימפעראפאל

העיר הזאת הנֶה בירת כל חצי האי קרים ועיר הפלך, בימי ממשלת הטאטארים נקראה בשם „אַק־מעצעט״ (בית תפלה הלבן) וכן נקראה בפיהם עוד היום, העיר הנֶה גדולה ונאוה, עומדת אצל הנחל „סאלגיר, וסאמארא״ בלב חצי האי ורחוקה מן הים, הנוסע הבא אל העיר הזאת יכיר כרגע כי אל אחת מערי הקדם הובילוהו רגליו, רוחו ישתומם לראות ברגע אחד המון לאומים שונים חולפים על פניו, עמים רבים ילידי אַזיא אשר לא במהרה יפגשם בערי איירופא, ולאיש ואיש בגדים ומנהגים שונים כתהלוכות בני ארצו, איש איש ידבר כלשון עמו, ואיש לא יבין את שפת רעהו כביום בלל ה׳ את שפת כל הארץ.

בראשית ממשלת הרוסים היתה עיר קטנה ודלה, רוב תושביה היו טאטארים ומספר כל יושבי העיר עוד בשנת 1836 היה רק 6987, אכן למיום נהייתה לבירת חצי האי תגדל ותיף יום יום ומספר יושביה עתה יותר מכ״ג אלף, רוב בתי העיר בנוים בטעם בניני איירופא, חוצותיה רחבות וישרות ומרצפות באבנים, גנות עצי חמד ועצי פרי נטועים למכביר אשר יוסיפו על הדר העיר, בה גימנאַזיום לנערים ונערות, בית ספר להטאטארים, בית ספר לעם, ובית ספר לבני ישראל מיוחד, בה גן העיר יפה מאד נגד בית הגוברנאַטאָר, בתים גדולים ויפים להממשלה, וזה לא כביר החלו

אחינו לבנות בית גדול ונחמד משכן לאביר יעקב בעצם העיר, הבית בנוי מאבני אינקערמאן הלבנות ולכבוד יהיה לאחינו.

בקצה העיר נמצאו איזה רחובות עקומים, דלים ומשחתי המראה, והוא חלק העיר „אַק־מעצעט" אשר רק הטאטארים יגורו שם ועד שנת 1863 היה מספרם רב אך למן העת ההיא ימעטו שנה בשנה כי הלכו לארץ תוגרמה לשבת בין אחיהם התוגרמים בעלי דת ושפה אחת — שפת הטאַטארים היא שפת תוגרמה ורק שנוים קטנים נמצאים בה, — יען קנאת דתם אכלתם לשבת בין הרוסים שנואי נפשם, ומה גם משנת 1874 כאשר פקדה הממשלה כי גם המה יחלצו לעבוד בצבא, החלו לנוס על נפשם ויעזבו את בתיהם וקניניהם וילכו להם, ואף כי הממשלה לא תתן להם מכתבי תעודה לנסוע לארץ אחרת, ולא לעתים רחוקות יבואו התוגרמים באניותיהם ויעמדו אצל אחד הכפרים ומשם יקחו את הטאטארים על אניותיהם להוליכם לארצם.

בימי ממשלת הטאטארים היתה „אק־מעצעט" אחת מהערים הנכבדות בקרים ובה ישב משנה להחאן (קאלגי־סולטאן), ובה היה בית המשפט „קאדי־ליק" הרביעי בקרים (שלשה הנשארים היו בכפא, סודאק ויעני־קאלע), כאשר נסע החאן לדרכו או הלך בדרך כל הארץ אז היה המשנה הזה ממלא מקומו, ועל פי רוב היה המשנה אחד מקרובי החאן אשר התחשב ליורש עצר. פה אצל הנחל סאלגיר עמד היכלו ובתי שריו ועבדיו ונכבד היה כהחאן עצמו, וממשלתו הגיעה עד כפא אשר הביאו לו מס מיוחד בכל שנה ושנה, המקום אשר עמד ההיכל הוא בשפולי ההר במקום אשר עמדה „אק־מעצעט" לפנים על חוף הנחל סאלגיר בין צל עצים עבתים נגד הבאר הנותנת מים לכל יושבי העיר, אכן עתה לא נשאר כל זכר להיכל ההוא זולתי הבאר הזאת.

אויר העיר הזאת איננו חם ונעים כמו בהערים אשר על החפים הדרומים, יען פתוחה היא לפני רוח צפון אשר יקרר את האויר, ובימי החורף יקרה בה ימי שלג וקר חזק, אבל הימים האלה לא ימשכו יותר משני שבועות עד חדש ימים, והאיש הנוסע ממנה ליאלטא או לסעוואַ־סטאָפּאָל ירגיש כרגע בדרך חליפות האויר אשר יתחמם מעט מעט במדה אשר יתקרב אל הערים האל.

בימי הקיץ יבואו אורחים רבים אל העיר הזאת לשתות חלב סוסים (קומיס) אשר יכינו שם במחיר לא יקר, וגם טוב הוא מבשאר ערי קרים, מקום מלאכת הקומיס יחליפו מדי שנה בשנה במקום אחר.

בעיר הזאת יושב כעת ראש כהני דת מהמד (מופטי) ותחת ידו נמצאו המון ספרים כתבי יד ממלכי וסופרי הטאַטאַרים, כל עם הטאטארים מביאים לו מנחה ומתן איש איש כפי מסת עשרו.

בעיר הזאת נמצאים תשעה בתי תפלה לנוצרים יונים, בית תפלה אחד לקאטולים, אחד לפראטעסטאנטים, אחד להארמענים הגריגארים, אחד להארמענים הקאטולים, ארבעה בתי מדרש וביהכנ"ס אחת ליהודים, ביהכנ"ס אחת ליהודי קרים (קרימצאקים), ותשעה בתי מסגד למהמדים.

בבית אוצר ספרים עתיקים להממשלה בעיר הזאת נמצאים דברים וספרים עתיקי ימים אשר אספה בכל חצי האי אשר יוכלו להיות מקור נפתח לחוקרי דברי ימי קרים, וגם מעתיק ללשונות בני קדם פקדה הממשלה לעמוד בראש החפצים העתיקים ההם, וביחוד מצאה חפצים יקרים בכפר „פעטראווסק" הקרוב אל העיר בדרך העולה לאלושטא, בשנת 1827 נמצאו בין חרבות הכפר הנזכר מצבות אבן עם פטורי ציצים ופרחים בולטים ועם כתובת בשפת יון, על אבן אחת היתה חרותה תבנית איש רוכב על סוס ומתחתיו כתבה אשר תזכיר את סקילור מלך הטאווראַ־סקיטים, אודות המלך הזה יספר הסופר הקדמון סטראבאן כי הוא ובניו בנו מבצרים ומצודות על חצי אי הטוירי ושמה התאספו להלחם עם שרי צבאות מיטרידאט יעוופאטאָר, מן המבצרים האלה יזכיר הסופר הנזכר את „פאַלאַקיאָן" אשר לפי דעת הסופרים החדשים הוא המקום אשר עליו עומדת כעת העיר באלאקלאווא, „חאַוואָן" אשר יחשבו למצוא חרבותיה אצל פעאָראסיע, ואת „נעאָפאלים" (НЕАПОЛИС) אשר עמדה על המקום הזה, וכן נמצאה עוד מצבת אבן אחת ועליה הרות תבנית שני סקיטים האחר איש שיבה והשני עול ימים, ועוד נמצאו מטבעות עתיקות ושונות אשר מהן שלחו לעיר המלוכה לאוצר דברים עתיקים.

חרבות המבצר הזה נכרו עוד היום מחוץ לעיר, וחוקרי קדמוניות יוכלו למצוא שם עוד חפצים עתיקים לוא חפצו לחפור שם במעבה האדמה.

גם פה כבבחציסאראי חוצות מיוחדות לעם הצוענים ונקראו „עיר הצוענים".

מספר אחינו בני ישראל בעיר הזאת הוא כאלף וחמש מאות משפחות ורבים מהם עשירים נכבדים ויד ושם להם בבית ועד אזרחי העיר ומהם אשר נשאו משאת ואותות כבוד מהקיסר בעד עמלם לטובת העיר בכלל ולאחיהם בפרט. חמשה בתי תפלה לאחינו שמה, ובית תפלה אחד להקרימצאקים המעטים היושבים בה, ומספרם יעלה לערך מאה משפחות, ובכלל במדה אשר עלו היהודים בעיר הזאת על שאר אחיהם בקרים במצבם החומרי, כן נעלו עליהם גם במצבם המוסרי, רובם דאגו לאחרית צאצאיהם ויתנום ללמדם ספר ולשון בבתי ספר להממשלה, וגם יסדו בתי תלמוד תורה אשר בם ילמדו בני העניים והעשירים יחדו, חצי היום יקדישו ללמודי חול והחצי ללמודי קשט ודת, גם בין בעלי מלאכת יד ראיתי יודעי ספר ואוהבי שפת

עבר עד כי לא יכירום רואיהם כי יושבי קרים המה החפשים בכלל מעול אמונה ודעת .

מספר הקראים כחמשים משפחות בעיר הזאת , וגם מהם נמצאו כבר איזה משפחות אשר השליכו תהלוכות הטטרים אחרי גום , ויִשכילו לראות אור חדש תחת שמש ההשכלה , אך שנאתם להרבנים עוד לא השליכו ולא ישליכו אחרי מתי עוד , וכל השכלתם היא רק כי החליפו את בגדי הטאטארים לבגדי איירופא , וכל עלילותיהם ודרכי חייהם נשארו כמקדם כאשר תארתי כבר בספרי זה חלק ראשון .

ברחוב העיר נצב פאר עמוד גדול מאבני גראניט לזכר הנסיך דאלגארוקי אשר כבש בפעם הראשונה את האי קרים תחת יד רוסיא האדירה .

בעיר הזאת נראה ברור לעין רואים ההר הגדול צאטירדאג , וכן נראה עם כל שלשלת הררי יאַלא לעין הנוסע מסימפעראפאל לקאראסובאזאר , וע"י קנה רואי יוכלו לראות גם את השלג השוכב עליו כל הימים .

סביבות העיר נטועים כרמי חמד ועצי פרי שונים למיניהם , ובה מסחר רב ביין הקרימי ובהטאבאק הטוב , בעורות כבשי קרים הנודעים בכל הארץ ביפים וחין ערכם , ובכל תבואות האדמה , וסוחרים רבים מכל ערי רוסיא הגדולה יבואו אליה לעשות בה מקנה וקנין . לא הרחק מן העיר עומד הכפר „פעטראווסקי" פה תפגוש הרבות עיר מבצר אשר לפי ההגדה היתה מצודת נעאַפאלים הנבנה ביד סקילור להיות לו לצור מהסה מחמת המציק „מיטרידאט יעווּפאטאר" הרודה בכל ממשלת באספארוס , כמובא לעיל .

סביבות העיר תחל הערבה הגדולה „ערבת טוירען" Таврическ. Степъ , ולכן ישלוט בה הקור והשלג בעז כחו אשר לא יפגוש הנוסע כזאת מעולם ביאלטא וסעוואסטאפאל העומדות על החופים הדרומים , אף כי מרחקה מסעוואסטאפאל רק 60 וויערסט , מסימפעראפאל תצאנה ארבע מסלות לכל ערי קרים , האחת לסעוואסטאפאל דרך באחציסאראי , והשנית לקאראסובאזאר , והשלישית לאיוופאטאריע , ומסימפעראפאל לצד מזרחית דרומית תוליך מסלת אבן (שאסיי) ישרה אל חוף הים במרחק 44 וויערסט אל הכפר „אלושטא" הנודע בכל האי קרים , — כצאתך מן העיר אחרי „פעטראווסקי" לצד שמאל תפגוש היכל וגן נחמד קנין הנסיך ווֹראנצאוו הנקרא בשם „סאלגירקא" , ומן המקום ההוא יקח אבנים לכל מעשי חרשי אבן , והדרך הזאת תוליך הלאה אל כל החפים הדרומים .

במרחק 12 וויערסט לשמאל העיר תפגוש בכפר „עסקי־סאראי" (היכל

הישן) שם תראינה עיניך חרבות בנין ישן נושן אשר לפי ההגדה היה בה בית מלאכת המטבעות להטטרים, משם תבוא אל התחנה „מאמוט־סולטאן", ואחריה תבוא אל הכפר „צאווקי" פה ניעץ את הנוסע לנוח מעט, יען בסביבות המקום הזה ימצא את המערה הנפלאה הנודעת בשם „קיזיל־קאָבא" אשר עליו לשכור לו פה סוס ומורה דרך מאת הטאטארים ולהכין לו צדה לדרך.

קִיזִיל־קָאבַא

(מערה אדומה)

המערה הזאת „קיזיל־קאָבא" חצובה בנקיק סלע אדום הנקרא „שיש הקרימי" על גג המערה ממעל יֵראה ממרחק כמראה מנורות וכלים שונים אשר נקרו בסלע מיד מטר סוחף או נחלים נוזלים ברבות הימים, והנחל הנקרא בָמָהָ ישטוף את מימיו מתחת רצפת המערה, המבוא אל המערה רע ומר מאד, ואם לא תזחל על גחונך לא תוכל לבוא שמה אף כי בעמל רב וביגיעת בשר, אכן לזאת תתענג נפשך בבואך פנימה, שם תפגוש הדרים רחבי ידים שונים, יציעות ושבכות עשויות במלאכה נפלאה מעשי ידי דורות קדומים [1]) רק הבא אל תוכה יבין בצלחתו נר למאור אשר בלעדה לא יראה מאומה מכל אשר סביבותיו. סביב המערה הזאת נמצאות עוד מערות גדולות ומגוזרות, ואחת מהנה ארוכה 700 רגל, וגם היא יפה מאד, בעמדך על מרום המערה הזאת בנקל תראה את ההר הגדול „צאטירדאג", ומשם תסע הלאה להתחנה „טאאושאן־באזאר" (שוק הארנבת) הנקראה על שם החיה הזאת הנמצאה לרוב ביערים הקרובים, ומשם תתחלק הדרך לשתים לבוא לאלושטא, האחת והיא הישנה לצד ההר צאטירדאג במרום 3 וויערסט, שם תחזינה עיניך מחזה נעים כמהזה אשר ראית בגן העיר (בולוואר) בסעוואסטאפאל מרחוק תראה את כל המקומות הנודעים בקרים:

---

[1]) הנוסע הצרפתי Odinet אשר בקר את המערות האלה זה כארבעים שנה הלך בלוית הטאטארי מורה הדרך יום תמים לאורך מערה אחת ולא הגיע עד מבוא קצה, עד כי נאלץ לשוב יען לא הספיקו לו הנרות להאיר וגם הלהט אזל מכליו. בהמערות האלה חרותים שמות אלפי נוסעים מכל אפסי תבל, במקומות אחדים יפגוש הנוסע בתוך המערות יאורים קטנים והטאטארי ישא אז את הנוסע על כתף להעבירו.

ערים וכפרים, גם הים וכל סביבותיו, גני חמד ויערים סבוכים, הרים ועמקים לענג נפש, עוד תפגוש בזה אבעליסק גדול לזכר הנסיעה אשר נסע הקיסר המנוח אלכסנדר הראשון בכל חצי האי קרים בשנת 1824 [1]) עומד על סלע גבוה 3000 רגל, ומן המקום ההוא תחל לרדת מעט מעט במרחק 12 וויערסט עד בואך לכפר אלושטא.

הדרך השנית — והיא החדשה — רחוקה מעט מהראשונה, אך הדרך הזאת ישרה ושם לא יכתת הנוסע את רגליו לעלות הרים ולרדת בקעות, על הדרך תפגוש באר מאבני שיש [2]) ושם תתלכדנה שתי הדרכים האלה החדשה והישנה ולא תתפרדנה עוד, ביחוד נודע המקום הזה על ידי המלחמה אשר לחמו פה הרוסים את התוגרמים בשנת 1774, ופה אבד הנסיך קוטוזאוו אחת מעיניו בשאון ורעש מלחמה, וזולת זאת אין כל זכר עתיק בדרך הזה, רק מקסם נעים יאחז את בת עינך בהביטך מכל עברים על הדר הטבע אשר שפך רוח חן ונעם על כל מדרך כף רגל, על עצי פרי השונים למיניהם הנמצאים רק על האדמה הברוכה הזאת, ועל עצי גפן הרבים הנותנים קטורה וריח ניחוח באַף ההלך, ובכן תוכל לבוא באחת משתי הדרכים האלה עד הכפר אלושטא, או ללכת בדרך אחרת לבקר את „מקור הנחל סאלגיר", בראשונה תפגוש בכפר „אִיאַן" אשר כל יושביו הנם טַאטַארים, ושם נמצא גַּם בית מיוחד בעד הנוסעים, משם יוכל האיש לעבור ברגל במשך חצי שעה לראות מקור הנחל הנזכר, עוד מרחוק ישמע שאון המית המים בנפלם על שיני הסלעים, ובבואו יתענג על מחזה הטבע אשר הצבה פה חור עמוק בסלע אשר ישטוף את מימיו ברעם ורעש נורא.

---

[1]) הכתובה אשר על האבעליסק תקרא לאמר: „По повелѣнію Императора Александра I, дорога сія, отъ Симферополя до Алушты чрезъ хребетъ Эйлы начата съ 1824 года, устроена въ царствованіе Императора Николая I, 1826 года, при ново-россійскомъ и бессарабскомъ Генералъ-Губернаторѣ гр. Воронцовѣ, гражданскомъ губернаторѣ Нарышкинѣ, подполковникомъ Шипиловымъ,"

[2]) לזכר המלחמה הזאת בנתה הממשלה באר גדולה מאבני שיש לבן במרחק 10 וויערסט מאלושטא ועל הבאר כתובה בשפת רוסיא, וז"ל: Близъ сего мѣста, въ сраженіи противу турокъ, Михаилъ Иларіоновичъ Кутузовъ, что послѣ былъ фельдмаршаломъ и княземъ Смоленскимъ, раненъ въ глазъ.

מכפר איאָן יוכל הנוסע לעלות על ההר הגדול „צאטירדאג" אך רוב הנוסעים לא יעלו שמה יען הדרך רעה מאד, ועל כן עלינו להוליכו לאלושטא ראשונה אשר משם יעלה על ההר בלי עמל.

מן המקום הזה יגלו לעיני הנוסע מחזות נעימים: על הים, על ההר הנפלא דעמערדזי, על פאר העמוד פסל יעקאַטערינא II, ועל הכפר אלושטא המעלף בכל עצי חמד מרהיבי עין.

אַלוּשְׁטַא

הכפר הזה עומד במרחק 41 וויערסט מיאלטא לצד צפונית מזרחית, ובמרחק 44 וויערסט מסימפעראפאל לצד דרומית מזרחית על יד ההר צאטירדאג בעמק, וההרים קאראבאך, צאטירדאג, דעמערדזי, יסובבהו מסביב, והמה יעמדו לשטן לבל יחדור הרוח הצפוני במקום הזה.

בכפר הזה יגורו כשמונה מאות איש במספר, וסך 150 בתים לו, שני בתי תפלה למושלמנים, ואחד לנוצרים יונים, בית מקלט לחולי הים (קאראנטין) וחוף לאניות מסחר אשר תבאנה הנה בכל שנה לקחת פרי עץ שונים והיין הקרימי, עומק המים למעמד האניות הוא יותר משלשים אמה, בו עצי גפן רבים ועצומים מהיותר טובים אשר בקרים, ומספרם עד כדי מיליאָן אחד, בנסעך לאלושטא לא הרחק משם תפגוש עצי תדהר גבוהים ועבים מאד, וענבי הגפן במספר 300000 עצים, קנין אחד האצילים, ושני נחלים קטנים ישטפו פה את מימיהם.

בתי הכפר הזה כלם בנוים בטעם בניני ארץ הקדם, ביותר נודע המקום הזה בספרי דברי הימים על דבר שרידי חרבות קדומים הנמצאים שמה והנראים עוד היום, הלא המה שני המגדלים הנושנים, והשלישי אשר רק עקבותיו נכרו עוד, וסופרי קורות עולם יספרו כי בימי קדם הָמָה המקום הזה מהמון אדם רב, ופה עמדה העיר הבצורה „אלוסטאָן" להוויזאנטים אשר נבנתה מיד הקיסר יוסטינאן, ואף כי חרבות העיר ההיא לא נכרו כעת רק שני מגדלים מארמון הקיסר יוסטינאן עוד נשארו עד היום הזה, אך הכלים אשר יוציאו החופרים כפעם בפעם מבטן האדמה יעידו על אמתת הדבר הזה.

לנו בני ישראל יקר מאד זכר המקום הזה, על אשר בה ישבו הכוזרים לפי המסורה, וכן נזכר המקום בכתבי מלך הכוזרים אשר מצא זה לא כביר

הבלשן הגדול ד״ר הרכבי באוצר ספרי כתבי יד להמנות אבן רש״ף בסלע היהודים, כי אלושטא היתה אחת מערי ממלכת הכוזרים (הצפירה שנה ראשונה נומר 16) ונקראה במכתבו בשם „אלוס״ [על דרך המכתב ההוא ראה הערתי הלאה].

אורחים רבים יבואו הנה לרחוץ במי הים, וביחוד אלה אשר לא תשיג ידם לשלם מחיר מעון ומחיה היקר מאד ביאלטא, ומה גם כי קרקע הים במקום הזה גם כן טוב מביאלטא.

לפי הבחינות אשר בחן הרופא המפורסם „באדקין״ מצא, כי אויר אַלושטא טוב הוא מאויר יאלטא, וחום הקיץ יתמזג על ידי הרוחות המנשבות דרך המפרצים אצל ההר צאטירדאג, וכן ישיגו פה החולים גם קומים במחיר לא יקר.

הסופר קעפפען בספרו „המאסף הקרימי״ עשה תבנית מצודת אלושטא, וממנה נראה כי המצודה היתה גדולה וחזקה, ועמדה על ראש גבעה גבוהה אצל שפך שני הנחלים הנזכרים, ואחרי המצודה עמדה העיר בטוחה מפחד אויב.

בימי הגענואיזים ישב בעיר הזאת אחד מצירי ממלכתם, ועל מפות ארץ האיטלקים נזכרה בשם: Lusce Alusta או Lusto Lustia.

שפת הטאַטאַרים יושבי אלושטא בפרט וכל נוף יאלטא בכלל שונה היא משפת הטאַטאַרים היושבים על הערבה הקרימית, ואולי הסבה לזאת היא, יען רבים מהעמים השונים אשר ישבו על החוף הדרומי התערבו ביניהן במשך הזמן ולא יפלא אפוא אם נשארו בפיהם איזה מבטאים משפתם הקדומה.

צַאטִירְדַאג [1]

הנוסע החפץ לעלות על מרום ההר הזה היותר גבוהה בכל רוכסי הררי קרים יבחר לו מורה דרך מהטאַטאַרים, כי רק המה ינהלו את כל

[1] „צאטיר־דאג״ בשפת קדר „הר האהלים״ והרוסים יקראוהו Палатъ гора על שם האהלים והמערות הנמצאות במעבה אדמתו אשר היו בימי קדם מחסה להשודדים, או להנסים למלט את נפשם, ובימי קדם נקרא ההר הזה בשם „טראפעזאס״ (שלחן) ועל דברת הסופר הקדמון להיונים סטראבון אשר אמר בדיוק מקום ההר „טראפעזאס״ (בחלק

הנוסעים הבאים לתור את המקומות האלה על סוסיהם הקלים, אך טרם כל, יכין לו בגדים חמים במלתחתו לחסות מהקור החזק השורר על ראש ההר הזה אף בירח יולי ואגוסט, ודי אוכל ליום או ליומים כי שמה לא ימצא מאומה לאכול, ולא למותר אחשוב ליעץ להנוסע ללון לילה אחד על ההר, שם יחזה מחזה נפלא ונעים ביחוד בבוא השמש, שם ישתומם לראות כוכבי אור גדולים ובהירים מאירים אשר לא ראה כמוהם בארצות הצפון, זרועים על פני שמי קרים השונים במראיהם מביתר הארצות, ומפיקים חן ונעם לעין רואה.

מן הכפר אלושטא יוליכו הטטרים את הנוסע לאורך הנחל הקטן „אולו־אוזען" בדרך ישרה, כל הדרך מלאה עצים רעננים ועצי פרי שונים מחמדי עין עד הכפר „קארבעקלי" העומד בשיפולי ההר, והנודע על שם הדבש הטוב אשר יוציאו ממנו שנה בשנה.

העת היותר נכונה לעזוב את הכפר הזה לעלות על ההר, היא השעה השלישית בלילה, יען בעת ההיא יחל „השחר" להופיע נגה אורו, והמחזה הזה יקר הוא מכל חמדה לראות הילל בן שחר יפיץ אור בהיר בשחקים כשמש בצהרים, ואחרי אשר יעבור משם דרך היער יתנשא בגבה 700 רגל בדרך מעקל, ואחרי כן יוכל בטח בלי כל פחד להתנשא עד מרום פסגת ההר ובעמדו על ראש ההר יוכל להביט ולראות ביום בהיר את כל חצי האי קרים כמעט בלי עזרת זכובית מגדלת (מיקראשקאפ), לצד דרום יראה את הים השחור, לצד מזרח את חצי־אי הקערטשי והים האזבי, ולצד מערב יראה את לשון ים הסעוואסטאפאלי, והמחזה היותר נעים הוא לצד צפון, משם יראה עֲרָבַת קרים הגדולה, הגנים והפרדסים הנחמדים הנפוצים במקומות שונים, ערים וכפרים, נהרות ונחלים, וביחוד התחנה הנודעת „בעל־בעק" „קאצא, אַלמא, סאלגיר, וראשי בתי תפלות הנוצרים מסימפעראפאל, וביום בהיר יראה גם את העיר „סינאפ" בקור־קז הרחוקה משם מהלך שתי מאות וויערסט במרחק שוה.

גובה ההר לפי הידיעות האחרונות הוא 5658 רגל, ועליו ינוח שלג עולמים גם בימי קיץ היותר חמים, וממנו ישטוף הנחל סאלגיר את מימיו עד סימפעראפאל, במעבה אדמתו נמצאות מערות רבות, והאחת היא הנודעת בשם „בים־באַש" (אלף ראשים), המבוא אליה צר ושפל ומלא רפש וטיט,

---

ז׳ מספרו ע״ד הררי טוירען פ׳ ג׳ ד׳) הננו רואים כי דבריו מוסבים אודות ההר הזה, ובחצי המאה השמינית נקרא בשם אלוסטא [АЛОТСТОНЪ] בימי ממשלת יוסטיניאן הראשון.

אך מראיה פנימה נפלא מאד, ושם ינוחו עוד היום עצמות אדם המון רבה, אשר לפי ההגדה נהרגו או נחנקו שמה אלף איש בזמן לא נודע.

בהחילו לעלות על ההר בגובה איזה מאות רגל יפגוש במישור חלק המכסה במיני ירקרק דשא ועצים משונים אשר לא נראו בכל חצי האי קרים זולתי על מרום הררי אלף, אורך ההר הוא בערך 10 וויערסט ורחבו 6, על מרום ההר ממעל לא נראה כל עץ וכל ירק עשב רק סלע ערום מכל צמח האדמה, הדרך העולה על ההר היא טובה ובטוחה, ועל סוסי הטטרים אשר הסכינו לעלות הרים ולרדת בקעות יוכל לרכוב אף האיש אשר לא נסה בזה בלי כל פחד.

האיש אשר יחפוץ לרדת מן ההר ישר אל המעין „סאוולוך־סו׳, עליו לשוב בדרך אחרת מאשר בא, ועליו לעבור ראשונה דרך המערה „סואוק־קאבא׳ [מערה קרה] והמערה „בים־באַש׳ הנמצאות בשפולי ההר.

המערות בשפולי צאטירדאג

ככר הגדתי כי המבוא אל המערה „בים־באַש׳ הוא צר ושפל, ונחוץ לזחול על גחון טרם יהדור אל תוכה, בבואו אל תוכה ימצא חדרים גדולים גבוהים ורחבי ידים, הרצפה היא לחה ומכסה ברפש ועצמות אדם יתגוללו בכל עבר ופנה ומהם גלגלות שלמות, בהמערה הזאת חורים ארוכים ומעקות ויציעות רבות מאד עד כי יסכן האיש לחדור בתוכן לבדו בלי מורה דרך, בהחדר היותר גדול מכלם באמצעו עשויה כיפה גדולה ונהמדה כתבנית כיפות בתי התפלה. הנוסעים אשר בקרו את המערה הזאת לפני ארבעים שנה מצאו בחדר הזה גויות אנשים שלמות עומדות נשען אל הקיר, אך ברבות הימים נפזרו עצמותיהם לכל רוח, בעת ההיא היה המבוא אל המערה טוב ונקל אך במשך הימים יסתם מעט מעט, מהגלגלות הרבות אשר נמצאו שמה בעת ההיא נשארו רק מעט מזעיר, יען כל נוסע יקח לו אחת להיות אתו למשמרת, על דברת הרופאים אשר חקרו ובחנו אודות מיני האדם אשר מצאו פה קבר, הנה הנן לילידי קו־קז, ומהן למשפחת המאנגאלים ועל כן יחליטו כי הנה עצמות הסקיטים, מצח האנשים האלה היה רחב ושפל, ויש להם דמיון עם מצחי הרפאים הנמצאים במעבה אדמת רוסיא הדרומים לפעמים, ויוכל להיות כי המערה הזאת היתה בית קברות העמים הקדמונים אשר התהללו באלילים, ולוא נסה איש להפור במעבה אדמת המערות ההן כי עתה גלה לנו חדשות רבות ונצורות בנוגע להעמים הקדומים אשר משלו במקומות ההם.

המבוא אל המערה „סואוק־קאַבא׳ הוא רחב ורק עצים עבתים יסוככוהו מסביב, גם פה הרצפה היא לחה ובמקומות אחדים גם רפש, בראשונה

נבוא אל היציע ומשם אל החדר הגדול מארבעה החדרים הנמצאים שם, גובה כיפת החדר הגדול הוא חמשים רגל, ובירכתי החדר נמצא חור גדול כתבנית מַשְׁפֵּךְ המלא מים. גם פה נמצאו לפעמים גלגולות אדם רחבות ומצח שפל וחלק, וכדרך כלל לא נפלאה המערה הזאת מהראשונה.

מהמערה הזאת נוכל לרדת אל הדרך המוליכה אל המעין „סאוולוך־סוא״, ואף כי המורד הזה הוא מלא חתחתים בכל זאת יוכל הנוסע לרכוב בטח על סוס הטטרי אשר לא יכשל מעולם, אפס תחת זאת תתענג עין הנוסע בהביטו מסביב לכל רוח על הדר הטבע אשר שפך מלא חפנים חן וצבי תפארת על מקומות האלה, וביחוד יתענג פה חוקר טבע הארץ [געאלאג] על האבנים השונות והיפות המפוזרות הנה והנה, פה אבני גראניט ואבני שיש מצבעים שונים תרהיבנה עין הרואה, מבין חגוי הסלע יציצו פרחים ועצי חמד שונים אף כי לא נראה שם אף שעל עפר, בין העצים האלה נמצא מין עץ אשר יקראוהו „עץ האדום״, העץ הזה נמצא למכביר בכל חרשי מצל על החפים הדרומים.

אחרי אשר יסוב הנוסע את העיר צאטירדאג יעבור דרך חרש מצל אשר שם יגדל הצמח Папоротникъ, ויבוא בין חגוי סלעים גבוהים עד הנחל „מעסאַרליק״, ומשם לעמק אַלמא ולהנחל הנקרא כמוהו עד „בית הנזירים דאַמיאן״.

בית הנזירים קאסמא־דאמיאן והמעיין סאוולוך־סו.

בית הנזירים הזה עומד במרחק 15 וויערסט מאלושטא בדרך העולה למעלה מהנחל מעסארליק על מרום הר נשפה בין צל עצי יער סבוכים ועבֹתים, שמה נמצאו שני בתי תפלה ובית מלון אחד בעד אורחים וראש הנזירים יקבל את כל הנוסעים בפנים מאירות.

בית הנזירים הזה נוסד על פי הגדה עתיקה בפי המאמינים לכל דבר אשר תספר כדברים האלה:

„שני אחים רופאים היו ברומא בראשית צמיחת דת הנוצרי, האחים האלה אף כי היו עובדי אלילים התאמצו בכל עז להיות עזר לכל קשי יום ולחבוש פצעי אנשים בלי כל גמול, אפס השתדלו לחקור ולדרוש אם לא שקר בימין דתם, וימלך עליהם לבבם להמיר את דתם בדת הנוצרית, אך שונאיהם בנפש ארבו לדמם ויקומו עליהם ויהרגום וימצאו קבר למו אצל נחל שוטף״. אפס פראי קרים יספרו באופן אחר: הקיסר דיאקלעציאן מרומא אשר קצף על שני האחים האלה על אשר התנצרו שלח אותם לארץ גזירה, לקרים, ופה בין ההרים הרג אותם אחד משונאיהם אשר התקנא בהם על

טוב לבבם וגודל חכמתם בחכמת הרפואה אשר בעבור זאת נחלו כבוד רב מאת כל יודעיהם, והרוצח קבר אותם אצל המעין הנזכר „סאוולוק־סו״, ימים רבים אחרי מותם קנא איש אחד מיושבי המקומות האלה באשתו ויובילה בין ההרים האלה וינקר את שתי עיניה, ואחרי כן שלחה לנפשה אל כל אשר ישא אותה הרוח הרחק מאדם העיר, האומללה הזאת כבר כשלו ברכיה מנקיון שינים ולא יכלה לתעות עוד, והנה נגלו אליה שני אנשים זרים ויגידו לה כי הם המה האחים הרופאים אשר נהרגו בזה, ויוליכוה אל המעין ויצוו עליה לרחוץ את עיניה בהמים האלה, וכרגע נפקחו עיניה ותשב אל ביתה ותספר את הנס הנפלא אשר קרה לה, ואיש אחר מתושבי המקום אבה לנסות אם באמת יביאו המים האלה רפאות תעלה לקשי יום, לקח כבשה מתה וישליכה אל תוך המעין וכרגע שבה חיתה אליה ותקם על רגליה׳ ומני אז עד היום הזה יאמינו הנוצרים וגם הטטרים במי רפאות האלה ויקראו את שם בית הנזירים על שם שני האחים הממותים ההם, ומי המעין יקראו „מים חיים״ או „מים מבריאים״ [כן הוא העתקות שתי המלות „סאוולוק־סוא״ בשפת טטרית], והנוצרים והטטרים מביאים הנה את חוליהם וירחצו אותם במים האלה וגם יקחו אתם בכליהם, עד כי לפי דבריהם אין רפואה בדוקה לכל מיני מחלה זולתי המים החיים האלה, וביום הראשון לחדש יולי יתאספו הנה אלפי איש מכל ערי וכפרי קרים לשפוך שיח, ובשנת 1855 השתדל הארכיפיסקאפ החערסאני והטוירי לבנות בתי נזירים בכל המקומות אשר יסופר עליהם הגדות כאלה, וכן בנה גם פה את בית הנזירים הזה.

במרחק 3 וויערסט מבית הנזירים נמצא מקור הנחל אלמא השוטף מראשי ההרים האלה בקרבת ההר הגדול „סינאַבדאג״, ומהמקום דהוא שלש דרכים תתפרדנה: האחת דרך הכפר דערמענקאי, והשנית דרך ההר „באבוגאן״ לאלושטא או לביוק־לאמבאט, אך שתי הדרכים האלה מלאות תתחתים, ורק השלישיה דרך עמק אלמא טובה היא וישרה.

דֶעמֶערְדְזִי

לא הרחק מצאטירדאג במרחק 5 וויערסט לצד מזרח, אצל הנחל הנקרא כמו כן בשם זה, יראה לעיני הנוסע גם ההר „דעמערדזי״ הנושא עליו במקומות אחרים זכרונות ימי קדם, הדרך העולה עד מרום קצו היא $5\frac{1}{2}$ וויערסט לצד מזרחית צפונית מן הים, לא הרחק מההר „מאר־קאי״ הגבוה ממנו. שלשלת רכסי ההרים האלה נקרא „דעמערדזי יאלא״ ולצד

מערב יתאחד בבתוק אחד עם ההר צאטירדאג באמצעות הגבעה „אנגאר־באצאז" המכוסה ביערים סבוכים, ולצד דרום ישטוף הנחל „דעמערדזוי־אוזען" עד אלושטא.

הסלעים הנוראים הנשקפים מעל ראש ההר יראו ממרחק כמראה פיראמידען גדולים או מגדלים גבוהים לתמהון לבב הרואה, בשיפולי ההר אצל הכפר נראה עוד שרידי מבצר ישן נושן, ובתוך המבצר נכרו עוד עקבות בית תפלה להיונים בזמן קדום.

מראה ההר הוא ירוק (גרין), ובזרוח השמש עליו, יחליף את מראהו למראה אדום צהוב, על מרום ההר בארות עמוקות מאד אשר הטטרים יחשבו עומקן עד תהום רבה.

מחזה נעים ונפלא יחזה העומד על מרום ההר הזה, בעיניו יראה עבי שחקים ירודון ירודון תחת רגליו מטה, וכאשר יביט עליהם ממעל, יראה את פניו וגויתו וגם את רעיו העומדים אצלו, או כל הנמצא סביבו בתוך עב הענן כבראי מוצק (שפיעגעל), החזיון הנחמד הזה יפגוש רק על ההר הזה, וביום ענן וערפל, גובה ההר הזה הוא 4000 רגל.

משם יוכל לעבור בדרך המלך (שאסיי) ליאלטא, ועל הדרך יפגוש את הכפר „בויוק־לאמבאט", ושם ימצא עוד חרבות שונות מהעיר העתיקה „לאמפאס" מימי ממשלת היונים, לא הרחק משם יראה את ההר „איוראג" הנפלא גם הוא במראהו, ואם יאבה הנוסע יוכל ללכת אל המערה „קיזיל־קאבא" גם מזה במרחק 4 וויערסט.

במרחק 5 וויערסט מאלושטא נמצאו חרבות עיר עתיקה להיונים והטטרים יקראו את המקום הזה בשם „מוטול" פה גנים ופרדסים מלאים עצים רעננים עתיקי ימים מפיקים ריח ניחוח באף האורח, מהמקום הזה יוכל לעבור דרך היער אל הסלעים הנחמדים למראה „אנטאן־קאיא" „וסעראוש־קאיא" אשר על ראשיהם נכרו עוד חרבות ימי קדם ושרידי מבצר עתיק.

שתי דרכים מעל לרכסי הררי יאלא

הנוסע אשר יאבה ללכת מאלושטא לבאחציסאראי עליו לעבור דרך רכסי הררי יאלא, בראשונה יבוא דרך גני „מוטול" ואחרי כן יעלה על ההרים הנזכרים בקרבת הררי „בויוק אוראגא", ושם ימצא חרבות משכנות עמי קדם, משם לצד צפון יחל לרדת מן ההרים דרך הכפר „קאאוש" הרחוק מאלושטא מסע 9 שעות, ומשם יעבור דרך הכפר „ביא־סאלא" וטאטארציק

העומדים לא רחוק מהעיר העתיקה „טעפע־קערמען״, ומשם רק מסע שעה אחת לבאחציסאראי.

הדרך השניה היא דרך הכפר דערמענקאי, במרחק מסע שלש שעות מהכפר הנזכר יתרומם מעלה מעלה עד בואו אל חגו־הסלע „גורבעט־דערע״ הגבוה 3300 רגל, ומכסה ביער עצים סבוכים בגובה עוד אלף רגל, ובבואו אל מקור הנחל „גורבעט־דערע״ במרום 4300 רגל, יתרומם עוד במעלה ההר משך חצי שעה עד בואו אל העמוד, שם ניעץ את הנוסע להביט על כל סביבותיו ולעיניו יגלה מחזה נפלא על שלשלת ההרים מצד דרום ועל הים, ועל הרי סיד הלבנים כשלג ועל הערבה הטוירית מצד צפון, ומשם יחל לרדת בקרבת סלע הענק „באבוגאן־יאלא״ מצד אחד וחורש מצל מצד השני, ואחר כך עליו לעבור דרך הנחל קאצא עד הכפר קאאוש, ומשם דרך העמק עד הכפר „אולו־סאלא״ „ביא־סאלא״, בכפר הזה האחרון ימצא חצר מות עתיק להגאטהים ובית תפלה ישן נושן אשר חדשוהו זה לא כביר, ושם תתאחדנה שתי הדרכים הנזכרות עד בואו לבאחציסאראי.

מסלת אבן מאלושטא ליאלטא

רוב הנוסעים מאלושטא ליאלטא יסעו בדרך המלך, אכן האיש אשר יחפוץ לבקר את כל המקומות המצוינים על החפים הדרומים יבקר גם את „הדרך הישנה״ המולכת ליאלטא בדרך אחרת על שפת הים, כאשר הסכינו לנסוע עליה טרם נעשתה מסלת האבן, ועל כן לרגל מלאכתי עלי להוליך ראשונה את הנוסע בדרך המלך, ואחר כך נבקר גם את השניה.

בשנת 1832 נעשתה מסלת האבן לאורך כל החפים הדרומים תחת פקודת הגראף וואראנצאוו, ונגמרה בשנת 1837, בעת אשר בא הקיסר ניקאלאי לבקר את קרים. המסלה הזאת נעשתה בחכמה נפלאה בין ההרים הגבוהים התומכים „באמת״ עבי שחקים בגאון תלפיותיהם, בין סלעי מגור אשר לא סדר ולא משטר להם, בין עצי יער סבוכים ועבותים המפריעים את הנוסע מלכת, ובכל זאת נעשתה המסלה בסדר ומשטר ישר וטוב לנסוע.

התחנה ביוק לאמבאט

היא הראשונה מאלושטא, בימי קדם ישבו היונים במקום הזה, ועוד היום נכרו חרבות „בית תפלת פעאָדאר״ ובתוך בית התפלה היה חצר מות, קרוב אל המקום הזה על מרום הר נכרו חרבות מבצר עתיק, לא הרחק משם על מרום גבעה אחרת היתה עוד מצודה אחרת הנכרת עוד היום,

בשפולי הסלע „פאראַגעלמען" נראה מרחוק שרידי בית הנזירים הנקרא על שם „אליה הקדוש" ומעין מים חיים מפכה את מימיו מתחת רצפתו, משם נכרת עוד המסלה אשר הוליכה אל העיר העתיקה „לאַמפאַס" קרוב לשפת הים אצל הכפר „קוצוק־לאמבאט" הרחוק 2 וויערסט מביוק לאמבאט.

אחרי ביוק לאמבאט יחל ההר איודאג לשאת את ראשו ובשיא חסנו יסתיר את ההר קאסטעל וכן יראה היטב מרחוק בכל הדרך הזאת עד מאגאראטש, בהיות הנוסע על הדרך בקו ישר נגד ההר ההוא לימינו יראה את הכפר הגדול „קיזיל־טאאש" [אבן אדומה] המעלף בכל צבי חמדת הטבע אשר אצל על החוף הדרומי בקרים, ממעל להכפר ההוא יתנשא סלע נורא בענק גדול ועליו נראו עוד חרבות מבצר עתיק, מראה ההר הוא אדמדם כהה, משם ילך עוד בדרך ישרה בקרבת גן הקיץ הנחמד הנודע בשם „גורזוף", ושם נמצאה התחנה השנית.

התחנה אַי־דאניל

[דאניל הקדוש]

המקום הנחמד הזה הוא אחד מהמקומות היותר טובים וברוכים בכל החוף הדרומי, הגראף וואראנצאוו הראשון קנה את המקום הזה ויצו לנטוע בו כל עץ עושה פרי יקרים, ועל פי פקודתו הובאו עצי גפן היותר יקרים מבורגוניא, באררא, אונגארין, שפניא, פארטוגאל, מאיי מאדערא וחפי הרהיין ויטעם במקום הזה, מלבד 34 מיני גפן ילידי קרים וארצות אחרות, ולא יפלא אפוא אם הפך את הארץ לעדן ועין הנוסע לא תשבע מראות את כל ההוד וההדר השפוך על המקום היקר הזה, משם הלאה קרוב ליאלטא יפגוש בהגן השני „מאסאנדרא" גם כן קנין הנסיך הנזכר, כאשר ידובר ממנו הלאה במקומו.

הדרך מאלושטא ליאלטא על שפת הים

פה יוכל הנוסע ללכת בטח גם בלעדי מורה דרך, גם אין לו להכין צדה לדרך, יען יושבי המקומות ההם רובם הנם אזיאטים — בלומר טובי לב ומכניסי אורחים ומתאמצים למלאות משאלות האורח בכל אשר יוכלו.—

מאלושטא נחוץ לנסוע הימה דרך נחל קטן ובמשך חצי שעה נבוא לעמק „צאלמעקטשי", ומשם נסוב דרך גני חמד ושדרות עצי קפריסין לשמאל ההר קאסטעל, בעמדנו נגד ההר נראה המון ערמות אבנים מנופצות, כמו אשר מים אשר נתקשה ויהי לאבן, מתגוללות מראש פסגת ההר עד שפת הים.

מרבית האבנים האלה הנן משרידי המצודה אשר עמדה על ראש ההר, מהאבנים האלה ישנן גדולות מאד וחלקות, הטטרים יכנו את המקום הזה בשם „דעמיר־קאפו" (שערי ברזל), וכן יקראו בשם כל המקומות העתיקים אשר לא נשאר להם כל זכר בספרי דברי הימים.

על מרום ההר קאסטעל נמצאו עוד שרידי מגדלי מבצר ובנינים עתיקים הרבה מאד אשר יתענג עליהם עין כל חוקר קדמוניות.

בין סלעי מגור האלה אשר תרעד עין האדם מהביט עלי רום שיאם נמצא חצר מות עתיק עם מצבות מנופצות רבות, וקני מים (водопроводъ) על ראש ההר אשר משכו את המים ממרחק 2 וויערסט מהמעין „וריסי" (באר או מעין בשפת יון החדשה), ובשנת 1832 כאשר נעשתה מסלת האבן מצאו במעבה האדמה קני חרס אשר על ידיהם נהרו המים אל המצודה ובית הנזירים אשר עמדו על ראש ההר, גם בסביבות ההר הזה בכל עבר ופנה נכרו עוד שרידי חרבות משכנות בני אדם בימי קדם. בשנת 1868 חפרו שם באדמה לטעת כרם והנה מצאו חצר מות עתיק עם מצבות עתיקות בשפת יון ושרידי בית תפלה, לשמאל העמק נראו חרבות רבות ממגדלי מבצר בין עצים גבוהים ועבתים אשר צמחו על חרבותיהם, העצים האלה הנם עבים מאד והוד הזקנה מרחפת עליהם עד כי כבר משכו עליהם עיני כל הנוסעים, בשטר המכירה אשר כתב אדון ההר וכל הככר הזה בשנת 1832 נמצא מחקק כי על ראש ההר נמצאים שלשה בתי תפלה „איאן" „ס"ט קאנסטאנטין" „וס"ט ניקאלאי" וכעת נראו רק מעט מחרבותיהם, והטאטארים יכנו את המקום הזה „בית נזירים אי־בראקול" (בית תפלת בראקול הקדוש).

אם ישבו גם אחינו בני ישראל במקום הזה עוד לא נמצאו חפצים כאלה עתיקים אשר יורונו זאת בלי כל ספק, אפס אם נאמין כי המכתב אשר כתב מלך הכוזרים אשר נמצא מחדש בכתבי יד ע"י אבן רש"ף איננו מזויף, הלא אז נמצא גם זכרון אחינו במקומות האלה, ויען כי המקום הזה קרוב הוא לחאראסאן ופארטעניטא אשר שם נמצאו כבר זכרון אחינו, נוכל לשפוט על מציאותם גם בזה על פי קרבת המקומות, עד אשר תורנו העת אותות ומופתים יותר נאמנים, ובעיני אין כל ספק כמעט כי נקל היה למצוא שם זכרון ליהודים לוא נסה איש אחד לחפור שם במעבה האדמה ברשיון הממשלה.

על מפות הארץ מימי הבינים בעוד אשר משלו הגענואיזים על החפים הדרומים בקרים, נמצא כתוב כי בין אלושטא ולאמבאט נמצא המקומות „פאנגראפולא" או „פאגראפאלי", והסופרים החדשים ידמו כי זה

הוא המקום אשר יכנו הטאטארים „אי־בראקול׳ [1].

לפי הנודע ישב במקום הזה ציר ממשלת הגענואיזים במאה הי״ג והי״ד, ועל חרבות דור קדומים נבנו כעת בתים הדשים למעון הטטרים וכל סביבות ההר מכוסים בעצי פרי שונים,

---

גן הקיץ סַאיַאני וַקַארַאבַאך

מן ההר קאסטעל נרד הימה במסלה צרה, לימין נראה הר־אבן מצבעים שונים אשר תתענג עליו עין חוקר טבע הארץ, מורד מים יחלק את ההר לשנים, מצד אחד על ראש ההר נראה מרחוק שתי וערב על קבר שליידען אשר היה אדון סאיאני הנמצא פה לימין ההר, וכל תושבי המקומות האלה הטטרים ימלאו עוד היום פיהם תהלת המנוח הזה אשר היה אח לכל קשי יום ומשען לכל כושל ודורש עזרה..

במרחק ¼ וויערסט מזה על חוף הים נעלה ההרה, לשמאל נראתה גבעת „קאראבאך״ אשר עצי קפריסין גדולים יסוככוה בצל דליותיהם, לא רחוק משם הנהו הגן קאראבאך אשר היה מקנת כסף האקאדעמיק פ׳ פ׳ קעפפען הנודע אשר רבות חקר וכתב אודות קרים וקדמוניותיה ושם מצא גם קבר לו בין עצי קפריסין הנזכרים.

בשנת 1872 חפרו בארמת המקום הזה לטעת שם עצי קפריסין והנה מצאו החופרים עמוד גדול מאבן שיש עם ציורים ופרחים נחמדים בין חרבות בנין עתיק, ועוד איזה חפצים עתיקים.

הַאאָם

[ערב חפצים בלי משטר וסדר]

כבלות המסלה הצרה בין ההרים יפגוש הנוסע פתאום מחזה איום ונעים אשר אולי לא ראה עוד מעולם מחזה נעים כזה כאשר כבר התפלא על זה הנוסע „דיובוא״ בחלק החמשי מספרו (צד 450 ע״ש) ואחריו כל הנוסעים פה אחד כנו את המקום הזה בשם „חאאָס״, והטטרים יכנוהו בשם „סונענקאיא״, במקום הזה ינוחו סלעי ענק גדולים ונוראים אשר נעתקו מן ההרים ומפוזרים בכל עבר ופנה על מרחב גדול עד שפת הים ומהם אשר התגלגלו ממרחק במה וויערסט לתוך הים, בין הסלעים הנוראים האלה

---

[1]) Кеппенъ, Крымскій Сборникъ, стр. 162

נמצא אחד הגדול מכלם אשר ממרחק יראה כתבנית אדם מלובש במעיל כהני הדת, ועל זאת כנוהו יושבי המקום בשם „הנזיר“ (монахъ), בין הסלעים האלה נמצאו בימי קדם משכנות לבני האדם כאשר יעידו שרידי חרבות מגדלי מבצר וכלי בית נשברים אשר ימצאו פה לפעמים. כל עט סופר מהיר חסר אונים הוא לתאר על הגליון שעיפי מחשבות לב האדם בהביטו על המחזה הנורא והפראי הזה, בהרימו את עיניו למעלה על תועפות הררי עד האלה אשר בשיא חסנם יתמכו עבי שחקים עד כי ראשיהם לא יראו ביום ענן, ולפעמים יראו ראשי ההרים מעל לעבי הענן עד כי ידמה הרואה כי ינוחו העבים בחיקם, נפלאים מעשי הטבע ועלילותיו!

קוצוק־לאמבאט

המקום הזה עם הכפר הנקרא כמהו נמצא בשפולי הסלע „פלאַקאַ“ החודר לתוך הים ואצלו לשון ים קטן ויפה, לא הרחק ממנו תימנה תראה לשון ים האיו־דאגי, עומק לשון הים במקום הזה הוא 39 רגל ויותר, ואניות קטור תוכלנה בטח לעמוד פה.

מקאראבאך עד לשון הים מסע חצי שעה, גן הקיץ אשר שם הוא קנין הנסיכה גאַגאַרין, יושבי הכפר „קוצוק־לאמבאט“ הנם טאטארים, בתיהם נבנו בין חגוי הסלעים אשר גם שם נכרו עוד חרבות עתיקות מהעיר „לאמפאס“ זה לא כביר, אך כעת לא נשאר להן כל זכר, ונפלא כי השם „לאמפאס“ [אור, או מאור] לא נשתנה כמעט בפי הטטרים אשר יכנוהו „לאמבאט“. ע״ד העיר הזאת יזכיר הסופר הקדמון, סטראבון ואררִיאַן, כאחת מערי החוף על שפת ים פאנטוס (ים השחור), וכן נזכרה העיר הזאת בפי הגעאָגראף „עדריזי“ מנוביען (במאה הי״ב) בשם „לעבעדי“ (urbs Lebedah) וגם היתה ידועה עוד להגענואיזים כנראה מכתבי שטרותיהם.

כּאראסאן

לא הרחק מקוצוק־לאמבאט נמצא גן הקיץ היפה „כּאראסאן“ קנין אלמנת הגענעראַל ראיעווסקי הנודע ע״י מלחמותיו בקו־קז, הגן אשר בו הוא אחד מהיותר יפים ונחמדים על החוף הדרומי, שם פרדס גדול במורד ההר עד שפת הים אשר בו נמצאו כל עץ יקר אשר הובאו מכל קצות איירופא, ועציו יפריחו בהוד והדר גם בכל ימי החורף, גם שם נראו שרידי חרבות דורות קדומים, אם זה הוא המקום אשר יזכיר מלך הכוזרים

במכתבו „הרי כרסאן”, או המקום הנמצא בשם זה באַזיא התיכונה מזרחית לים הכספי? אין לנו עוד במה להכריע.

פַּארטעניט.

במרחק 2 וויערסט מבּאראסאן על חוף הים בעמק נחמד ונעים על יד ההר „איודאג” נמצא גן הקיץ והכפר פארטעניט, חוף לשון הים במקום הזה טוב הוא למעמד אניות יען ההר הנזכר יפריע את הרוח מחדור אל תוכה, ערוץ נחלי מים חיים השוטפים מראשי ההרים ישטפו מימיהם אל הים דרך העמק הזה, אשר על כן ישגשגו שמה כל עצי פרי יקרים ושם יגדל הטאַבאק הטוב בכל חצי האי קרים אשר יוכל להתחרות את הטאַבאק התוגרמי היותר טוב; כפי אשר הראה לי פקיד הגן כתוב בספר נמצאו שמה יותר משני אלפים מיני פרי עץ שונים מכל הנמצא בארצות איטליען, שווייץ, צרפת, אונגארין, שפניא, מאדערא, פארטוגאל, תוגרמה וכו׳, גם עצי גפן רבים מהמינים היותר מובחרים בקרים.

מהנוגע לתולדות המקום הזה בספרי דה״י, נראה כי מספר רב מהיונים ישבו פה, ויוכל להיות כי היתה פה עיר ידועה בשם זה אשר על זאת תעידנה החרבות הרבות ועקבות בית תפלה אשר מצאו החופרים זה לא כביר בעמק ועל ההר איודאג הקרוב לו. במקום הזה נולד ס״ט יאָהאן הגאטהי אשר חי במאה השמינית למספר הנהוג, ישנם מהסופרים החדשים אשר יחשבו כי על המקום הזה עמד „היכל הבתולות” או היכל דיאנא אשר שם הביאו זבחי אדם לעולה על מזבחה הארור, בימי ממשלת הטוירים אשר מספרם היה רב מאד בחצי האי הזה וביחוד על ההרים, על דברת הסופר הערודוט, אכן ההשערה הזאת לא תוכל להתאמת עוד כל עוד אשר לא מצאו כל אות ומופת לחזק דבריהם.

במאה הי״ד והט״ו היה המקום הזה תחת יד הגעאוניזים, ופה ישב ציר ממלכתם או פקיד המקום, ובכתבי שטרותיהם נזכר המקום הזה בשם (Partenice), והסופר עדריזי הנזכר יכנהו בשם „בערטאביטא”.

בנוגע לאחינו בני ישראל נוכל להחליט בטח כי גם המה ישבו במקום הזה, ואני בעצמי מצאתי שם שתי מצבות אבני שיש שבורות אשר נכרו עוד עליהן אותיות עבריות, וכן מצא עוד איש אחד במקום הזה טס כסף עם כתבת בשפת עבר אשר לפי הנראה היה הטס הזה מספר תורה כמנהג היהודים, והסופר היוני Кондараки מיאלטא מצא שם מצבת אבן בכתובה עברית אשר העתיקה בספרו, אך ההעתקה נעשתה על ידי נוצרי לא לָמד, ועל כן קשה להבינה, ואנכי הלכתי בכונה לראות את האבן הזאת ולא

מצאתיה, וכפי אשר הגידו לי פקידי פאַרטעניטא לקחה האבן הזאת לעיר המלוכה על ידי הפראָפעססאר סטרוקאוו, וכן נזכר המקום הזה במכתב מלך הכוזרים לאחד ממקומות ממשלתו [1].

כאשר נלכד חצי האי קרים בידי הרוסים נתנה הקיסרית יעקאטערינא II את המקום הזה במתנה להדיפלאמאט הנודע פרינץ דע־לין הצרפתי, ותחת צל עצי אגוז הגדולים והעבים הנמצאים פה, כתב הפרינץ את מכתביו להקיסרית.

עומק מי הים על חוף פאַרטעניט הוא 53 רגל, וטוב הוא מאד לרחוץ בו, אויר המקום נחמד ונעים בכל עתות השנה.

אַיוּדַאג [2]

[הר הדוב]

ההר הזה חִלקתו הטבע מיתר אחיו ובין רוכסי הררי יאלא לא ימנה, גבהו 2000 רגל, ארכו 3 וויערסט ורחבו 2, ההר שקוע רחוק בלב ים, מכף רגלו ועד ראשו מכוסה בעצי יער סבוכים, מצד יאַלטא או גורזוף אין לאל יד איש לעלות עליו, רק מצד פארטעניט ישנה מסלה קטנה אשר נוכל לעלות במשך שעה וחצי, העומד על מסלת האבן (שאססיי) מצד יאלטא יתראה לפניו כחיה גדולה שוכבת בלב ימים אשר על זאת קראוהו בשם „הר הדוב", ועל דברת „טעטבו־דע מאריני" נקרא בפי יורדי ים התיכון בשם "Camillo„ [הגמל], והחכם קעפפען אשר חי בסוף המאה העברה יעיד כי נקרא בפי הטאטארים „ביוק־קאסטעל" (מבצר גדול), וכן נקרא גם בכתב יד אחד בשפת קדר משנת 1686, ולא ידעו עוד מהשם „איודאג".

---

[1]) המכתב הזה הוא מעותק מהמכתב הנדפס בספר הכוזרי (ראשונה ע"י ר"י בן עקריש) בזאת, כי יציין מלך הכוזרים את מקומות ממשלתו בקרים בפרט, כמו: פארטעניט, למבט, אלוס, אלוביקא, וכו', ולפי דעתי נזדייף גם המכתב הזה כמו כל מציאות אבן רש"ף, ויש לי ראיות ומופתים חזקים להראות זיוף המכתב הזה, אפס לא זה המקום לזאת.

[2]) המלה „אֵי" מורה (קדוש) בשפת קדר, ושמות מקומות הנקראים בשם זה יפגשו הקורא כפעם בפעם בקרים, על שם בתי תפלה ובתי הנזירים אשר היו לכל העמים אשר משלו בקרים, וכן יוכל להיות כי נקרא גם ההר הזה אי־דאג (ההר הקדוש), הגם בפי ההמון נקראו „אַיוּ" המורה (דוב) רצה לומר הר הדוב, והרוסים יקראוהו לזאת Медвѣдь-гора, ובפי הטאטארים הזקנים נקרא בשם „ביוק־קאסטעל".

מוראוויאוו־אפאסטאל בספרו אודות טאורידא והנוסע דיובוא ועוד אחרים אבו להוכיח כי זה הוא המקום „קריאומעטאפאן״ הנזכר אצל סטראבון (חלק שביעי צד 309) אפס כבר הוכיחו אחרים את טעותם, יען סטראבון יאמר בדברים ברורים כי גבעת „קריאומעטאפאן״ (מצח האַיִל) הוא נגד חוף אזיא „קאראמוויצא״ ולמעלה, והמקום הזה יאבו להראות כי זה הוא המקום „אַיִא״ אצל סאַריצאַ קרוב לבאלאקלאווא, ואחד מהסופרים הקדמונים יספר כי „מלאמפאס״ עד קריאומעטאפאן יהשבו 220 שטאריען או $29^1/_4$ פרסא״, (רומיות), וזה הוא בערך 37 וויערסט, והדבר הזה לא יתכן באמת כי מרחק המקום מקוצוק לאמבאט עד אַיודאג הוא רק בערך 7—8 וויערסט ולא יותר.

במסלה העולה על ההר בחצי הדרך תפגוש קיר עב מבנין עתיק ועל הנוסע לעבור דרך הקיר אשר היה שם שער אבנים, משם הלאה נראה עוד יסוד בנין גדול, ולא הרחק גם מזה נראו שתי שדרות ממגדלי מבצר, ומספרם שלשה עשר אחד כנגד אחד, אשר לא נשאר מהם רק חרבות יסודותיהם ועוד איזה שרידים.

על מרום ההר נראו שרידי בנין עתיק בעל ארבע קְצוֹת, אשר מצאוהו זה לא כביר החופרים, ובאמצע הבנין מצאו עצמות אדם אשר לזאת לא רחוק הדבר מלהאמין כי הבנין הזה היה אחד ממזבחי הטוירים הפראים.

זה לא כביר חפרו בקצה ההר מזרחה וימצאו שמה שרידי בית תפלה ועמודי אבני שיש, וכן מצאו עוד בית תפלה בראשית הכבש חצי האי לפני הרוסים, וגם שמה מצאו עמודי שיש מצבע ירוק ולבן ונמצאים כעת אצל הנסיך וואראנצאוו באלופקא.

בשנת 1871 מצאו החופרים לא הרחק מבית פקיד פארטעניט חרבות בית תפלה עתיק, ובו מצאו מצבות אבני שיש עם כתובות בשפת יון, ומהן נראה כי הבית הזה נבנה במאה הט׳ו, רצפת הבית היתה מאבני שיש באמצע ומאבני מאָזאַיק בירכתו.

כאשר נרד מן ההר לימין נפגוש בגן „ארטעק״ וגם שם נמצא בית תפלה עתיק להיונים, ושם הוא חוף טוב למעמד אניות, עומק הים במקום ההוא, הוא 112 רגל, ומשם לאורך חוף הים לא נמצא עוד כל דבר עתיק זולתי גנים וכרמים המכסים את פני כל שפולי ההרים, וכפר קטן אשר רק טאטארים יגורו בו.

בין המקומות השוממים האלה לפני חמשים שנה גרה פה אשה אחת גלמודה אשר הפליאה את כל יושבי המקום בתהלוכותיה ובדרכי חייה, האשה הזאת היתה לפי הנראה ילידת צרפת ונקראה בשם גראַפִינא Guacher; בכל תהלוכותיה התנהגה כמו אשה נזירה, לעתים לא רחוקות

ראוה רוכבת תפושה ברוב שרעפיה על שפת הים בין חגוי הסלעים ויערים סבוכים למשכן הנסיכה לבית גאליציאן אשר גרה בקארעאיז בימי אלכסנדר הראשון , וכפי הנודע התקבצה אז חברה קטנה על החוף הדרומי בקרים אשר נגרשה מעיר המלוכה על אשר יסדו שם חברת מגיני הדת כאשר יסופר הלאה , ופה ישבה גם הבאראנעססא קריודנער , וגם הגראפינא הגלמודה „גאשער״ היתה אחת מבנות חברתן , אפס אחרי מותה פה במקום הזה בגן הקיץ אשר לה נגלה הדבר כי כל ימי חייה נשאה מתחת לבגדיה מין בגד אשר כסה את כל גוה כמיני הבגדים אשר ילבשו המשחקים על במת ישחק , וכי היתה הגראפינא הנודעה „דע לא־מאטט״ אשר יסרוה בשוטים לעיני כל על ככר גרעגוויל בפאריז , ופה החליפה את שמה לבל יכירוה ותלבש בגד אחד כמראה עור בשר אדם לבל יראה בשרה הפצוע , ואשת הגעאלאג הצרפתי „האממער דע־געל״ בספר „מסע בערבות ים הכספי״ תספר בפה מלא כי זאת היא האשה הגראפינא דע לא־מאטט ולא אחרת אשר ברחה לבריטניא ומשם באה ותסתתר בקרים .

גורזוף

אחרי אשר נעזוב את שער ארטעק במסלה העוברת לפני גן בני סולטאן־קירים־גיריי עלינו לעלות על ההר או הסלע גורזוף , בבואנו אל הכפר הנקרא גם כן בשם זה יגלה לעינינו עוד הפעם מין תהו ובהו — חאאס — כאשר ראינו אצל סונענקאיא , אפס החן ונורא הוד אשר ראינו שם לא יראו פה .

בבואנו אל הכפר נראה סלע גדול שקוע בלב ים ואצלו בית קטן , ואם נעלה על מרום הסלע נראה חומת מצודה בצורה אשר נבנתה בפקודת יוסטינאן בעת אחת עם מצודת אלושטא , ובין חרבות המצודה נראה עוד כעת שרידי דיק וסוללות , וכפי הנראה הקיפה המצודה את העיר גארזוויטאוו אשר ישבו בה היונים , במאה הי״ד היה המקום הזה תחת ממשלת הגענואיזים אשר הושיבו בו אחד מציריהם או פקידיהם , ועל מפת הארץ להאיטלקים נמצא זכר המקום הזה בשם „עיר Gorzanium, Grasui„ והסופר ערדיזי יכנה אותה בשם „גארורא״ .

בשנת 1468 עבר במקום הזה הסוחר הרוסי אפאנאסי ניקיטין מטווער בעת אשר שב ממסעו להודו — עוד טרם נמצא דרך הים להודו על ידי הספן וואסקא־דע־האמא , — ואחרי אשר עבר דרך טראפעזונד וקאפפא נאלץ להשאר בבאלאקלאווא וגורזוף על ידי סער הים . ובספורו „מסע על שלשה ימים״ יספר לאמר : הרוח נשא אותנו לבאליקאיע (באלאקלאווא) ומשם עד לרזוף (גורזוף) ושם עמדנו חמשה ימים , ובחסדי האל באנו

לקאפֿא, ומשם באנו לפֿיליפאוו במשך תשעה ימים [1]. ומזה נראה עוד כי בעת ההיא היה שם חוף לאניות אחרי אשר יכלה אניתו לעמוד שם חמשה ימים.

אחרי הגענואיזים בא המקום הזה תחת יד התוגרמים, ובמצודה הזאת חנו צבאותיהם, והם המה בלי ספק אשר החליפו מעט את השם גורזוויטאוו לגורזוף.

בכפר הזה יגורו טאטארים רבים ועשירים, יען אדמת המקום הברוכה והפוריה הזאת תעשיר את בעליה, והמקום הזה הוא אחד ממקומות הנחמדים והברוכים בכל החוף הדרומי, מן הכפר נרד אל הנחל „סיונארפוטאן" ושם נמצא גן הקיץ והפרדס הנחמד קנין הסענאטאָר פונדוקלעיא.

עומק מי הים במקום הזה הוא 105—120 רגל, קרקע הים הוא חול דק, וטוב למעמד אניות ולרחוץ שם בעד החולים.

הפרדס היפה והנחמד הזה קנין הסענאטאר הנזכר הוא אחד מהיותר טובים ויפים לא לבד בקרים כי אם אחד מהיפים בתבל, ואין קץ לכל ההוד וההדר אשר שוה עליו הטבע, ומלבד אלופקא אין לו כל דמיון על החפים הדרומים, לא אגזם אם אומר כי עצי פרי ועצי חמד אשר נטעו במקום הזה נאספו מכל קצוי תבל, פה נעשו מסלות יפות להתהלך לשוח לרוח היום, סכות נחמדות להתקרר מחם הלוהט במקומות האלה יותר מבכל חצי האי, פה יגדלו הענבים הטובים אשר יוכלו להתחרות את ענבי מאדערא, והיין אשר ידרכו מהם יובל למרחקים וימכר במחיר יקר, ונקרא בשם „יין גורזוף".

אויר המקום הזה הוא טוב ונעים בכל עתות השנה, קרקע הים הוא חול דק וטוב מאד לרחוץ שם בעד החולים הבאים ליאלטא.

בעת אשר נלכד חצי האי קרים לפני הרוסים היה אדון המקום הנחמד הזה ההערצאג דע־רישעליע הראשון אשר יסד את העיר אדעססא, והוא היה הראשון אשר בנה פה היכל יפה, ובשנת 1820 ישב בהיכל ההוא המשורר הרוסי „פושקין" עם משפחת הגענעראל ראיעווסקי.

במרחק מסע חצי שעה מגורזוף נמצאה התחנה „אי־דאניל" על מסלת האבן, ומשם יוכל הנוסע ללכת ליאלטא ישר בדרך המלך או להשיג סוסים מבית הרצים, אפס המסלה על שפת הים היא יותר יפה ונעימה למראית עין, על כן נוליך שם את הנוסע.

משם יעבור במסלה צרה דרך הכרמים ויפגוש בשרידי הרבות שלשה מגדלי מבצר אשר לא ידענו מי היו הבונים אותם, משם יחל להתנשא על

---

[1]) Пол. соб. русск. лѣтопис. т. VI, стр, 354.

ההר דרך יער עצי קטף (Можжевельникъ) עד בואו אל גבעת „ניקיטא״ אשר בימי קדם עמדה שם העיר „סיקיטא״ להוויזאטנים, עם מבצר ומצודה על גבעה נשאה החוררת בלב ים.

במאה הט״ו עמדה עוד העיר הנזכרת על תלה כאשר נמצא זכרה בין שטרות קאנסטאנטינאפאל, ובפי הגענואיזים נקראה בשם Jallita, או Gorzowium, והשם ניקיטא החליפו הטאטארים בלי ספק מסיקיטא.

אחרי אשר נעלה על הגבעה, נרד משם עוד הפעם במסלה קטנה אל גן הקיסר הנקרא בפי כל בשם „גן ניקיטא״.

מרחק המקום מגורזוף לגן ניקיטא הוא מסע שתי שעות.

גַּן נִיקִיטָא

НИКИТСКІЙ САДЪ

בשם הזה „ניקיטא״ נקרא לשון ההר היוצא הימה אשר על ראשו נראה שרידי קיר ממבצר היונים הנקרא לפנים במאה הי״ב „רוסקאפקאלע״ אצל הים במרום ההר בגובה 70 רגל נמצא מערה נושנה הנקראה בפי הטטרים „קאלע־קאבא״ (מערת מצודה), ארכה 10 אמות, רחבה 8, וגבוה 4 אמות, במקום הזה לא הרחק משפת הים נמצא הגן הנודע בשם ניקיטא, קנין הקיסר, ובו גינת ביתן (באטאנישער גארטען) הנוסד בשנת 1812 מיד ההערצאג רישעל. בין העצים הנפלאים המלאים בגן הזה, נמצאו גם עצי מחט 64 במספר, תחת פקודת הדירעקטאר אשר על הגן, שם עצים רעננים עתיקים מאד, ובתוכם גם עצי ברושים רבים, סביבות העצים יגדלו מיני צמחים גדולים וסבוכים מאד עד אשר יסתירו את העצים הגבוהים בגבהם, ביחוד נעים לראות את עצי אגוז הגדולים הנמצאים שמה במספר רב מאד, ועָלֵיהם יריחו בריח ניחח נעים ונפלא, פה תפגוש גם עצי משי, ועליהם פרי המשי Шелковицы גדולים מאד, ויקרים במציאות.

על ראש ההר אצל הגן נראו שרידי חרבות קדומים אשר לפי ההגדה עמדה לפנים במקום הזה העיר „סיקיטא״ להיונים, ובכלל הנה הגן הנפלא הזה הוא כגן ה׳ כארץ מצרים, לא תשבע העין מראות, ולא תמלא האוזן משמוע, כי אין כמהו בכל הארץ.

מַאגַארַאטְש

על המקום הזה עמד לפנים כפר להיונים, ורחוק מיאלטא 5 וויערסט בשנת 1828 חלק הנסיך וואראנצאוו 200 כברות ארץ (מארגען) לאנשים שונים למען יטעו כרמים, ובימים ההם נוסד במקום הזה גם בית ספר לכורמים וליוגבים ולמלאכת היין, ועוד גם היום ידרכו שמה יינות שונים כהבורגאני, הרהייני, הפארטוגלי, השפאני, האיטליני, האונגרי, בורדא, והיין היוני, וכל היינות האלה יעשו מעצי גפן אשר הובאו הנה מהמקומות הנזכרים ונטעים בזה. מספר עצי הגפן במקום הזה, יחשבו לסך 42270, ובימים הראשונים בהוָסד בית הספר, נתנו עצי גפן חנם אין כסף לכל דורש, ומשנת 1846 עד 1853 נשלחו לקו־קז, לבעסאראביע, ולפלך חערסאן עצי גפן במספר 650500. בית הספר למלאכת היין הנה הוא עומד תחת פקודת הדירעקטאר מגן ניקיטא.

מַאסַאנְדְרַא

המקום הנחמד הזה גם הוא קנין הנסיך וואראנצאוו, ורחוק רק 3 וויערסט מיאלטא, אצלו מעין הנקרא כמהו, גם פה נראו חרבות קדומים מפוזרות במקומות שונים, על מרום ההר יתנוסס היכל הנסיך מפאר מאד אשר אין ערוך לו, אצלו בית תפלה לנוצרים הבנוי בטעם הוויזאנטים נאוה מאד, המקום הזה כלו מכוסה בעצי חמד עבֻתים ועצי פרי יקרים שונים למיניהם, ביחוד יגדלו שמה עצי גפן היותר טובים בקרים, ויין לרוב ימכר שמה בכל שנה ושנה, ונודע בשם „יין מאסאנדרא״.

לבקר את הגן הנחמד הזה הוא קשה מאד, יען בלעדי רשיון הַפקיד ובכתב חתום בחותמו לא יכול איש לבוא שמה.

ממאסאנדרא ישתרע גן הקיץ קנין האציל פאניטאווסקי, ולצד ימין נראה עמק דעריקאי ואי־וואסיל, ומשם תשתרע מסלת אבן ישרה עד יאלטא.

יַאלְטַא

העיר הזאת עומדת בקרן בן שמן על חוף ים השחור בשפולי הר רם ונשא משלשלת הררי „יאלטא״ הגבוה 5008 רגל, העיר הזאת יפה היא עד מאד, וכל בניניה בנוים בטעם הוויזאנטים, העיר לבדה קטנה היא, אך רבים מאצילי הארץ אשר אִוּו לתת משכנם בה, בנו להם היכלי תפארה

אצל העיר לשבת בקיץ, ובכן כל- העיר הִנֶּהָ רק מבתי קיץ (Дачи) בה בית שעשועים (טהעאטר), בית עקד ספרים (ביבליאָטהעק), בתי מלון גדולים כבאחת מערי ממלכות איירופא הגדולות; היותר גדולים ונכבדים המה „עדינבורג״ „ראססייע״ חוף לאניות אין בה, ואניות קטור הבאות אליה תעמודנה מנגד הרחק כחצי וויערסט מן החוף, ולכן בשֵׁפל ישבה עד ימינו אלה, ולא נודע שמה בארץ, ורק אוירה החם והנעים מכל יתר ערי קרים משך אליה אלפי נוסעים הבאים רק לשבת בה בכל ימי הקיץ לרחוץ בים ובימי החורף להסתר בה מקור ושלג, וביחוד החולים במחלת לב ינהרו אליה בחורף, יען האויר הטוב והבריא יפעל פעולה עזה להקל מחלתם בלי עזרת רופא, כל העיר מלאה גני חמד מרהיבי עין, כבאחת מערי איטליא היפות, ובעקב הנוסעים הרבים הבאים שמה ע״פ רוב להתרפאות ממחלתם, או רק להתענג על הדר הטבע אשר שפך עליה רוח חן ונעם, אשר כמעט אין על עפר משלה, עלה מחיר מעון לשבת בימי הקיץ עד שמונה רובל כסף ליום, יען העיר קטנה מהכיל את כל המון האורחים האלה, אף כי אין בית בעיר אשר לא יגורו בה איזה אורחים, ולזאת התעוררו עשירי עם זה לא כביר ויבנו בית אורחים גדול מאד עם מאה וששים חדרים, למען ימצא האורח מעון לו במחיר מצער, ובכל זאת לא נגרע ממחיר מעון בעיר מאגמה, יען מִדי שנה בשנה ירב מספר הבאים אליה, עד כי נהייתה כל העיר לבית חולים גדול, הבאים הנה לרחוץ בים ירחצו את גום בבורית הים (קיל) הנמצא אצל אינקערמאן אשר ימס במי הים המלוחים כרגע, הרוחצים ילבשו מנעלי־גומי גבוהים על רגליהם, גם ישיגו החולים שמה „קומים״ במחיר לא רב.

הנוסע הבא אל העיר הזאת על אנית הקטור מסעוואַסטאָפאָל, לא ירף עין כמעט רגע מלראות את כל ההוד וההדר אשר שִׁוה הטבע על חופי הים במרחק 20 וויערסט מן העיר, אך פה הראה הטבע את ידו הנדיבה ויפזר את כל מחמדי אוצרותיו במלא חפנים לענג רוח ונפש, וכמו במסמרות נטועים לא יניד עין ולא יעיף עפעף מהמקומות הנחמדים האלה, ובחום רוחו יקרא, האח, גדולים מעשי ה׳!

מחזה יקר ונפלא מאין כמהו, יראה האדם בעיר הזאת, ההר הגדול יאלא הסובב את העיר בחצי עגול, ראשו מכוסה בשלג עולמים, אף בקיץ בעוד אשר החום עולה עד 43 מעלות, ועבי ענן ישכן עליו תמיד עד כי לפעמים לא יֵראה ראש ההר. עד מרום פסגתו הנה הוא מכוסים בעצים עבתים ובכל עצי פרי שונים, רק העולה עליו יראה סלע ערום מבלי כל צמח ועשב השדה, בכל שיפולי ההר היכלי קיץ זרועים על כל אפסים, במקומות אחרים נמצאו גם מצודות על שיני הסלעים מזמן קדום, העומד

ברחוב העיר יראה ממרחק את „קלחת המים״ הנקרא Водопадъ בשם:

אוצאן־סו

(מים פורחים או שוטפים באויר)

במרחק 6 ווירסט מיאלטא בעמק עמוק בין הררי יאלא נמצא אשר המים „אוצאן־סו״, הדרך אליו תשתרע על יד הנחל הנקרא כמהו, ומשם יעבור הנוסע על המסלה החדשה אשר נעשתה בפקודת הקיסרית מהליוואדיע, עד אוצאן־סו, על אם הדרך לא למותר הוא לסור בדרך אחרת לצד ימין במורד, שם ביער עצים רעננים נמצאו שרידי חרבות מבצר עתיק, הנקרא בפי הטאטארים „אוצאן־סו־איסאר״. המבצר הזה נבנה על מרום סלע כבד השוכב כענק על אם הדרך, המבצר הוא עגול וצר, עובי קירותיו הוא $1\frac{1}{2}$ ארשין (בערך ארבע רגל) ונבנה מאבנים גדולות ומרובעות, מכל המבצר נשארו רק שערים גדולים עשוים כפה עגולה בגובה 24 רגל, והעצים הגבוהים אשר יכתירוהו מסביב לא יגיע מרום קצם גם עד יסוד הקיר מתחת, הנה כי כן גובה הסלע אשר עליו נבנה המבצר, אך הכיפה העגולה תהרס מיום ליום.

תבנית בנין המבצר הזה שוה להמבצר אשר באינקערמאן וצערקעס־קערמען ויוכל להיות כי היה אחד ממבצרי הגענואיזים, התכלית לבנין המבצר במקום שמם הזה היתה בלי ספק להיות מחסה מעבור מהחוף הצפוני אל החוף הדרומי, יען המקום הזה הנהו המעבר הראשי דרך הררי יאלא עד באחציסאראי, וכן נבנה מבצר חזק ונורא כזה גם בעבר השני מעמק יאלטא.

אשד המים אוצאן־סו נמצא למעלה מהמקום הזה, ממרום הר סלע יראה נחל מים שוטף ברעם ורעש נורא עד כי נשמע הרעש במרחק 20 ווירסט — ביחוד בחדשי אפריל ומאי —, ממרחק יראה כנחל תולה באויר אשר על כן יכנוהו היונים „קערמאסטא־נערא״ (מים תלוים, בשפת יון החדשה), המים בנפלם ברעש משן סלע אחד על השני וכן הלאה עד נפלם על הארץ יזו קצף נורא ומרחוק נראה כנחל חלב שוטף ממרום. גובה שטף המים מראש הצור לא נודע אל נכון יען קשה לחרוץ משפט במבט עין לבד, וכותב ספר מסעות הקיסרית יעקאטערינא II בקרים יעיד כי שטף המים הוא ממרום 150 סאזען (1050 רגל) ויותר, ולפי ראות עיני נבונים הדברים, בירחי יולי ואגוסט ימעטו בו המים, הנחל השוטף ממנו מים חיים ישטוף את מימיו אל הים דרך לב העיר יאלטא.

אצל אשד המים נבנתה סכה יפה בעד משפחת הקיסר, ומשם יעלו אל השטף במסלה קטנה.

האינזינער אשר בנה את המסלה הכבדה הזאת עד אשר המים בין צורי מכשול וסלעי מגור בחכמה נפלאה, החל לבנות מסלה חדשה משם והלאה עד באחציסאראי מעל לראשי הררי יאלא למען יהיה מעבר טוב דרך ההרים מהחוף הדרומי אל הצפוני, וכאשר תשלם מלאכת המסלה הזאת תצמח מזה טובה גדולה לכל יושבי קרים.

יושבי העיר ישתדלו מיום ליום לפאר את העיר וליסד בה דברים טובים ומועילים להקל על האורחים הרבים אשר ינהרו אליה למצוא בה רפאות תעלה, ובבית המלון החדש „עדינבורג' יוכל האורח להשיג חדר למשכן לו כעת גם בעד רו"כ אחד ליום.

בית מלון השני אשר יסדה חברת השותפים: סטרוווע, ציחאצאוו, גובאנין, הנסיך ווארנצאוו, ורופאי הקיסר קארעל ובאדקין והבאראן ווראנגעל, עומד על כר נרחב לא רחוק משפת הים ותבנית היכל נחמד לו ומחיר בנינו עלה עד איזה מיליאָן שקלי כסף, ושם נמצאו כל צרכי החיים ותענוגות בני האדם כבכל ערי ממלכות איירופא, והחדר היותר זול הוא שלשה רו"כ ליום.

כל האורחים הבאים לשבת ביאלטא רובם ככלם הולכים לבקר את כל המקומות הנפלאים סביבות העיר בעגלות צב או ירכבו על סוסי הטאטארים אשר נקל להשיגם בעיר בבית מלון מיוחד לזה.

הבאים לרחוץ במי הים ימצאו פה בתי רחצה טובים במחיר לא יקר, אפס חוף הים ביאלטא מלא הוא אבני גיר קטנות ועל כן לא טוב הוא לרחוץ שם בעצם העיר, וכן ניעץ להבאים לשאוף רוח צח ואויר נעים לשים משכנם מחוץ לעיר באחד מבתי הקיץ, יען אויר העיר איננו זך ונקי לפעמים מהמון הנוסעים והאורחים הממלאים את העיר מפה לפה, והעיר קטנה מאד לא תוכל להכיל את כלם.

אניות הקטור תבאנה אליה בימי הקיץ ארבע פעמים בשבוע, שתי פעמים מאדעססא, ושתי פעמים מקור־קאז וחפי ים האזאווי, ובימי החורף רק פעם אחת מזה ומזה, אפס בעת אשר ישבו שם בני משפחת הקיסר תרבינה האניות לבוא, ובעת החורף כאשר יהיה סער גדול על הים תעבור לפעמים האניה ולא תתיצב על חוף יאלטא, יען לשון הים פתוחה לפני הסער והאניה לא תוכל להתקרב אל החוף.

בימי קדם היתה העיר הזאת ביד היונים אשר קראוה בשם „יאליטא' וכן יכנוה עוד היום, והסופר עדריזי במאה הי"ב יכנה אותה בשם „גאלליטא' [דזאליטא], ועל מפות הארץ מהמאה הי"ד נקראה „קאלליטא', „גיאליטא', „עטאליטא', ובימי הגענואיזים היתה העיר הזאת להם לנחלה, ואחד מפקידיהם ישב בה.

הנסיך וואראנצאוו אשר התאמץ בכל עז לעשות את החוף הדרומי תהלה בארץ עשה את העיר הזאת לעיר נוף (уѣздъ) אפס גם בזאת לא הועיל מאומה לאשר העיר אשר תושביה היו מעטים ורפי כח להפיח בה רוח חיים חדשים עד אשר בא הקיסר לשכון בתוכה בשנת 1861 „ ומני אז תתנער מעט מעט מעפר שפלותה , ויש תקוה כי ברבות הימים תיף ותגדל מאד .

מחזה נעים ונפלא מאין כמהו יחזה האדם בעיר הזאת בעמדו על אחד המקומות הגבוהים , הררי יאלא הגבוהים מעל לעבי שחקים יקיפו את העיר משלש רוחותיה , מכף רגלם עד רום שיאם הנם מעלפים בכל עצי פרי חמד עד כי לא נראה גם שעל עפר רֵק , ראשי ההרים מכוסים בשלג עולמים בעוד אשר חם לוהט מתחת , ומה נעים המחזה לראות קיץ וחורף ברגע אחד , אל כל אשר ישא עין יחזה היכלי תפארה ובתי קיץ בנוים בטעם היכלי בניני הקדם לענג לב , מעבר האחד יפתח לפניו הים עם כל נוראותיו והמודותיו , ומעבר השני אשר המים הסואן ברעש בנפלו מראש צורים , פה היכלי הקיסר ומשפחתו המסתתרים בצל פרחים יקרים וצבי כל חמדת הטבע , ושם אניות קטור עם המון אנשים מתרוצצים ונסים הנה והנה , ואם יקרב אליהם יפגוש המון ערב רב מכל לאומי תבל , אפס האיש אשר יאבה לראות ציור נאמן מכל הדברים האלה חרות על הגליון , עלי להגיד לו מראש כי תקותו תשאר מעל , כי לא לעט רפה ידים מכנף צפור שמים להביע את כל רחשי לב האדם אשר ירחש בעמדו על אחד ממרומי יאלטא , ולא לאיש כמוני אשר לא בין מליצים חלקי להריק רגשי לבי על הגליון , וזאת יוכל האיש להרגיש רק בבואו שמה .

מספר אחינו בני ישראל בעיר הזאת הנם כארבעים משפחות ולהם בית הכנסת מיוחד קטן ויפה , בין אחינו אלה נמצאו איזה עשירים גדולים ונכבדים , ואחד מהם הגביר ה׳ א׳ פארבשטיין הוא המוציא והמביא כל צרכי בית הקיסר , וכן חרות על פתח ביתו , אפס גם הנשארים יחיו חיי שלוה , ומהם בעלי מלאכת יד או סוחרים , בנוגע למצבם המוסרי לא טוב הוא מבכל ערי קרים , למורי הדת השליכו אחרי גום מכל וכל , וכמעט כל נערי היהודים בעיר הזאת לא יבינו קרוא בסדר התפלה , ואין איש מהם שם על לב , וביחוד יצטיינו בדברי ריבותיהם אשר יריבו ימים על שנה בדבר הגבאות , הרבנות והעליות , ואיש אחד מהמון דלת עם הארץ בעל מלאכת יד לבש כובע אדרת שער ויאמר להיות רב ובעד זאת יקח כסף , ואם יפלא בעיניך הקורא , בעיני לא יפלא כי לרב בקרים די הוא אם יעידו עליו שני טאטארים כי יודע הוא את שפתם ואוכל משחיטתם . וגם הגבאות לא דבר ריק הוא בקרים כי בזאת שמן חלקם . . . . . . וזה לפני איזה

שנים יסדו שם בית תלמוד תורה לבני העניים והעשירים יחדו, אך לרגלי ריבותיהם נהרס הבית והנערים יגדלו כפראים בלי תורה ודרך ארץ, ואין אף מורה אחד להם זה שנים רבות, ואין חולה מהם על דרכי החנוך לרוח הדת והדעת, ואולי בדברים יִוָּסרו, והיה זה שכרי.

מספר הקראים מעט הוא מהרבנים ורק שמונה משפחות יגורו בה ורובם עשירים, אפס דרכי החנוך אבלות אצלם עוד יותר מאשר אצל הרבנים.

ישנם מבעלי מלאכת יד מהיהודים אשר יעשו מלאכתם בחצר הקיסר ומשפחתו, ומפיקים רצון מכל באי ההיכל וגדולי שרי הממלכה.

סחר העיר הוא קטן ודל, יען בלעדי היין ופרי העץ אין לה כל תוצאות מיבול האדמה וכל דבר אוכל וצרכי האדם יובא אליה באניות מארעססא, ועל כן לא ינהרו אליה כנעני ארץ לעשות בה מקנה וקנין, ואף כי תתנער מעט מעט לרגלי משפחת הקיסר וגדולי שרי המלוכה אשר אוו לשבת בה, ומעת לעת תרבינה משפחות להאחז בה, בכל זאת רחוקה עוד העת אשר תהיה לעיר כראוי לארמה ברוכה ופוריה כזאת המלאה לה צבי כל חמדת הטבע, אשר עליה כוננה העיר הקטנה וההוללה הזאת.

לאומים שונים יגורו בעיר הזאת כבכל הערים אשר על החופים הדרומים: יהודים, קראים, רוסים, יונים, טטרים, ארמענים, גרוזינים, פרסים, פולאנים, צרפתים, בריטנים, איטלקים, אשכנזים, ועוד איזה מלאומי קו־קז.

קר ושלג לא ידעו יושביה כי אם לעתים רחוקות, יען מלבד אלופקא, הִנֵּה החמה בכל האי, ועוד בחדש מערץ יבשילו עצי חמד פרחים נעימים לשובב גו ורוח.

שני גנים לעיר הזאת, האחד על חוף הים, והשני אצל בית האורחים „ראסייע" ומלבד זה עוד גן גדול מאד בתוך העיר קנין אחד האצילים.

ועתה קורא נעים! בוא נא אתי לתור את כל המקומות סביבות העיר, אשר גם שמה תרוה די ענג ושעשועים, יותר מאשר קוית.

אַאוּטְקָא

הכפר הזה עומד במרחק 2 וויערסט מיאלטא לצד מערב אצל הנחלים „בארבא־אוזעל" „אלושטא־אוזעל" „אוצאן־סו" ויתאחד עם בתי העיר, ונחלק לשנים, אאוטקא העליונה והתחתונה, בתי הכפר נבנו בטעם היונים, בו

625 תושבים טטרים ויונים, אצלו העמק הנקרא כמהו, אצל הנחל „אוצאן־סו" מימין, נעשתה מסלת אבן המולכת ישר לנפילת המים ועל ראש ההר יאלא, על אם הדרך על שן סלע נורא עומדת מצודת אבן עגולה, ובשלבים יעלו עליה, ואף כי חרבה היא מימים רבים, בכל זאת שער יאחז את האיש אשר העומד על מרום שיאה, מימין יראה את הים ואת העיר יאלטא, משמאל את ההר המכוסה בשלג עולמים, ולפנים עמק נורא מכוסה ביערים עבתים, אך זאת הזיון נורא ונפלא!

במרחק 1½ וויערסט מן העיר, עומד הכפר „דעריקאי" המכוסה מכל עברים בעצי אגוז גדולים, לא הרחק ממנו נמצא הכפר „איי־וואסיל" בקרן בן שמן, מצבו על ראש סלע כבד, אצל הכפר היה בית תפלה להיונים בימי קדם, ושרידי חרבותיו נראה עוד היום.

על דברת נוסע אחד אנגלי H. D. Seymour ישוה המקום הזה והמסלה המובילה אל הכפר „אי־וואסיל" אל אחד מפרדסי בריטניא היותר יפים, גם בכפר הזה נמצאו בתי קיץ אשר יוכל האורח להשיג שם מעון במחיר לא יקר.

מיאלטא אל הליוואדיע נקל ללכת ברגל במסלת אבן החדשה אשר נעשתה זה לא כביר לא הרחק משפת הים.

לִיוַואדְיַא [1]

בשם הזה „ליווארִיא" יכונה היכל הקיץ אשר להקיסרית, רחוק רק 3 וויערסט מיאלטא לצד מערב קרוב לשפת הים, אצל המעיין „מעגא־נערא" (נהר גדול), ועוד שלשה מעיינות מים הדלי שָם. בה כשלשים בתים וסך 140 תושבים, גינת ביתן ובית תפלה לנוצרים, בארות זורקות מים ודרך מתחת לארץ (טונעל). מסלת אבן ההולכת דרך הליוואדיא תחלקה לשתים, העליונה והתחתונה, החלק העליון מכוסה ומעולף בכל מיני עצי פרי יקרים אשר הובאו מאייראפא הדרומית ויטעום פה, בה גם היכל הקיסר ומשפחתו אשר נבנה זה לא כביר, ובאשר כי נעימים עלינו הדברים, אמרנו לתאר בקצור נמרץ תכונת המקום הנחמד הזה, ולספר גם מעט מתולדותיו:

---

[1] השם „ליוואדיא" הוא משפת יונית החדשה, ופתרונו „מקום מרעה או ככר דשא" ונקראה על שם העיר ליוואדיא בארץ יון העומדת אצל המערה הנודעה טראפאניע Трофонія, ויוכל להיות כי גם בקרים היתה עיר בשם הזה, וממנה בא השם לכל הככר להקרא בשם ליוואדיא.

בלשון ההר „אֵי־טאדאר״ היוצא מהרי יאלא, תחרור לשון ים השחור אשר על חֶפָּהּ עומדת העיר יאלטא, אצל ההר הזה תימנה יתנשאו סלעים נוראים ראשיהם, ונקראים בשם „אריאנדרי״. סופרי דברי הימים יספרו כי על הסלעים האיומים האלה נראה לפנים קבוצת חרבות בנינים עתיקים, עוד הנוסע פאללאס אשר תָּר את חצי האי קרים בסוף המאה העברה, מצא בין הסלעים חרבות שונות, ויפליא לתאר את כל המקומות האלה[1] בעט סופרים נאמן.

בין הסלעים האלה נטועים גני חמד מרהיבי עין, וביניהם יתנוסס היכל נחמד הנבנה מיד הקיסר ניקאלאי הראשון, במורד ההר כר נרחב וישר מכוסה בירקרק דשא עב מאד אשר לא יראו מחום השמש הבוער כתנור בימי הקיץ, יען עצי היער העבים והסבוכים יסתירום בצל דליותיהם, ועל הככר הנחמד הזה תשתרע כעת הליוואדיא. תַּרנו את כל המקומות האלה אשר רשם פאללאס, ולא מצאנו אף רושם מהחורבות אשר זכר בספרו, מלבד שרידי עצים רעננים עושי פרי אשר תָּו הזקנה חופף עליהם.

על פי עדות הנוסע הנזכר נקרא שיפוע ההר היורד הימה בפי הטטרים בשם „פאול״ Fuul, ובטח לא ראה גם הוא עקבות בנינים על המקום הזה, כי לולא זאת זכרם בספרו, אולם מהסופרים האחרונים נדע כי היתה בזה עיר בשם פּאול או פּולא תחת ממשלת הסוגדייאים Сугдейской Эпархiи, ורבים מהנוסעים החכמים התרו בכל עז למצוא עקבות העיר הזאת ועוד לא הצליח חפצם בידם, גם פתרון השם הזה עוד לא נודע כאשר לא נודע פתרון השמות „וואנגעליסטא״ „פאפאס־צאור״ (כר כהני הנוצרים) „אַיא״ (מקום קדוש) אשר קראו הטטרים באזני פאללאס, לבד „אַיא״ הנודע גם כעת אצל מעין מים חיים בהליוואדיא.

הנוסע המפורסם Dubois de Montpereux אשר היה בקרים זה כארבעים שנה, ראה עוד בעיניו חרבות בית תפלה לנוצרים בשם „יוחנן המטבל״ אצל המעין לא הרחק מבית פקיד הליוואדיא וגם עוד היום נכרו חרבות בית תפלה ביער אצל המעין אלאשקלאר[2] והטטרים יכנו את המקום

---

[1] P. S. Pallas, Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 und 94 Leipzig 1803, 11, 145,

[2] ההגדה תספר כי אצל המעין הזה התנוססו לפנים בימי קיץ אשר היו למחסה ליושבי יאלטא בנוסם מפני שודדי הים, ומערמות האבנים נראה כי היה בזה מעינות לבני אדם, וגם עוד היום ימצאו עלי אגוזים במקום השומם הזה.

הזה בשם „יאלטא הישנה״, ואם אמת בפיהם יוכל להיות כי היא היא העיר פּולא אשר בטעות הראו להנוסע פאללאס.

המקום אשר נקרא כעת בשם ליוואדיא, לפני חמשים שנה היה קנין שר צבא היונים אשר בבאלאקלאווא, הגענעראל רעוועליאטי, והוא היה הראשון אשר החל לטעת עצי גפן וכל עץ עושה פרי במקום הזה. ובשנת 1834 מכר את הככר הזה להגראף פאטאצקי, והגראף בנה שם היכל נאוה, הוא נקה את היער, תקן את הדרכים ויסול מסלות חדשות, ומחו״ל הביא עצי פרי יקרים ויטע כרמים, ומאיטליא הביא ארון מת ישן נושן מאבן שיש לבן אשר מצאוהו החופרים בחרבות פאמפעיום ויעש ממנו קנה (רעהר) לגלת מים חיים במקום הזה.

אחרי מות הגראף פאטאצקי, מכרו יורשי נחלתו את הליוואדיא להמיניסטריום, ובשנת 1861 הואיל הקיסר לתתה תשורה לרעיתו הקיסרית מַאריאַ אַלכסנדראָוונא, אולם מאשר המקום היה קטן מהכיל את כל היכל הקיסר ובתי עבדיו, קנה מיד שכני המקום הזה הגרים אצל הליוואדיא עוד איזה אחוזת נחלה, ובתוכן היתה גם נחלת העלמה „זיוסטינא זאקמאר״ הנודעת לשם ולתהלה בכל האי קרים במדותיה הנעלות ובשכלה החד, ועל ידיעותיה הרבות בכל ענפי המדע, וכל אשר ידע את הנערה ההוללה הזאת הוקיר את חין ערכה עד מאד, ותמת בדמי עלומיה בחלי הדומיה, באשר הסכינה ללכת יומם ולילה להחיש עזר לאנשי חיל הנפצעים במלחמת קרים.

בשנת 1861 בא הקיסר בפעם הראשונה לבקר את היכלו בהליוואדיא, וימצא חן בעיניו מאד, ולמן הוא והלאה נהיה המקום הזה מכון לשבת להקיסר והקיסרית ולכל בני משפחתם, ומעט מעט נשאה גם העיר יאלטא ראש ותעש לה שם בארץ כיאות לה לפי עשר אוירה הנעים ואדמתה הברוכה אשר אין כמוהם בכל הארץ.

עתה הנני לתאר את תבנית היכל הקיסר והקיסרית, ואתה קורא יקר! אל תדמה בנפשך כי אל היכל רם ונשא כיאות למעון קיסר רוסיא אביאך, אכן לא! כי אל בית חומה פשוטה ועֲדָה מכל סגלות מלכים, ושם ינוה אבי כל ארץ רוסיא האדירה וכל בני משפחתו הרמה.

ההיכל אשר בו ישכון הקיסר, הוא הבית אשר בנה הגראף פאטאצקי, ומאשר היה צר מהכיל את כל משפחת הקיסר, הגדילוהו עוד בחדרים אחרים, ההיכל נבנה בטעם בניני ארץ הקדם, ומראהו בחוץ יפה הוא מבפנים, בכלל לא נמצא שמה דברים מרהיבי עין כפסילים יקרים, או רצפת בהט ושש לא בפנים ההיכל ולא בחוץ, ורק אחת יזכירנו כי נאות מלך הוא, הן המה שני העמודים היקרים אשר הובאו מחו״ל ומראיהם

כמראת אבעליסקים , ועליהם נשרי זהב גדולים כגודל נשר חי , האחד נצב לצד יאַלטא על אֵם הדרך , והשני לצד האריאנדי. שני שערים משני קצות הליוואדיא איש כנגד אחיו יוליכו את הבא אליה בדרך ישרה , ומעוטרים בפסילים תבנית הקיסרית , ולכל שער מעקה מסביב , דרך השער תוליך מסלת אבן עד לפני בית שומרי ראש הקיסר , לא הרחק משם בית נאוה להמנגנים (מוזיקאַנטען) , ומשם ישתרעו שדרות עצי גפן במספר רב מאד , ובתים לדורכי הענבים ; לא הרחק משם לצד ימין , מסלת אבן (שאסיי) לרצי בית הדוהר (פאָסט) וגם שמה זרועים בתים שונים אשר לא יאומן כי יסופר כי מבתי הקיסר המה , לפי מראיהם הפשוט מבית ומחוץ , ורק כמראה בתי ספר לאכרים מראיהם. בית הפקיד מכוסה בעצים רעננים מכל עברים , ומן הבתים האלה ישתרע פרדס גדול עד שפת הים , ובאמצע הגן הנחמד הזה כר נרחב ועליו היכל הקיסרית , בתוך ההצר אגם מים קטן וציצים ופרחים נחמדים יקיפוהו מסביב , דרך המלך תוביל את הנוסע ישר עד לפני היכלה ובשלבים אחדים מהיציע הלא גבוה יעלו אל המסדרונה , משמאל למסדרון חדרי הקיסרית , מימין חדר האוכל , נגד הפתח שלבים לעלות אל חדרי הנסיכה הגדולה מאַריאַ אַלכסנדראָוונא , ומנורות מנחשת קלל יאירו על השלבים האלה.

המבוא אל ההיכל מצדו השני : לפני הפתח אגם מים מעוטר מכל עברים בפרחים יקרים , באמצע האגם פסל יצוק מצינק עומד על כַּן , ובידו דג והַכַּף עשוים במלאכה נפלאה , בירכתי ההיכל מבוא לחדר הקיסר , ולימין פתח לבית התפלה אשר למשפחת הקיסר.

בית תפלה הזה איננו גדול , אך יפה ונעים מאד , ונבנה בטעם הוויזיאנטים , הפתח הנקרא „שער המלך“ וכן הדלת בירכתי הבית הנם מנחשת קלל , אצל הפתח עומד פסל מאבן שיש־לבן ומנורות כסף עבות תקיפנה אותו מסביב , על אחד השלחנות עומד פסל תבנית מחוקק הנוצרים ישן נושן מאד אשר הובא מגרוזיען ומעולף בספירים , שתי תמונות אצל שני צדי הקירות , האחת היא תמונת אלכסנדר נעווסקי , אשר הגישו בעלי המלאכה אשר עבדו בהליוואדיע , תשורה לקיסר , לזכר החופשה אשר נתן להאכרים בשנה ההיא , ועליה כתובות כדברים האלה :

АЛЕКСАНДРУ II.

Царю—освободителю въ память 19 Февраля 1861 г. Работавшіе при устройствѣ имѣнія Государыни Императрицы МАРІИ АЛЕКСАНДРОВНЫ, ливадія благо-

дарные за освобожденіе крестьянъ, усерднѣйше подносятъ и молятъ Бога о дарованіи царю—освободителю счастья и долгихъ дней.

על הקיר השני עומד תבנית מחוקק הנוצרים, אשר הובא לתשורה מאת אזרחי העיר סימפעראפאָל לזכרון הצלת נפש הקיסר בשנת 1866 4 אפריל ותחתיו כתבת כזאת:

Ангеламъ своимъ заповѣсть о тебѣ сохранити тя во всѣхъ путяхъ твоихъ (пс. 4.) Въ память чудеснаго спасенія Царя—Освободителя 4 апрѣля 1866 года, усердіемъ вѣрноподданныхъ жителей Симферополя.

בית תפלה הזה, אף כי איננו נושא עליו כל עושר כבוד מלכות, בכל זאת נעים ונפלא הוא מאין כמהו, וכל רואיו יתפלאו על חכמת בונהו [1]), כפתו משוח בששר תכלת כמראה השמים, ובו זרועים כוכבי אור ממראה זהב, וביחוד נעים מאד המחזה לעת ערב בהעלות את הנרות במנורות כסף המפיצות אור יקרות על הכפה הנחמדה הזאת אשר השכיל הצַיָר לתת לה תבנית שמי קרים השונה במראהו הנעים מבכל ארצות הצפון.

מבית התפלה פתח קטן לחדר מלתחת בגדי הכהנים הנוצרים, ומשם פתח לארגז הסופרים אשר להקיסר, כל חדרי הקיסר כמעט אין בם כל הדר מלכות, ביניהם אולם קטן לקבלת פני האורחים, חדר הקשוט Уборная עם כלי בית יפים ומכוסים בעורות מאדמים (סאַפּיאַן), בו תמונות צלמי כל בני בית הקיסר מעשי הפאָטאָגראַפיע, ותבנית כל ארצות קו־קז משוחים בששר מעשי ידי הצירים המפורסמים ברוסיא, ורבים מהם מעשי הציר „אייוואזאָווסקי“ מפעאָדאָסיע, בתא הסופרים להקיסר עומד פאר־עמוד תבנית הנסיך וואָראָנצאָוו עשוי במלאכה נפלאה, מחזה נעים הלוקח נפשות הוא, להביט דרך החלונות הנשקפות מול פני הככר הנחמד,

[1]) האומן הנפלא והחכם הרשים בחכמת הבנין ה' מאנינעטטי, אחרי אשר כלה חק למודו באקאדעמיא למלאכת מחשבת, נסע לאיטליא, למצרים ולארץ יון, ובהיותו בעיר ליוואדיא — בארץ יון — עשה את תבנית בית תפלה העתיק „ס"ט לוקא", ותבניתו בנה פה בליוואדיא השניה, והציורים אשר על קירותיו, המה מעשי ידי הציר הנודע ביידעמאן, ובכלל נוכל לחשוב את בית תפלה הזה מהיותר יפים בכל ארץ רוסיא.

ועל הים בהשליכו גלים אדירים, ווה כל תפארת תא הקיסר, מהחדר הזה פתח לחדר המנוחה אשר להקיסרית, גם פה אין כל הוד והדר, רק כלי בית חדלי יופי, צלמי אנשים שונים מעשה חרש חושב, בחדר המשכב להקיסרית תולים על הקירות ציורים יקרים המכלכלים בקרבם ספורים מכתבי הקדש, מחדר הקשוט פתח לעלות לחדרי בני הקיסר, ואחרי החדר הזה תא הסופרים להקיסרית גדול ונחמד ובנוי בטעם בניני ארץ חינא כן בצבעיו ובכל כליו, וגם חפצים רבים אשר הובאו מחינא יפארו את התא הזה, משם מבוא לשבכה (גאַללעריע) רחבה, דודי פרחים גדולים ממולאים בציצים ופרחים יקרים עומדים שדרות שדרות לאורך השבכה, רצפתה מכוסה במחצלות יקרות, המחזה הזה נעים מאד בבקר בהעלות הטל, בעוד אשר לא יבשו רסיסי לילה מחום השמש, ונטפי הטל ינוצצו לנגה רשפי השמש המתגנבים בלאט בעד העצים הרעננים להפליא מאד. על השבכה הזאת יתאספו כל בני הקיסר בבקר בבקר לשתות טהייא, ועל השלחן העגול העומד בירכתי השבכה יובא כפעם בפעם ממבחרי פרי מגדים, מיבולי קרים, אשר ריחם הטוב יתבולל בריח הפרחים היפים הנותנים ריח ניחוח, מן השבכה סלם לרדת אל הגן אשר בו תופיע הקיסרית בבקר לשוח לרוח היום.

עתה נשובה מעט אל ההיכל: מתא הסופרים אשר להקיסר, פתח לחדר האורחים, בו כל כלי הבית ממראה לבן ומכוסים ביריעות צמר גפן אדומות המזהירות ממרחק כמשי יקר, בו פסל מאבן יקרה תבנית פענעלאפי, אשר הובא להקיסרית תשורה מאת אזרחי אַדעססא, ושם עוד חדר לאורחים מוכתר בציורים יקרים, על אחד השלחנות באמצע החדר עומדת קערת אבן יקרה אשר הובאה מחרבות פאמפעיום ומשובצה בזהב סגור, עד כי שלמו במחירה 15000 רו"כ, מן ההדר הזה מבוא אל המסדרון אשר דרך שמה יעלו בשלבים לחדרי בני הקיסר, ועוד שני פתחים, האחד להשבכה הגדולה, והשני להדר האוכל — חדר גדול ויפה מאד, בו פסל צלם הקסר מאבן שיש עומד על כַּן גבוה, בירכתי החדר הזה כפה רחבה מעולפה בזִרי פרחים נעימים, ואחריה עוד חדר כלו מזכוכית במראה סכה בגן (бесѣдка) ונחפה בפרחים יקרים מן הרצפה עד התקרה, בסכה הנחמדה הזאת נראה לפעמים שחוק שעשועים (טהעאַטער) לבני הקיסר אשר גם הנסיכה הגדולה מאַריאַ אָלכסנדראָוונא תקח עֶמדתָהּ לפעמים לראות בשחק המשחקים.

חדרי המכפלה השניה אשר לבני הקיסר פשוטים עוד יותר מהקודמים, שלשה חדרים להנסיכה הגדולה מאַריאַ אָלכסנדראָוונא, חדר המשכב, חדר הקשוט, תא־הסופרים. החדרים האלה אף כי אין בם כל עושר כבוד מלכות, בכל זאת הנם נחמדים ומפיקים חן ונעם, וכהרף עין יכיר הרואה

כי גברת הבית היא עלמה רכה וצעירת ימים לפי טעם כל כלי הבית ושעשועי הילדים.

מתא הסופרים פתח אל היציע אשר ממנה נוכל לראות את כל העיר יאלטא, את הים והאניות הרצות רצוא ושוב, שלשלת הררי יאלא הנוראים עם הגבעות הירקרקות הנחפות בכל עצי עדן, ועוד יציע קטנה תחלק את חדרי הנסיכה מחדרי אחיה הקטנים בני הקיסר, הנסיך הגדול סערגיי, ואחיו פאול אלכסנדראָוויץ, פה בחדרי הנסיכים שעשועי ילדים עומדים על שלחנות הסופרים, ועליהם גם רשימות הלמודים, בם כלי בית פשוטים ויפים, על אחד השלחנות עומדת מקלעת ציצים ופרחים מענף עץ תדהר [1] אשר נתנה לתשורה לאחד מבני הקיסר בעד עשותו חיל בלמודים, אצל חדריהם עוד חדר אחד לבד להמורה, ואצלו עוד חדר אחד לאשה כבודה מרֵעַת הנסיכה הגדולה, מתחת ההיכל במורד לצד הים, תחת השבכה עומדת סכה לצל מהורב בנויה בטעם החינעזים.

מראה ההיכל — כאשר אמרתי — מבית ומחוץ אין עליו כל עשר וכל הדר מלכות, רק בכל מקום אשר תעיף עין, תראה מקלעות פטורי ציצים ופרחים ועצי חמד כבגן אשר נטע אלהים בעדן, וכמעט לא נראה מאבני החומה רק החלונות, היציעות, והשבכות אשר במרומי ההיכל, וכל קירות ההיכל נהפכו לירקרק חרוץ מכל עברים המוסיפים עליו הוד והדר.

היכל יורש העצר הוא אחד מהבנינים הנפלאים אשר בנה האומן מאניגעטי, בדברים רבים התאמץ לחקות את תבנית ההיכל „האַן־סאַראַי" אשר בבאַחציסאַראַי בתכניתו ובתבניתו ובציורי ארצות הקדם אשר עליו מבית ומחוץ, ההיכל הזה הוא האחד אשר בצדק נוכל לכנותו בשם היכל, בו חדרים גדולים ומפוארים בכל מיני פאר והדר, עמדתו לא הרחק מהיכל הקיסר, ולא רחוק משפת הים, גם הוא מכוסה בכל עצי עדן יקרים מכל רוחותיו, לא הרחק ממנו עומדת סכה קטנה בנויה בטעם החינעזים על מרום שן סלע קרוב לחוף הים, עוד נמצאו שמה היכלי קיץ לאחי הקיסר וכלם בנוים בטעם בניני אַזיא, וחשבנו למותר לתארם אחד אחד לבלתי הלאות את קוראינו.

מהיכל הקיסרית נעשתה תעלה (טאָנעל) מתחתית לארץ עד שפת הים ונבנתה ברוב חן והדר להתקרר שם מחום הקיץ.

---

[1]) מענפי העץ הזה יעשה נזר לפאר את ראש הגבורים המנצחים במלחמה.

אָרִיַאנְדַא

בשם „אָריאנדא" יכונה גן הקיץ (Дача) קנין בית הקיסר, ונחלק לשנים, העליון והתחתון, ועומד במרחק 5 וויערסט מיאַלטאַ או 1½ וויערסט מהליוואדיא, אצל האריאנדא העליון נכרו עוד מקומות חרבות קדומים על ראש שן סלע גדול. המקום הזה קנה הקיסר אלכסנדר I בשנת 1825 מיד הגראַף קושעלעוו בעזבאראדקא, ובשנת 1837 נתַן לתשורה להקיסרית אלכסנדרא פעאָדראָוונאַ מיד הקיסר ניקאָלאי, וממנה בא כעת תחת הסות הנסיך הגדול קאָסטאַנטין אחי הקיסר, וישם את משכן כבודו במקום הזה בהיכל הקיץ הנבנה במורד ההר אצל שפת הים, מיד האומן שטאקענ-שניידער, ההיכל הזה נבנה מאבני אינקערמאַן הלבנות על כר נרחב ומעולף בפרחי הוד מכל עבריו, לא הרחק ממנו על ראש שן סלע הוצב צלב במצות אַלכסנדרא פעאָדראָוונא, ושם גם בית מתבודדים למענה, נגד הסלע ההוא ונגד חלונות ההיכל על מרום סלע כבד עומדת סכה לצל מחורב בנויה בטעם החינעזים, ועל המקום ההוא נכרו חרבות בנינים עתיקים.

ההיכל באַראנדא התחתון מעולף בגני חמד מרהיבי עין, ובתוכם פרדס גדול ומפואר בשיפולי ההר, ובתוכו נפילת מים כבירים השוטפים ברעש מראש צורים Водопадъ, ואצלו חרבות מבצר עתיק, בו גן החיות, ואצלו גינת ביתן. אזרחי המקום הזה המה 70 איש, ומספר בתיהם 46, ההיכל והגן הזה המה קנין הנסיכה הגדולה יעלענאַ פאַוולאָוונא מיד הגראַף וויטטא, ובנוי בטעם בניני ארץ הקדם, אצלו סכה בנויה בנוה כתבנית בתי העיר החרבה פאמפעיום ועמודי שיש שחור יתמכוה מכל עברים ויוסיפו לה חן ונעם.

בגן אָריאנדא העליון נמצאו שני עצי תאנת גרולים ועבים מאד ומפליאים עין רואה, ושרשם יצמח מעל לסלע ערום, לא הרחק משם נמצא בית בודד אשר ישב שם הקיסר אלכסנדר הראשון בשנת 1825, בן נמצא שם מקור מים חיים נובע מעץ רם אחד ונחמד למראה, ובכלל ראוי ונחוץ ללכת ולבקר שם כל עבר ופנה ביחוד, יען על כל שעל ושעל נמצא איזה דבר נחמד ונעים הראוי לשים לב עליו.

בכתבי הגענואיזים נקרא המקום הזה ג"כ בשם casale Orianda.

אַי־טָאדָאר

[פעאדאר הקדוש]

אל ההר הזה „אַי־טאָדאָר” תוליך מסלת אבן ישרה מאָריאנדא לאורך שפולי הררי יאַלא, מרחקו מיאַלטא שמונה וויערסט, מראהו כתבנית מגדל־מאיר, גבהו 3900 רגל, ויֵראה למרחוק לעיני יורדי הים, וע״כ העמידו שמה מגדל מאיר להאיר להם הדרך על צדו המערבית על מרום סלע בגובה 287 רגל ממעל למי הים, גובה המגדל הוא 24 רגל, והעששית 12 רגל, ויאיר במרחק עשרים פרסא, לא הרחק ממנו חוף לאניות, אפס לא תעמודנה שמה רק לעתים רחוקות.

על מפות הארץ להאיטלקים בימי הבינים נקרא המקום הזה cavo sti todari, santodoro וכפי הנראה משרידי חרבות משכן בני אדם היה שם ישוב גדול מעמים שונים.

לפי דעת איזה מהסופרים החדשים הנה מצאו פה את המקום „קריאומעטאפאן” אשר הזכירו סופרי היונים, יען מפה עד „סימוואָלאן” (באלאקלאוו) יהיה באמת שלש מאות שטאדיען או 37 וויערסט לדעתם, ולבלתי הלאות את הקורא באריכות הקרי קדמוניות אחשוב למשפט להגיד בדברים קצרים, כי לפי דעתי יותר נכון לכַמן את המקום ההוא על הסלע הגדול באריאנדא.

הר סלע הזה „אַי־טאָדאָר” עומד כפוף וחודר אל תוך הים, העומד על שן הסלע מעלה יגלה לעיניו מחזה נעים ונפלא ממחזה התולדה.

על חוף שפת הים נמצאו זה לא כביר עמודי שיש מפוארים ועליהן פתוחי חרש אבן יפים מאד להלל, ושרידי בנינים עתיקים, אצל מגדל המאיר בין חרבות הבנינים מצאו צנורות למשוך את המים, וביחוד נמצא שם חפצים עתיקים בשנת 1849 על ידי הגראַף שוואַלאָוו אשר העמיד שם חופרים לחפור בין הסלעים. בשנת 1840 נמצאו שמה מטבעות כסף עתיקות ועליהן תמונות קסרי רומא וועספאסיאן, סוועריס וכדומה, בשנת 1866 מצא פקיד מגדל המאיר במקום הזה מטבע זהב ועליה כתוב בשפת לאטיין כזאת Lentulns, ולפי דבריו הגיש אותה לתשורה להנסיך הגדול קאָנסטאנטין ניקאָלאיעוויטש בבואו לבקר את המגדל הזה.

על ראש שן סלע אחד שם נמצאו עוד שרידי חרבות בית תפלה לנוצרים, ולא הרחק משם נראה גם חצר מות עתיק, ולצד הכפר „גאַספּרא” נראו עוד שרידי מצבות מוזרות אשר יושבי המקום יכנו אותן בשם „מצבות הקעלטים”, וללכת ולראותן נחוץ להקיף את ההר דרך יער עצי הקטף

גַאסְפְּרַא

במרחק 3 וויערסט מההר אי־טאָדאָר בדרך המלך יפגוש הנוסע כפר לטאטארים בשם „גאספרא" המוקף בגני קיץ וכל עץ יקר למינהו מכל רוחותיו, אחד ממבחרי הגנים האלה הוא קנין הנסיך הגדול מיכאיל ניקאָלאיעוויץ אחי הקיסר ושם גם היכל יפה למענו אשר בנה זה לא כביר· משמאל להיכל הולכת המסלה אל ההר אי־טאָדאָר ואל מגדל המאיר, באמצע המסלה יפגוש מסלה אחרת דרך היער הסבוך ושם ימצא „מצבות הקעלטים" אשר זכרתי, ביחוד ימשוך עליו עיני הנוסע בית גדול כתבנית מצודה אשר בו שכן הנסיך אלכסנדר גאליצין אשר היה שר ההשכלה בימי הקיסר אלכסנדר הראשון בימיו האחרונים, הנסיך הזה נודע ביחוד בדברי ימי רוסיא, כי הוא היה ראש לחברת המסיתים אשר השתדלו להפיץ ספרי ברית החדשה בין הבלתי מאמינים, הבית הזה וכל כבודו שאיה יכת שעריו היום, וכלו נהפך לשואה ושממה . . . .

הַארֶעאִיז, או קַארֶעאִיז

הכפר הזה הנהו לא רחוק מגאספרא, גם פה גני עצי חמד מפוארים יכללו הוד המקום הזה מכל עבר, בו הגן הנפלא קנין הנסיכה אַננא גאליצין וההיכל אשר בנתה בהגלותה לקרים, ועל המקום אשר עמד בית כסגד להטאטארים בנתה בית תפלה לנוצרים יפה מאד, ובכל מאמצי כחה השתדלה לפאר משכן גלותה אשר הושיבה אותה הממשלה תחת חפצה להטיב לאחרים . . . .

האשה הזאת נודעת למדי בחריצותה אשר עמלה ימים רבים להפיץ דת הנוצרית ולעשותה שלטת בכל התבל כלה, בראשונה כבדוה מאד כל באי חצר הקיסר בפעטערסבורג ותחי חיים נעימים ומאושרים מאין כמוה, אפס כאשר אכלה ושבעה מכל תענוגות החיים עד בלי די, נתנה את לבה כלב אלהים להפוך לכל התבל דת ואמונה אחת, ולתכלית זאת יסדה חברה נסתרה אשר היו אתה בקושרים להפיק הפצה, אפס הממשלה פקחה עיניה על דרכיה ותגלה אותה לקרים, והיא שמחה לקראת פקודת גלותה בחשבה כי מה׳ נהייתה זאת למען תהיה לאל ידה להפוך את הטאטארים למאמינים נוצרים ולהסיר לבם מאחרי מחמד נביאם, ולרגלי זאת באה גם הבאראנעססא קריודנער לשבת בקרים ואתה עוד איזה נשים כבודות וכל מגמתן היתה להפיק חפצן פה את אשר לא יכלו לעשות בעיר המלוכה, אכן ההצלחה פנתה להן עורף גם בזה, הבאראנעססא מתה זמן לא כביר

אחרי בואה לקרים, וגם הממשלה הפריעה את מעשיה עד כי נאלצה לעזוב מחשבותיה כמעט, ורק בסתר נסתה לעבוד עבודתה אשר לא ראתה מזה כל פרי ובכן הלכה „החברה" אשר יסדהָ בתהו ותאבד.

מִיסְחַאר

לא הרחק מקארעאיז נמצאה התחנה „מיסחאר", מרחקה מיאלטא 12 וויערסט, נגד בית הרצים נבנתה באר או מעין מים חיים יפה מאד להלל, ועצים רעננים אשר יוציאו פרחי שושנים כל ימי השנה יסוככוהו בענפיהם מכל רוחותיו ברוב חן ויופי, אחרי התחנה תפגוש את הכפר מיסחאר ויושביו כלם טאטארים, אחרי הכפר קרוב אל חוף הים נמצאו איזה בתי קיץ וגני חמד לאצילים שונים, וביניהם יתנוסס כאבן נזר הגן וההיכל קנין הגראף שוואלאָוו אשר קנה מאלמנת הנסיך נארישקין, והגראף הזה השתדל להביא ולטעת בגנו כל צבי חמדת גני אייראפא הדרומית עד אשר עשהו לתהלה בארץ. בין עצי גפן הרבים הנמצאים שם נמצא גן גדול כמו יער מעצי לארבער, וביחוד ראוי לתת לב על גן עצי זית הנמצא בזה, ואם כי נמצאו עצי זית רבים גם בגני אלופקא, אריאנדא ועוד אחרים, אפס פה יצליחו יותר, והגן הזה הוא האחד בכל חצי האי קרים, השמן אשר יוציאו ממנו הוא זך ונקי יותר מהשמן הטובא מפארוואנס, וימכר במחיר יקר לבתי האצילים.

המארשאל מארמאן בספר מסעותיו בקרים (בשנת 1834) יאמר: „עצי זית אשר נטעו במקום הזה יצלחו מאד עד כי לא חשב אנוש כזאת מעולם, ובימים הבאים יעשירו את בעליהם, וכבר נעשה חשבון כי העץ בן עשר שנים יתן חמשה ועשרים צלוחיות שמן זית, ומן העת ההיא והלאה יוסיף לתת כפלים, ומחיר כל צלוחית יקחו רו"כ אחד" — ובאמת לוא לא חסרו ידים חרוצות בכל חצי האי בכלל ועל החוף הדרומי בפרט כי עתה נקל היה לעשות את האדמה הברוכה והפוריה הזאת לתהלה בכל הארץ. וזה לא כביר נשמע כי נסו לטעת במקום הזה גם קנה צוקער וצמר גפן ויצליחו, וכן יספרו כי הביאו פרחי עלי טהייא לשתלם על אדמת קרים.

מלבד בתי הקיץ אשר זכרתי, ישנם עוד בתים וגנים כאלה על חוף הים, והטובים מהם הנם להגראף באברינסקי, זאוואדאווסקי, ווארַאנצאָוו, וכלם יפים ונחמדים.

מהתחנה מיסחאר תתחלק הדרך לשתים, האחת והיא הגדולה הולכת ישר לאורך כל החוף הדרומי עד סעוואסטאפאל, והשניה לשמאל תוליך

לאלופקא במרחק שלשה וויערסט , על פרשת הדרכים הוצב עמוד אבן , על צדו האחת יתנוסס תו (הֶעְרְבּ) נארישקין , ועל השניה תו וואראנצאוו .

מאחר מכתבי הגענואיזים משנת 1391 , נקרא המקום הזה „מיסחאר״ בשם Musicori .

אַי־פֶּעטְרִי

(פעטער הקדוש)

ההר הזה „אי־פעטרי״ הוא רחוק מן הים 3 וויערסט גבהו 4000 רגל , מראהו כקיר נטוי עומד ממעל לגן אלופקא ויסוככהו משלשה עברים , העומד על ראש ההר ומביט על היכל וואראנצאוו באלופקא ועל הפרדס היקר אשה אולי אין על עפר משלו יחזה מחזה נעים ונפלא אין ערוך אליו , בשפולי ההר נמצאו שרידי חרבות בנינים עתיקים , על אחד הסלעים שם נמצא צלב נושן , מרחקו מיאלטא 10 וויערסט , ולפי הנראה היה שם מושב לבני אדם בימי קדם .

על שפת הים לרגל ההר משמאל לדרך המלך נמצא גן הקיץ המהלל בבל חצי האי „אלופקא״ להנסיך וואראנצאוו .

אַלוּפְּקָא

הכפר הזה נודע בבל חצי האי קרים על שם ההיכל הנפלא אשר להנסיך וואראנצאָוו אשר אין כמהו בכל היכלי מלך בכל ערי ממלכות איירופא , ועל דבר עצי גפן הרבים והשונים אשר הובאו הנה מאיירופא הדרומית ויטעום בקרן בן שמן הזה , ומלבד עצי הגפן נמצאים שמה במספר רב עצי רמונים ועצי תאנה , עצי שקדים ואפרסקין (אפריקאזען) , עצי הדס ושטה , עצי אגוזים ועצי ברושים , עצי תדהר ותאשור , ועוד עצים שונים יקרי הערך והמציאות אשר לא יצליחו לתת את פרים כי אם באדמת ברוכה הזאת , יען המקום הזה הוא היותר חם בבל האי קרים , באשר ההרים הגבוהים והנשאים יקיפוהו מכל עברים , והנם לחיץ בעד רוח צפון השורר בחזקה על חופי קרים הדרומים לבל יקרב אל המקום הזה . מספר עצי פרי יחשבו לסך 140000 מלבד כל עץ יקר לתפארה , היכל הנסיך נבנה מאבני גראניט מבפנים , ומאבני שיש ירוק (גרין) מבחוץ , על ידי הבונה

ההכם „בלאר“ האנגלי, ועומד על מרום סלע בגובה 155 רגל ממעל למי הים, ממנו עד הים ישתרע גן גדול ונחמד אשר אין כמהו בכל אפסי איירופא, וליפיו והין ערכו אין קץ, והגן הזה יקיף את ההיכל מכל רוחותיו, הנוסע פעצגאלד בנשאו מדברותיו על אודות המקום הזה, יקרא בחום רוחו: „שאו עיניכם וראו! הביטו אל החזיון הנחמד והנפלא, על ההיכל והפרדס אשר אין ערוך להודם ותפארתם, ותדמו כי רק מקסם כזב בחלום חזיון לילה תראינה עיניכם, כי לא על עט סופרים חסר אונים לתאר את המראה היקר והנפלא הזה, ומקירות לב תקראו כמוני; כי יקר למצוא מחזה יקר כזה בכל מרחבי תבל“.

מצב ההיכל הוא, אצל ההר „אי־פעטרי“ הגבוה 4000 רגל, אצל הכפר על מרום סלע נצב צלב לבן לאות כי על המקום הזה עמד בימי קדם מבצר משגב, אשר גם כעת נראה היסוד וקיר עב מאד, לא רחוק מאלופקא נמצא מקום מחצב אבני שיש מצבעים שונים. שם בארות מים אשר חצבן יד הטבע ולא חלו בהן ידי אדם, נוסעים רבים יבואו שמה לשבת בחורף, ולרחוץ במי הים בקיץ, ואף כי מעון לשבת בכפר הזה יקר הוא מאשר ביאלטא, בכל זאת עשירי העם יעזבו את יאלטא וישבו באלופקא, בין סלעי כבד על ראשי ההרים ישגשגו עצי זית מִדְבָּרִים (ווילדע) אשר לא נוטעו בידי אנוש במספר רב מאד, מן יאלטא תוליך דרך ישרה לאלופקא במרחק 16 וויערסט לצד דרומית מַערבית.

כּהנוגע לדברי ימי היהודים במקום הזה אין לנו זכר כמעט, רק מלך הכוזרים הזכיר את „אלוביכא“ (Alupka) לאחת מערי ממשלתו בתשובתו לחסדאי הנשיא, וזאת ידענו כי באמת מלכו הכוזרים על כל הערים והמקומות אשר על החפים הדרומים, וכן הגיד לי ה׳ אב״ן רש״ף כי קבלה היא ביד הקראים, כי יהודים ישבו על המקום הזה, אך לא נמצא למו כל זכר בכתובים, אפס כבר השמעתי כי המכתב הזה חשוד הוא בעיני למזויף, יען בכתב הגענואיזים הנזכר נקרא המקום הזה גם כן בשם „Lupico“.

החאַאס מהמון סלעים איומים אשר ראינו בקאסטעל נפגוש גם פה לתמהון לב הרואה.

בין אלופקא וההר אי־פעטרי נראו עוד שרידי מבצר חזק אשר יכנוהו הטאטארים בשם „אלופקא־איסאַר“ (מצודת אלופקא), קירות המצודה נבנו מאבנים גדולות ועבים שתי אמות, וכפי הנראה היה גדול מהמבצרים האחרים על החפים הדרומים.

כראות הנסיך וואראנצאָוו את המקום הנחמד הזה בפעם הראשונה מצא חן בעיניו מאד, ויצו לקרוא לבונים ולהרשים מארצות צרפת אשכנז

ובריטניא לבנות לו היכל נחמד בטעם המאווריטאנים, ומאז עד היום יוסיף על הדר תפארתו יום יום עד כי מחיר בנינו עלה כבר לכמה מיליאָן שקל כסף.

קאסטעלנא אשר כתב אודות קרים בראשית המאה הזאת נסה למדוד עובי איזה עצים עתיקים באלופקא וימצא: שלשה עצי אגוזים משמונים, ששים, ועשרים ואחד רגל היקיפם. עץ זית אחד מעובי 11 רגל וגבהו רק 4 רגל, ועצי גפן רבים אשר עבים הגיע עד שלש רגל, ואם נחשוב כי עץ הגפן יתעבה במשך מאה שנה רק עד עובה 5 צאָלל, כי אז נקל להבין כמה שנות מאות עברו על העצים האלה, וכן יראו תושבי המקום שני עצי קפריסין גדולים מאד אשר נטע הנסיך פאטעמקין בנסעו את המלכה יעקאטערינא בשנת 1787 בקרים. והנה אם יחשוב הקורא למצוא בזה ציור ומושג נאמן מהדר אלופקא, כי אז עלי להגיד לו מראש כי לשוא תקותו, כי גם כל שפתי נאמנים תקצורנה מהביע אף אחת מני אלף מהדר גאון תפארת המקום היקר והנחמד הזה, ופעם אחת קרה כי אחד הטאטארים מתושבי כפר אלופקא הלך למעקקא על קבר נביאם, ובשובו לכפר מושבו לא הכיר את מולדתו לרגלי החדשות אשר הוסיף הנסיך ווראנצאָוו על הדר אלופקא במשך העת אשר לא היה בביתו, וכראות הנסיך את הטאטארי המשתומם וישאל את פיו על מה זה יתפלא וכאשר הגיד לו מבוכתו הלך להראות לו את כל הבנינים והנטיעים הנפלאים אשר הוסיף.

מראש הררי צורים הסובבים את אלופקא ישטפו הנחלים „קראָטיריאַ״ „סטאַוואַס״ „מאָקאַסו־סטאוורים״ „חאַסטא־אַיאַ״ וקאַראָפונדא את מימיהם דרך גני אלופקא עד נפלם אל הים.

הנוסע באנית הקטור מיאלטא לסעוואסטאָפאָל יוכל לראות את אלופקא אפס רק קצהו, יען העצים הנשאים יכסו את ההיכל מכל העברים.

לרחוץ במי הים באלופקא יותר טוב מביאלטא, ועל כן יבואו רבים מעשירי עם לשבת שם, כי בכלל ימצאו פה רב עונג מאשר בעיר ההיא.

דרך המלך מיאלטא לסעוואסטאפאל

כבר אמרתי כי מסלת אבן טובה תוליך לאורך כל החוף הדרומי עד עמק באַידאַר ומשם הלאה עד סעוואסטאָפאָל דרך באַלאקלאָווא, וגם פה תתנשא על מרומי הררי סלע כאשר ראינו אצל טאַאושאַן־באזאר

ואלושטא, וטרם נרד לעמק באיראר תפרוץ המסלה דרך לב הר אשר תחלק אותו לשנים, התחנות בין יאלטא וסעוואסטאָפאָל הנה:

מיסחאר	12	וויערסט
קיקינעאיז	15	
שער באידאר	16 ½	
צעטאל־קאַיאַ	17 ½	
סעוואסטאָפאָל	20 ½	

המסלה הזאת תצטיין מאד כן מפאת מלאכתה הכבדה והמחוכמה לעשותה בין הרי סלעים נוראים, בין עמקי שאול, בין הורשי מצל, וכן מפאת המחזות הנעימים אשר יפגוש בה הנוסע.

קִיקִינֶעאִיז

מאלושטא עד המקום הזה יתלכדו ולא יתפרדו שלשלת הררי יאלא לאורך חוף הים, ורק פה מפרץ גדול יפריד ביניהם ויחלקם לשנים, ודרך המפרץ נוכל לעבור דרך ההרים לצפון, לעמק באידאר, ולהכפר הנודע כוכוז Кокозъ.

מפרץ הקיקינעאיזי יכנו הטאטארים בשם „עסקי־באגאז" (המעבר הישן), ובימי קדם עמדו שמה על שיני הסלעים מגדלי מבצר חזקים אשר יסודותיהם נראו עוד היום.

בכתבי הגענואיזים נקרא המקום הזה בשם Chinicheo.

מֶערְדְוֶוען

במרחק שמונה וויערסט מקיקינעאיז נמצא המעבר או הסלם הנפלא אשר אולי אין על עפר משלו, והנוסע החפץ לראותו עליו לפנות לימין הדרך מהתחנה הנזכרת ושם יפגוש עמוד וכתבת אשר יורהו הדרך.

אחד מנפלאות מעשי ידי עמים קדומים הוא הסלם או המעבר „מערדוועז", או כאשר יכנוהו הטאטארים „שאַיטאן מערדוועז" (סלם השטן), הסלם הזה נעשה בלב הר סלע גדול מרכסי הררי יאלא משפולי ההר עד מרום שיאו עד אשר יחלק את ההר לשנים, שלבי הסלם הנם רחבים מאד ורחוקים איש מרעהו ונעשו לא בקו ישר כי אם בעגול אלכסוני כזה) ומכפלות או עגולים כאלה נמצאים יותר מארבעים, ואורך הסלם יהיה (באלף וחמש מאות רגל בערך. רוב הנוסעים עולים על השלבים)

האלה רוכבים על סוסי הטאטארים אשר יוכלו לעלות עליהם על נקלה, אך לרדת מהם נקל גם ברגל.

טרם נעשתה מסלת האבן דרך רכסי ההרים היה הסלם הזה המעבר הראשי אל החוף הצפוני דרך ההרים, וכנראה לא היה מעבר אחר גם בימי הגענואיזים, ועל זאת יורה השם Scala (סלם) אשר נקרא המקום הזה בפיהם, וכן קראו להכפר העומד בקרבתו בשם „סקעלע״.

משני עברי ההרים עמדו בימי קדם מבצרים ומצודות להגן על המעבר הזה מפני האויב, ושרידי הרבותיהן נראו עוד היום, ויושבי הכפרים הקרובים ישתדלו גם היום לחזק את הסלם ולרפא הריסותיו למען יוכלו לעבור בו על נקלה.

העת אשר נעשה הסלם הנפלא הזה לא נודעה לנו, אפס לפי מלאכת בנינו נוכל לשפוט כי נעשה בידי העמים אשר חצבו בתי מושבותיהם בנקיקי הסלעים והמערות הרבות על ראשי ההרים הנקראות בפי כל הסופרים „ערי המערות״:

העולה על מרום הסלם יגלה לעיניו מחזה נעים ונפלא על ההרים והיערות, על הים וסביבותיו עד אשר לא תשבע עיניו מראות כל הדר הטבע אשר שפך מלא חפנים חן ויופי על כל סביביו.

שער בַּאידַאר וּצֶעטַאל־קַאַיַא

על כל הדרך מקיקינעאיז והלאה שפוכה רוח חן ויופי לענג נפש, לימין הדרך עומדים כמו נד סלעי מצוק נוראים ממראה שחור כהה ובאיזה מקומות יטו ראשיהם מעל להדרך, על הסלעים הערומים האלה אשר אין עליהם אף שעל עפר יתנשאו עצים רעננים לתמהון לב הרואה מאין ינקו לשד תנובתם, עצי פרי יער שונים יצמחו בכל עבר ופנה לענג לב, על ראשי הסלעים האלה יקננו נשרי שמים במספר רב ועצום, לשמאל הדרך הנשקף על פני הים מפוזרים גני חמד וכרמים רבים בין סעיפי הסלעים אשר התגלגלו מראשי ההרים, לאורך הדרך יפגוש הנוסע מעבר מתחת ההר (טונעל) באורך 140 רגל, במרחק 14 וויערסט מקיקינעאיז, ומשם במרחק 2½ וויערסט יפגוש את השער הנפלא „שער באידאר״ אצל התחנה הנקראה גם כן בשם זה, ומשם הלאה יעבור דרך עמק באלאקלאווא עד סעוואסטאָפּאָל, בעמק הזה על אֵם הדרך יפגוש פאר עמוד אשר הציבו הבריטנים לזכר מלחמת סעוואסטאָפּאָל ועליו כתבה בשפת בריטניא ורוסיא, וז״ל:

Въ памятъ тѣмъ, которые пали въ Балаклавскомъ сраженіи 13 (25)-го октября 1854 года.

הדרך מאלופקא עד לַאספּי לאורך חוף הים, סימעאיז ולימען.

במרחק 4 וויערסט מאלופקא נמצא המקום הנחמד סימעאיז קנין הגראף מאילצאָוו, אחד מהמקומות היקרים בקרים וכמעט לא נופל הוא מאלופקא, שם נמצא „בית זכוכית" גדול הכולל עשרים חדרים אשר ישכרום למעון בעד האורחים הבאים להתרפאות שם, יען אויר המקום הזה יותר נקי ונעים מאויר יאלטא.

האיש המתרחק מעט מסימעאיז הלאה יגלה לעיניו מחזה איום ונפלא, אל כל אשר יעיף עפעף יראה רק סלעים נוראים מפוזרים בכל עבר ופנה, גודל הסלעים האלה נעלה מעל כל דמיון, וכנראה נעקרו כלם מראשי הררי יאלא עד אשר רבים מהם התגלגלו אל לב הים, אחד מהסלעים האלה השוכב בלב ים נקרא בפי יושבי המקום הזה „פאנע", ובימי קדם עמד עליו מבצר משגב אשר שרידי חרבותיו נראו עוד היום, ולפעמים ימצא שמה איזה חפצים עתיקים, קירות המצודה היו חזקים ומוצקים מאד ועבים היה יותר משתי אמות והמה היו למגן על המבצר אשר על הסלע הנזכר.

לימען. גם המקום הזה הוא נחמד למראה הכל כאשר ראינו בסי-מעאיז. הדרך המובילה הנה טובה למעבר בעגלת צב, באמצע הדרך יעבור על ראש סלע גדול החודר ללב הים ונקרא בשם „ציווא" ושם יפגוש שרידי חרבות מבצר לימען, וכפי הנראה ישבו שם המון אדם רב בימי קדם, לא הרחק משם יפגוש גן נחמד קנין ג' פּאראנדאקי, ובתוך הגן הזה ימצא שרידי הרבות בית תפלה ובמעבה אדמתו יקיר מעין מים היים את מימיו, בתוך הגן הזה מצאו החופרים גם חצר מות עם מצבות עתיקות אשר לא נחקרו עוד, ועוד לא נודע איזה עם ישב במקום הזה בימי קדם.

עומק לשון הים אצל לימען הוא עד שמונים רגל וטוב לרחוץ שם.

החפץ לנסוע מלימען ללאספי עליו ללכת במסלה צרה לאורך חוף הים ויעבור בקרבת סכת נוצר השומר גבול הים עד בואו לכפר קיקינעאיז. בסוף המאה העברה ישבו שם משפחות רבות מהיונים אשר העבירה אותן הממשלה על חפי ים האזאווי, בתיהם ובתי תפלותיהם נהרסו עד היסוד יען אשר התגלגלו בלבב ים כאשר הזכיר מהמקרה הנורא ההוא הנסיך פאטעמקין לפני המלכה יעקאטערינא II. הסבה להאסון האיום ההוא היתה אדמת המקום אשר נתרכבה משטף המים אשר שטף תחתה, וברגע אחד היו בתיהם קבריהם.

במאה הט"ו עמדה במקום הזה העיר „קינסאנוס" להיונים, והטטרים שנו את שמה לשם קיקינעאיז.

משם יעבור דרך הכפר קוצוק־קאָי עד בואו אל הכפר מוחאלאטקא, בדרך הזה יפגוש גן הקיץ קנין קאסטראפולא ואצלו שן סלע החודר אל לב הים ועליו שרידי מבצר עתיק.

אצל הכפר מוחאלאטקא מפוזרים גני חמד בכל עבר ופנה והאדמה תוציא צמחה כל עץ עושה פרי לשובב נפש, ומן הכפר הזה נשארו עוד 14 וויערסט עד לאספי ויעבור דרך הכפר „פֿאָראָס", משם והלאה יפגוש סלע גדול מאד הנקרא בשם „סאריץ" או פאראס, וכן נקרא בכתבי הגענואיזים Fori. נגד הסלע הזה יתנשא עוד סלע אחר בשם „איא", ובין שני הסלעים הנוראים האלה תחדור לשון־ים־הלאספי, עמקה אצל החוף הוא 35 רגל, והלאה מעט יגיע העמק עד 245 רגל, והוא אחד החופים היותר בטוחים בקרים.

על פי שרידי חרבות הבנינים העתיקים והמערות החצובות בסלע וכן מהחצר מות העתיק הנמצאים במקום הזה נקל לשפוט כי המון בני אדם ישבו במקום הזה בימי קדם, אפס עד היום עוד לא נמצא אף אחד אשר נסה לחפור במעבה האדמה אשר בלי כל ספק יכלו לגלות את פני הלוט הנסוכה על העם העתיק אשר ישב במקום הזה.

אויר המקום הזה הוא חם ונעים וטוב לבריאות האדם, עצי גפן יגדלו שמה במספר רב ויין רב יוציאו משם שנה בשנה.

לא רחוק מלאספי נמצא הסלע הנורא „איא־בורון" השוכב כענק על שפת הים, גבהו 2000 רגל, ויורדי הים באניות יראוהו במרחק ששים פרסאות, על רום שיאו נמצאו שרידי חרבות איזה בנין, וכפי אשר ישערו הנוסעים עמד במקום הזה היכל או מזבח לעבודת האלילים בימי קדם אשר על זאת יעיד השם „איי־בורון" (סלע הקדוש).

המעבר הראשי מעל לרכסי הררי יאלא

(מהחוף הדרומי אל הצפוני)

כבר נהגתיך קורא יקר מעל להררי יאלא אצל אלושטא, אפס למען הנוסעים האוהבים להתענג על הדר הטבע עלי להוליכם עוד בדרך אחרת אשר גם שם ישבעו רב עונג, בכל המעברות האלה אין לאל יד הנוסע לנסוע במרכבה או בעגלה כי אם או ירכב על סוס או ילך ברגל, ורק כאשר תשלם מלאכת המסילה החדשה בין ההרים אז תהיה דרך סלולה גם למסע עגלות, ובין כה וכה נתאר את הדרך הישנה.

המעבר מאלופקא לעמק באידאר

אחרי אשר נעזוב את הכפר אלופקא תתנשא המסלה אל הסלע הגדול „אי־פעטרי" לא רחוק מההר „אלופקא־איסאר" אשר שם עמדה איזה מצודה בימי קדם וחרבותיו נראו עוד היום. המחזה הנפלא אשר יחזה האיש בעמדו על המצודה הזאת לא תשבע כל עין מראות, מחזה הטבע הוא אשר כל שפתי נאמנים תקצרנה מהביע הודו והדרו. אחרי אלופקא־איסאר ישתרע יער גדול עד מרום 3000 רגל ממעל למי הים, ואחרי כן יתנשא עוד יותר על מרום ההרים דרך נקיק סלע גדול הנקרא בפי הטטרים בשם „קעפעק־באָגאז" (מעבר הכלבים), ושם נמצאו חרבות איזה בנינים גדולים, ובבואך אל מרום 4000 רגל, כבר עלית על מרום הררי יאלא, ושם תוכל לנוח מעט, ואחרי כן תעשה דרכך הלאה על רכסי ההרים ובמשך שתי שעות תחל לרדת לצד מערבית צפונית לעמק באידאר והכפר הראשון אשר תפגוש הוא כפר „אוסונדזי", כל הדרך מאלופקא עד אוסונדזי תוכל לעבור במשך שש שעות.

הכפר הנזכר בנוי בעמק עמוק מאד ונחפה בכל הוד והדרת הטבע, במרחק 4 וויערסט ממנו נמצאה המערה הנפלאה „סענדיורליו־קאָבא" והרוצה לבקרה ישכור לו מורה דרך בהכפר הנזכר.

המעבר מאלופקא אל הכפר קָאקאז

(במשך 7 שעות)

גם במעבר הזה נחוץ לעבור דרך הסלעים אי־פעטרי וקופעק־באגאז, ואחרי כן נחוץ לסור לצד צפון על מרומי ההרים, האויר שם הוא קר מאד ורוח צפון יתחולל תמיד בעים עזו, ביום ענן וערפל יעמוד שם הנוסע בתוך עב הענן, ולפעמים ישפל הענן תחת רגליו והוא יביט עליו ממעל.

שם על מרומי הסלעים יפגוש הנוסע מערה עמוקה וסביבה שרידי חרבות בנינים עתיקים, ורועי הצאן הנעים ונדים שם כל הימים יוליכו את הנוסע אל המערה ההיא במחיר איזה קשיטות כסף.

אחרי אשר יעבור הנוסע את ראשי ההרים במסלה הסלולה יחל לרדת מן ההרים לאורך הנחל „קאבארדי", עד בואו אל הכפר קָאקאז.

הכפר הזה הוא אחד מהיותר יפים בקרים, עצי פרי חמד נטועים בו בכל עבר ופנה והנהו כגן ה׳, יושבי הכפר הנם טטרים.

לפי הנראה ישבו גם אחינו בני ישראל במקום הזה בימי קדם,

ושמות המשפחה „משה כוכוז׳ (Кокозъ) וכו׳ יורו על זה למדי כמובא בספרי זה חלק ראשון.

מן הכפר הזה עד באחציסאראי דרכים שונות תפרדנה, ואחת מהנה היא דרך הכפר „פָּאָט־סאַלאַ׳ אצל הנחל קאבארדי, ואחרי אשר יתרחק הנחל מן הכפר נקרא לו שם נחל בעל־בעק, אצל הכפר פָּאָט־סאלא נכרו עוד חרבות בתי הגענואיזים ובית תפלה לנוצרים קאטולים.

מכפר פָּאָט־סאלא יעבור הנוסע לאורך הנחל בעל־בעק עד הכפר הנחמד „אַלבאט׳ המעלף בעצי פרי ועצי תדהר רבים וגדולים ושלשלת הרי סיד ישתרעו פה באמצע העמק אשר יוסיפו עוד על הדר הטבע פי שנים, גני הכפר הזה ישתרעו עד הכפר סיורען Сюй-ренъ, ושם על ראש הר נשפה יראה מגדל עתיק בטעם בניני הוויזאנטים ועל קירותיו נראו עוד ציצים ופרחים מצבעים שונים.

לדעת תרי הארץ ישבו הגאטהים במקומות האלה וביחוד בין בעל־בעק וקאצי.

הדרך מן הכפר הנזכר עד באחציסאראי תשתרע דרך הררי סיד בראשונה, ואחרי כן דרך מקום ערבה.

הדרך השניה מהכפר קאָקאז עד באחציסאראי תוליך דרך הכפרים הגדולים „בויוק־אוזענבאש׳ וקוצוק־אוזענבאש, המלאים טאטארים, סביב הכפרים האלה נמצאו יערים סבוכים וגני חמד רבים, ומשם נחוץ לעבור את הנחל קאצי, ואת הכפרים אולוסאַלאַ וקערמענטשיק. במרחק חצי שעה מהכפר הזה נמצאו שרידי חרבות מצודה עתיקה ונפלאה, וחצר מות עתיק הנקרא בפי הטאטארים „עסקי־מעסארליק׳ (חצר מות ישן), משם יעבור דרך הכפר „לאַקקי׳ ויושביו הם יונים, ודרך הכפר להטאטארים „איסטיל׳ אשר גם שם ישבו היונים עד ימי המלכה יעקאטערינא, ומשם יעבור דרך הכפר קאָאוש, „בִּיַא־סַאלַא״, לא הרחק מההר, טעפֶּע־קערמען עד בואו לבאחציסאראי.

הדרך מיאלטא להכפר איסטילי

הדרך הזה היא טובה וישרה ויותר בטוחה להנוסעים, מיאלטא יעבור דרך הכפרים דערי־קאָי, אי־וואסילי, בין עצי גנים סבוכים בצאתו מעמק אי־וואסילי יתנשא על רוכסי הררי יאלא בין יער עצים עבתים עד מרום 3500 רגל, וכאשר יתנשא עוד יותר לא יפגוש עוד כל עץ ושיח השדה

רק הררי סלע ערומים, משם יבוא עד איסטיל־באָגאז העומד על תועפות מרום ההרים, ומשם יחל לרדת לעבר השני אל הכפר אוזענבאש.

מרחק המקום מאי־וואסילי עד אוזענבאש הוא מסע שמונה שעות.

המעבר מקיקינעאיז דרך קאקאז לעמק באידאר

המסלה הזאת תעבור דרך הכפר קאקאז בין נקיק סלע הנקרא בפי הטאטארים „עסקי־באגאז" (המעבר הישן) ואחרי כן יתנשא על מרום הררי יאלא, אחרי אשר יעבור דרך הנחל השוטף מראש צורים, המסלה הזאת גם היא טובה ונקל לעבור בה גם ברגל, אפס המעבר היותר נעים ונפלא הוא בלי ספק דרך הסלם „מערדוועןˮ דרך הכפר „סקעלעˮ, המרחק הוא מסע חמש שעות.

אחרי אשר יעבור הנוסע בדרך המלך מרחק שמונה וויערסט מקיקינעאיז, יפגוש מסלה קטנה וצרה נגד בית הקיץ קנין ה' ביורנא המוליכה למערדוועו, ובמרחק איזה רגעים יחל להתנשא על הסלם הנפלא ההוא. העומד על ראש הסלע ההוא ישתומם למראה עיניו על המחזה הנפלא אשר יגלה לעיניו, פה יראה שתי מסלות קטנות, האחת תוליך ישר לכפר באידאר, והשנית דרך עצי יער סבוכים תוליך להכפר סקעלע, המסלה הזאת השניה שפוכה עליה רוח חן ונעם מידי הטבע אשר רק הרואה בעיניו יוכל לצייר זאת בנפשו, ואחרי אשר יעבור דרך נחל שוטף בעמק נחמד ודרך נקיק סלע יבוא אל הכפר סקעלע, ממרחק יראה את הכפרים המעלפים בכל הוד והדרת הטבע „אורקוסטאˮ סאוואטקא, באַגאַ, וסקעלע.

לימין הכפר סקעלע נראה ממרחק אבן גבוה ואצלה עוד שתים קטנות ממנה, האבן האחת נעשתה בתבנית אדם כאשר יראה הנוסע בערבות רוסיא הדרומית במקומות רבים ונקראה בפי ההמון בשם Баба, גובה האבן הזאת הוא 37 רגל, ורחבה 14 רגל, ועומדת עמק בתוך האדמה, ולא הרחק ממנה נמצאו שתי התמונות הקטנות עומדות, ועוד אחת שוכבת, ואצלן שרידי בנינים עתיקים, אפס אין מי יודע מה הנה התמונות האלה ומי העמידן פה? לא הרחק מהן במרחק חמשים רגל נמצאו שרידי מצבות „הקעלטיםˮ, באחדות מהנה נמצאו עצמות אדם, וכן נמצאו עוד רבות מהנה מפוזרות בכל העמק באידאר.

המעבר לשוב מהכפר סקעלע ליאלטא

המעבר הזה נודע כפי הנראה לעמי קדם על פי הדרת השיבה השפוכה עליו, אפס בימינו לא נודע לאיש כמעט בכל חצי האי קרים מבלעדי אחד מספרי הנוסעים החדשים אשר זכר אותו זה לא כביר, המעבר הזה יתאחד עם המסלה החדשה אשר החלה הממשלה לסול בימינו בקרבת הסלע אי־פעטרי, ואם כי נמצאה עוד דרך אחרת מסקעלע ליאלטא דרך הכפר אוסונדזי, אפס אין בה כל דבר נחמד הראוי לשים לב עליו, ועל כן עלי לנהל את הנוסע בדרך הראשונה אשר זכרתי, הדרך הזאת תוליך את הנוסע עוד הפעם דרך סלם כתבנית הסלע אשר ראה במערדווען, ועל דרכו יפגוש מבצרים ומצדות עתיקי ימים אשר אין לאל ידינו להגיד דבר ברור באיזה תקופה ומי הוא העם אשר בנה את הבנינים החזקים האלה, אורך הסלם הזה מסע שעה וחצי, ועל הנוסע ללכת שם רק ברגליו כי לא יוכל לרכוב שם על סוס, מן הסלם הזה יעלה על ההר „קאראדאג" המכסה בעצים עבתים, על ראש ההר ימצא (מעין) מים חיים ואצלו שתי מצבות עתיקות המכוסות בירק דשא, אצל המעין מעקה מאבנים מרובעות, במקומות אחרים נמצאו כלי חרש שבורים ועשוים לא בידי אומן נפלא, משם והלאה תשתרע המסלה דרך היער עד יאור קטן אשר לא יכזבו מימיו בכל עתות השנה, אצל היאור הזה נמצאה באר מים מתוקים ומעקה מאבני הבניה אצלה, כלי חרש מנופצים מפוזרים במקומות רבים, משם הלאה תשתרע המסלה דרך היער עד מרום הררי יאלא, ואחרי כן עליו ללכת שעה אחת על חלקת ההרים בלי כל מסלה, לימין המסלה אשר עזב עד בואו לאלופקא איסאר. בבואו אל המקום הזה יפתח לפניו מחזה נעים ונשגב אשר לוא היה לי ניב שפתי חוזי מחזה שדי לא היתה לאל ידי להגיד אף אחת מני אלף אשר רחש לבי בעמדי על שן סלע „אלופקא איסאר", ורק האיש אשר כבר הסכין לראות כאלה הוא יבין הגיגי. מראש הסלע יגלה לעיניו הגן והיכל אלופקא הנפלא אשר כבר ראה אותו במסעו הראשון בדרך המלך פה, ושם יראה ההרים פוערים פיהם ויקיאו נהרות נחלי מים חיים הנופלים ברעם ורעש מראש צורים, אל כל אשר יעיף עיניו יראה עצי פרי חמד סבוכים יציצו פרחים נחמדים כמו שדה גדולה זרועה בשושנים, הים השחור עם כל חמודותיו ונוראותיו יגלה לעיניו במרחק אין קץ, הררי יאלא התומכים עבי שחקים בגבהם יקיפוהו מכל עבר ופלצות תאחז עין רואה חסן תלפיותיהם וכחגב יהיה בעיניו מול הענקים הנוראים האלה.

המסלה החדשה מאי־פעטרי עד יאלטא תמשך במרחק 14 וויערסט דרך ההרים ונעשתה במלאכה נפלאה עד כי לא ירגיש הנוסע אם הוא

יורד מהררי יאלא או בדרך המלך ילך, כאשר תכלה מלאכת המסלה החדשה הזאת אז תהיה לאל יד הנוסע לנסוע גם במרכבה בדרך ישר מיאלטא לבאחציסאראי מעל להרים, על אֵם הדרך יפגוש אשד־המים „אוצאן־סו" ומשם יעלה בלי עמל על ראש ההר אי־פעטרי, ואחרי כן עוד מרום עליו על הררי יאלא.

מלבד המעברות אשר זכרתי נמצאו עוד שנים, האחד דרך „מיסחאר־באָגאז" נגד הכפר מיסחאר, והשני דרך סימעאיז־באָגאז, מהכפר הנקרא בשם זה.

הדרך מסימפעראפאל לסעוואסטאפאל

אף כי רוב הנוסעים כעת יסעו על מסלת הברזל, בכל זאת עלי לרשום את הדרך במסלת האבן באשר לא אחת ושתים תתענג עליה עין הנוסע, התחנות בין שתי הערים האלה הנן.

אַלמא	14	וויערסט
באחציסאראי	16	
בעל־בעק	23	
סעוואסטאָפאָל	19	

על הדרך הזה מסימפעראפאָל עד באחציסאראי לא יפגוש הנוסע כל דבר נפלא הראוי להתבונן עליו, יען חבל ארץ הזאת הוא ארץ מישור ורק מרחוק יראה רוכסי הררי יאלא ובראשם ההר צאטירדאג המתנשא עליהם בגאון ורעיו תכו לרגליו.

במרחק 1 וויערסט מהתחנה אַלמא נמצא היכל אלמנת הגראף דע־מעזאן ומשם יחל העמק הנפלא „עמק אַלמא" המעלף בכל עצי פרי יקרים מכל ארצות הנגב, ההיכל הזה נקרא בשם „הארזי־ביקע", במכתב מלך הכוזרים החדש נזכר המקום הזה „אַלמא" לאחת מערי ממשלתו.

המקום הזה „אַלמא" נשאר לזכר עולם חרות על לוח לב עם רוסיא על ידי מפלת צבאותיהם בהמלחמה הראשונה אשר לחמו על יד הנחל אלמא את צבאות מלכי הברית בשנת 1854.

מן התחנה הזאת עד באחציסאראי לא יפגוש מאומה רק ערבה גדולה ערומה מכל עץ ושיח השדה, ופתאום לפתע יגלו לעיניו שני הררי אבן גדולה ובין חַגְוֵי הסלעים האלה בעמק עמוק יבוא לבאחציסאראי בירת מלכי הטטרים.

התחנה למסלת הברזל ומסלת האבן עומדת בפַּרְוָר העיר הנקרא „עזיז" ושם נמצא בית תפלה עתיק למוסלמנים על קבר אחד מִקדושיהם, אשר על זאת נקרא המקום בשם עזיז (קדוש), ועל דברת פאללאס לא נבנה הבית הזה ביד הטאטארים אשר על זאת יורה תבנית הבניה (ארכִיטעקטוריע).

בַּאחצִיסַאראַי

(היכל הגוים)

בעמק בין שני הררי סלע יושבת העיר באחציסאראי אצל הנחל צורוק־צו (מי רפש) השוטף לאורך כל העיר דרך הרחובות ומחלק את העיר לשתים, העיר הזאת עתיקה היא לימים ועד שנת 1783 היתה בירת מלכי הטטרים (חאן), בה ארמון מלך הטטרים (האחרון) שאחין גיריי נאוה מאד עודנו עומד על תלו בתוך לב העיר, וכמראהו אז כן עתה לא נגרע בו דבר, ההיכל הזה נבנה בטעם בניני הקדם, ורק מכפלה אחת לו, ועל החצר תמצאנה מצבות רבות מאבני שיש על קברי מלכי הטטרים, ובצד ההיכל לשמאלו בית תפלה (מעצעט) גדול למחמודנים, אשר התפלל בו החאן, הנחל הנזכר שוטף את מימיו לפני פתח שער ההיכל, שדרות עצי חמד ועצי פרי שונים נטועים על פני כל החצר פנימה לכבוד ולתפארת, בו שלשים ושש בארות מפכות מים (פֿאנטאנען) מפוזרות בכל עבר ופנה, וביניהן הבאר „סליעז" או „באר מרים" המהוללה בפי המשורר הגדול להרוסים „פושקין" [1]. בתוך החצר תחת צל עצים רעננים נצב שלחן אבן, וכסאות אבני שיש במעגל סביבו, נגד פתח השער בקצה החצר עומדת

---

[1]) ע"ד הבאר הזאת יספר פושקין כדברים האלה: אחד ממלכי הטאטארים לקח בשבי את הנסיכה „מאריא פאטאצקי" בת מלך פולין, ויושיבה בארמונו, ויען כי היתה יפה עד מאד דבק בה נפש החאן, אך היא לא שעה אליו ולא שמעה לכל תחנוניו, אחרי אשר ראה כי אין לו כל תקוה לראות עמה חיים, צוה.להמיתה, אולם אחרי מותה נחם על מעשיו, וילך קודר כל הימים בלחץ יגונו, ולזכרון נפשה העדינה בנה את הבאר הזאת אצל פתח היכלו, למען יזכרנה בכל עת צאתו ובואו, אפס מלומדי הטאטארים יעידו כי הבנין והבאר נבנו לזכר אשה גרוזינית אהובת החאן קיריס־גיריי אשר מתה בשנת 1161 לחשבון המחמדים, אפס המשורר הפולאני מיצקעוויץ ישתדל בכל עז גם הוא להראות כי רק אחת משרות פולין קבורה בזה.

מצבת זכרון להנסיכה „מאריא פאטאצקי" ועליה כתבת לזכרון, והטטרים יכבדו מאד את המצבה הזאת, עד כי כל העובר לפניה יעמוד ויתפלל תפלה קצרה. מראה ההיכל מבחוץ נחמד מאד¹), מכל עבריו הנהו משוח בששר בציצים ופרחים מצבעים שונים בטעם בניני קדם, ויותר מזה נחמד מראהו פנימה, בו חדרים רבים ותאים שונים: חדר האורחים, חדר היועצים, תא הסופרים, הרמון הנשים, בית מרחץ לנשי החאן, ועוד רבים כאלה, בכל חדרי ההיכל עומדים כל כלי הבית אשר היו מלפנים, ועל כל הכלים כתבת מכל עבריהם בכתב ושפת קדר, וביחוד יצטיין מאד חדר החאן, ביופי כליו הנחמדים, ובהפרחים הנעימים המצוירים על כל קירותיו, אצל החדר הזה נשען חדר המשכב להחאן, ומשם מבוא לחדר גדול מאד הוא „חדר השופטים"; מן ההרמון יציע הנשקף על פני גן נחמד מאד אשר שם הלכו הנשים לשוח לרוח היום. בקצה הארמון בירכתו מושב פקיד העיר כעת, ואיזה חדרים למשכן אורחים נכבדים אשר יביאו רשיון מאת שר הפלך כי יוכלו לגור שם ימים אחדים, ובעד מחיר מצער לשומר ההיכל יוכל כל איש לתור את כל מוצאי ומובאי ההיכל הנפלא הזה, אצל השער בבאה לרגל הנחל יתנוסס פאר עמוד אשר הציבה יעקאטערינא II בשנת 1787 בהיותה בבאחציסאראי, ומשני עבריו כתבת בשפת רוסיא וטטרית לזכר הנצחון אשר נצחה את כל חצי האי קרים.

העיר הזאת נבנתה זה כארבע מאות שנה מידי החאנים ותהי בירת ממלכתם, אחרי אשר נהרסה עסקי קירים (קרים הישנה) מושב מלכי הטטרים לפנים, ארכה 5 וויערסט, ורחבה חצי וויערסט, בה י"ד אלף תושבים ורובם טטרים, במאה הט"ז היו בה 2000 בתים, 25000 תושבים, ממספר הזה נמצאו רק 1900 מלאומים שונים, בה 2800 בתים, 35 בתי תפלה (מעצעטין) למחמודנים, ושנים לנוצרים, 32 בתי חרשת המעשה והחצי ממספר הזה הנם לעיבוד עורות מאדמים (סאפיאן), בה 191 בארות זורקות מים חיים המפכות מלב הררי סלע בעזרת קני ברזל (רעהרען), ביחוד יבנו המחמדים בארות מים אצל בתי תפלותיהם, כי לא יוכלו לבוא אל הבית להתפלל בלתי אם רחצו ידיהם ורגליהם תחלה, על כל בית תפלה מגדל צר (שמאל) וגבוה מאד Минаретъ כמראה מגדל־מאיר להולכי הים באניות, ועל מרום שיאו שבכה עגולה למעמד משרת בית התפלה הקורא אל המתפללים להתאסף חמש פעמים בכל יום, בה כמה

---

¹) על דלת ההיכל ישנה כתבה בשפת קדר לכבוד החאן וזה לשונה: „צבי ממלכת קרים, מושל גדול, מקור הרחמים ונדבת לב, צל חסדי ה' בארץ, הבט! פה כוכב ממשלתו עלה על חוג התהלה אשר האיר את פני כל הארץ".

מאות חנויות בלי תאר והדר, ומסחר רב בעֲלֵי הטאבאק הטוב, אצל כל בתי הטטרים ענבי גפן נטועים לרוב, וביחוד יגדלו שמה עצי קפריסין (אפריקאזען) במספר רב מאד, בה מסחר גדול בתפוחי קרים הנודעים, וסוחרים מכל אפסי רוסיא יבואו שנה שנה לקנותם ויוליכום לכל ערי רוסיא הגדולות, מסחר רב בה בהיין הקרימי אשר יקנו הסוחרים מן הטטרים בעוד הענבים בגפן, ובכללה היא כגן ה׳ כארץ מצרים.

רחובות העיר המה עקומים וצרים ומלאים טיט ורפש לגועל נפש, כל בתיה בנוים מחומר או מאבן רכה בלי סדר ומשטר ובלי כל הוד והדר, ולהם ארובות עשן גבוהות מאד ככל בניני ערי הקדם, רוב בעלי המלאכה הטטרים יעשו את מלאכתם בחנויותיהם ברחובות קריה, ואף כי מראה העיר נבזה מאד בעיני הנוסע אשר הסכין לראות את הערים המפֹארות באיירופא, בכל זאת תמשוך העיר הזאת את עיני הנוסע עליה ביחוד, אם ינסה לעלות על ההרים הקרובים אליה או על אחד ממגדלי בתי התפלה. הלא כה דברי הנוסע פעצגאָלד: „האיש העומד ממעל על ראשי ההרים ומביט על העיר הזאת, יתפלא וישתומם על המגדלים הגבוהים והצרים הבנוים על גגי המעצעטין על גגות בתי העיר ועל ארובות עשן הגבוהות אשר תֵּראֶינה כמגדלים, על ראשי עצי תדהר הנשאים ועל עצי פרי חמד היפים יחזה מחזה נפלא מאד, וידמה באמת כי אל אחת מערי ארץ הקדם הובילוהו רגליו, כבכל ערי הקדם יחזה גם פה נשי המושלמנים מעוטפות בסדין לבן מכף רגלן ועד קדקדן, ורק גבות עיניהן תראינה החוצה, וכצל כנטותו הלוך וטפוף תלכנה. הגברים לא ישאו בתי רגלים (שטיפֶּפֶעל) על רגליהם, וכמוהם כהנשים רק נעלים (פאַנטאָפֶעללען) ממראה ירוק (געלב) ישאו על רגליהם, גם פה המוללא (כהן המחמדים) מטפחת לבנה יצנוף על ראשו כבדור סביב, כמראה המטפחות להנשים העבריות הזקנות, זקנו הארוך היורד על פי מדותיו יחליק לרגעים, ובמו ידו יטה קץ שערותיו לנגד עיניו להביט עליהם, ולאט לאט יתנהג בכבדות בהתהלכו ברחובות קריה, באחת אדבר, כי כמראה רבי חסידי פולין מראה כהן הזה, כמהו פעם ישפיל עיניו ונבט לארץ, ופעם ישא עיניו להביט אל השמים מעל, כמהו ירחץ את שֵׁתוֹ כמה פעמים בכל יום בהגיע עת התפלה במים סרוחים, כמהו בנחת ישמיע קולו — לא כדברי חכמים הנשמעים בנחת — כי נלאה להשיב שפה אל־שפה, כמהו חגורה ארוכה ורחבה יחגור על מתניו לתקוע תחתה את בהונות ידיו, כמהו ימאס דעת וכל חכמה תועבה לו, ורק בתורת הקאראן ישגה תמיד, והיא כל חכמתו, הוא גם המורה לצעירי בני עמו המוליכם שולל, בקדושי החסידים הרועים את צאן מרעיתם אחר המדבר בדרך חשך וצלמות.

מספר אחינו בני ישראל הרבנים מעט ודל בעיר הזאת, ורק כעשרים משפחות יגורו בה, ולהם שו״ב מיוחד הממלא גם מקום רב, ולהם ביהכנ״ס אשר בנו זה לא כביר מחדש. כי נמצאו מאחינו בעיר הזאת בימי קדם זאת נוכל להחליט בטח, יען ישנם בידינו אותות ומופתים לזה, וגם זאת נודע כי לפני חמשים שנה ישבו בה עוד משפחות מעטות מאחינו הקרימצאקים, ואחרי אשר עזבוה, נשאר בית תפלתם בידי זרים, רוב היהודים היושבים בה כעת הנם בעלי מלאכת יד החיים מעמל כפיהם.

עדת הקראים גדולה מהרבנים וכשבעים משפחות יגורו בה וביניהם עשירים גדולים, להם בית תפלה מפאר בטעם בניני איירופא, אצל בית התפלה בית מיוחד לת״ת, ושנים מעדתם הר״ר יהודה אוזון וה׳ משה נאמן הנם המורים לצעירי בני עמם, עיקר למודם הוא רק קרוא מקרא ומלות ההגיון להרמב״ם ז״ל.

בגדי הקראים בעיר הזאת כלכל הטאטארים, והמעטים אשר ילבשו מלבושי איירופא בכל זאת יעדו בגדי הטאטארים למצער בבואם לבית התפלה כי קדושים המה בעיניהם כהבגדים הארוכים אצל יהודי פולין אשר יחשבו כי גם בגד ארוך הלכה למשה מסיני, והנה קרה לי בבואי בפעם הראשונה לבית תפלתם ובגדי העליון על כתפי כי לא לבשתיו דרך ארבות ידי, ואחד מזקני העם נגש אלי וישאלני בזעם: „הנכון לבוא באופן כזה לבית התפלה?

— ומדוע לא? עניתי.

לא ולא! ענני ברגז, יען הראית אף אחד מעדתנו אשר ישא את בגדו על כתפו כמוך? ולא נאוה לאיש ישר וירא אלהים לעשות כזאת.

בקצה העיר בדרך המוליכה לצופוט־קאלע יפגוש רחוב הצוענים הנקרא Цыганскій городокъ בתים למעון אין להם ורק במערות החצובות בסלע בהר ישכונו כעטלפים, מספרם הוא איזה מאות משפחות, צעירי ימים האנשים והנשים הנם חצי ערומים וכן יתהוללו ברחוב ולא יתבוששו, מראיהם מגאל מאד יתר הרבה מבערים אחרות, ורק במעשיהם לא יצטיינו מיתר אחיהם, מאכלם על פי רוב רק פרי הארץ ויבול האדמה, גם יאכלו כל מיני שקץ ועכבר [1].

אחרי רחוב הצוענים היה השער למבוא העיר בימי קדם, ועל המקום ההוא עומד בית הספר (מְרַבְשׁ) מוקף בחומת אבן מכל עבריו, בימי קדם עמד במקום הזה בית מדרש למדעים (אַקאַדעמיע), בבית

---

[1]) Отечествовѣдѣніе россія, Т. II. С. II. Б. 1871 Стр. 284.

ספר הזה ילמדו תורת הקאראן וממנו יצאו כהני הדת (מוללא), הוצאות הבית יקחו מהכסף אשר נדב לזה אחד ממלכי הטטרים הראשונים הקבור במקום הזה, ועל קברו בנין יפה בטעם בניני הקדם, על הדלת כתבת שונות בשפת ערבי, התלמיד אשר ישלים חק למודו בבית הזה יעשה משתה גדול בעד נכבדי העם וכתום המשתה ינדבו לו מנחה ומתן, צאן ובקר, כלים וצרכי הבית למען יוכל גם הוא לכונן לו בית נאמן בלי עמל.

המקום הזה הוא כמו פרוּר (פָֿארשטאדט) ונקרא בפי הטאטארים בשם (סאַלאַנציק), והאיש הבא אל העיר הזאת תימנה יכנס בה כמו דרך שער גדול בין שני ההרים האלה ועל זאת יסדו שם את המבצר צופוט־קאלע מצד אחד על ראש ההר וכן מבצרים ומצודות מצד השני אשר חרבותיהם נראו עוד היום.

המקומות הנכבדים אשר יבקרו הנוסעים הבאים אל העיר הזאת המה: **1)** בית הנזירים אוספיענסקי במרחק 2 וויערסט מן ההיכל חאן סאראי, **2)** צופוט־קאלע במרחק 4 וויערסט ממנו, **3)** מבצר טעפע־קערמען על ראש ההר במרחק 8 וויערסט מן ההיכל, או 4 וויערסט מצופוט־קאלע, **4)** קאציקאַלען והמעין ס"ט אנאסטאסיע במרחק 4 וויערסט מטעפע־קערמען, **5)** קאַראַלעז במרחק 10 וויערסט מקאציקאלען, **6)** צערקעס־קערמען 3 וויערסט מקאראלעז, **7)** מנגופ־קאלע 25 וויערסט מבאחציסאראי.

מרחק המקומות האלה לא נסמנו ביד מודדי הארץ, ורק הטאטארים יחשבו 4—5 וויערסט לשעה ברכבם על סוסיהם, מחיר סוס לרכבה הוא בערך 2 רו"כ ליום, וזאת יוכל הנוסע להשיג בכל עת מיד הטאטארים, ולא למותר הוא להעיד בהנוסע להכין לו לחם וכל מאכל בעיר טרם יצא לבקר את כל המקומות האלה יען שמה לא ימצא מאומה.

בית הנזירים אוספיענסקי

УСПЕНСКІЙ МОНАСТЫРЬ

בקצה העיר באחציסאראי קדמה בדרך העולה לצופוט־קאלע על מרום הר בחגוי סלע חצוב בית הנזירים הזה, ממרחק יראה כקן צפור התולה בפנת גג, בין הר סלע הזה וההר אשר כנגדו אשר עליו עומדת העיר סלע היהודים ישתרע עמק צר באורך $1^1/_2$ וויערסט מעולף בכל עצי פרי חמד ובמגד תבואות ירחים, מן העמק יעלו בשלבים עד מרום הבית החדש הנבנה למשכן הנזירים זה לא כביר, שמה מישור לא גדול אך יפה ונעים להתהלך

לשוח, באר מים חיים המפכים מלב ההר, ומשם יעלו אל בית הנזירים החצוב בלב הסלע ובתוכו חדרים רבים.

העת אשר נחצב הבית הזה בסלע לא נודעה, ואולי נעשה בידי העם הקדמון אשר חצב ערים רבות כאלה על ראשי ההרים ואשר נשארו לפליטה עד היום הזה, ועל זאת תעיד הדרת השיבה החופפת על מלאכת הבית וחדריו פנימה, בהמאות האחרונות בהיות באחציסאראי בירת מלכי הטאטארים ישבו היונים במקום הזה, ולפי הנראה הם היו מיסדי בית הנזירים בהמערה הזאת אשר מצאו נכונה לפניהם על מוצא פי ההגדה אשר תספר לאמר:

„על ראשי ההרים נראה נחש צפעוני גדול ונורא אשר טרף באפו אדם ובהמה יחדו, ואנשי המקום היונים והגענואיזים נאלצו לעזוב משכנותיהם להמלט על נפשם, ויתפללו ויתחננו לאֵם משיחם להצילם מיד הנחש האכזרי הזה, והנה באחד הלילות הופיע אור גדול על ראש ההר הזה, ויהי כאשר אבו לעלות על ההר ולא יכלו כי מֻצק הוא מאד, ויחצבו שלבות ומדרגות בשן הסלע ויעלו אל המקום אשר שם נראה האור וימצאו שמה פסל תבנית אֵם משיחם ואצלו מנורה ושמן בוער באש, לא הרחק מהפסל מצאו גם את הנחש שוכב מת, וישמחו מאד על הדבר הזה, ולזכר הנס הזה בנו שם בית תפלה על שם „אוספיענע״, ומכל אפסי קרים נהרו אנשים להתפלל שם, ולא לבד הנוצרים כי אם גם הטאטארים ובראשם מלכיהם האמינו בקדושת המקום הזה, ואחד מהם הארזי־גיריי חאן כאשר יצא למלחמה על אויביו נדר נדר כי אם יצא מהמלחמה כגבור מנצח יביא מנחה ומתן אל הבית הזה, וכן קרה באמת וגם הוא שלם את נדרו״.

ההגדה הזאת נמצאה כתובה ביד הפראָפעססאָר מורזאקעוויץ מאָדעססא מהמאה הי״ז, אפס בעינינו לא יפלא אם גם המחמדים האמינו לקול ההגדה הזאת כאשר אנחנו רואים עד היום כי המקומות הקדושים להנוצרים קדושים גם להם, וכן יקדישו התוגרמים את כל המקומות הקדושים ליהודים בארץ הקדושה.

בחמשה עשר לחדש אגוסט ינהרו אנשים לאלפים מכל קצוי קרים להתפלל במקום הזה ולחוג חג.

במרחק חצי וויערסט מהבית הזה בשיפולי ההר שוכב סלע גדול אשר לפי הנראה התגלגל מראש ההר וגם בו חצוב חדר גדול בעל ארבע קצוֹת אשר יתפללו בו הנזירים, משם יִגָּלו חרבות בתי סלע היהודים מנגד על שן הסלע, במרחק 1 וויערסט.

צופוּט־קַאלֶע

(סלע היהודים)

מקצה העיר באחציסאראי תימנה במרחק 2½ וויערסט ממנה על ראש

הר נשפה עומדת העיר העתיקה „קלעא' (או כאשר יכנוה היום „צופוט־קאלע') בגובה קרוב לשלשת אלפים רגל ממעל למי הים, מראה הר סלע הזה הוא כמו אי נגזר משלש רוחותיו, המבוא אל העיר הוא דרך שער ברזל גדול הנקרא בפי הטאטארים „קיציק־קאפו' (שער קטן), משני צדי השער מבצר חזק ישן נושן מימי שבת הגענואיזים במקום הזה הבנוי מאבני גזית מרובעות, משם יחל להשתרע רחוב צר מאד, צדי הרחוב חצובים מסלע ההר, משמאל הרחוב עומד בית חכם הקראים שלמה ביים, ובו חדר קטן בטעם בניני ארץ הקדם בעד אורחים נכבדים הבאים לבקר את העיר, וגם אחדים ממשפחות קיסרי רוסיא סרו לנות בחדר הצר והפשוט הזה, אחרי הבית הזה עומד בית אבן רש"ף על שן הסלע, ובו איזה חדרים אשר שמה אצר את כל המון ספריו כתבי יד, בימי חרפו נודע לנו האיש הזה לאויב נורא להתלמוד וחכמיו ואז כתב את ספריו „מסה ומריבה' „חותם תכנית" המלאים הוללות נאצות וגדופים נגד היהודים, אך כאשר נוכח אחרי כן לדעת כי הדרך הזה לא יובילהו אל מטרתו אשר הציב לו בהייו וחכמי היהודים לא יאבו להביט עליו ועל מציאותו, כאשר קרה באמת כי הגאון שי"ר ז"ל לא אבה לבוא אתו אף בכתובים, החל לחנוף את הרבנים ועל כל שעל ושעל קרא במרמה „חטאתי עויתי פשעתי", ולמן העת ההיא קרבוה היהודים בימין צדקם ויהלו להשתעשע במציאותו והם המה אשר עשו לו שם בארץ, באחרית ימיו שם בסלע הזה משכן לו אחרי אשר עזבוהו הקראים מעט מעט ויגר שם עד יום מותו, לא הרחק מביתו לאורך הרחוב עוד שער גדול ועליו מבצר כבעל הראשון, משם הלאה עומדים שני בתי תפלה בחצר אחד הרחוקים איש מרעהו כשמונה אמות, האחד — והוא העתיק — קטן ויפה ובו יתפללו הקראים השנים הנמצאים בכל העיר הזאת ובבית הזה מצא אבן רש"ף את ספר הנביאים על קלף המנוקד ומוטעם בנקודות וטעמי האשורים או הבבלים תחת הרצפה אף כי כבר ספרו ממנו הקראים להפראָפעססאָר מורזאקעוויץ בשנת 1836, אפס לא עלי המלאכה ולא זה המקום לחקור ע"ד אותות פירקאוויץ ומופתיו.

בית התפלה השני — והוא החדש, נבנה זה כששים שנה, בנין קטן ודל, בו שלשה ארונות עץ המשתרעים על פני כל רוחב קיר הדרומי ובהם אסף אבן רש"ף את כל הס"ת אשר הביא מקרים וממצרים וארץ הקדושה, בשנת 1818 בא הקיסר אלכסנדר הראשון לבקר את העיר העתיקה הזאת ואחריו היה שם גם יאָזעף השני מלך רומי ויגיש מנחה לבית תפלת הקראים, ולזכר האורחים הנכבדים האלה העמידו שם פאר עמוד קטן תחת מכסה זכוכית ועליו כתבה בשפת עבר ורוסיא באותיות מזהבות.

לא הרחק מבית אבן רש"ף עומד פאר עמוד בנוי מאבני המקום כתבנית אהל, ועוד לפני ארבעים שנה עמד פאר העמוד הזה בתוך בית

גדול אשר שכנו בו בני אדם, בתוך האהל הזה חצובה מערה עמוקה ובה מצאה קבר אחת מבנות מלכי הטטרים ועליה מצבת אבן גדולה ארוכה שלש אמות כתבנית כל מצבות מלכי הטטרים בחצר ההיכל „חאן סאַראי״, על המצבה כתבת קעקע באותיות בולטות בכתב ושפת ערבי. אחד הנוסעים הרוסים ישער כי המצבה הזאת הוצבה על קבר אחת מבנות נשיאי ישראל יען מצא על הכתבת את השם „כַּהַן״ תואר הנמצא לפי דעתו רק אצל בני ישראל, אפס הדברים האלה בטלים מאליו יען רק מלכי הטטרים נקראו בשם זה חאַן, וכן נזכר על המצבה השם „נענעקעדזאן־חאנים״ (אהובת נפש בעלת הבית), ודעות הסופרים שונות בזה, והטטרים יספרו כדברים האלה [1]: החאַן הראשון טוכתמיש לעת זקנתו הפקיד את בתו „נענעקעד-זאן חאנים״ למפקדת חיל הצבא נגד האויב אשר לחם על צופוט־קאַלע על פי עצת אחד הכהנים המחמדים יען להחאן הזה לא היה בן יורש עצר, ויהי היום והנה נגלה קשר אהבה בין בת החאַן והכהן ההוא אהובה, וכאשר נודע הדבר לאביה המית את בתו ואהובה בעצם ידו ביום אחד, ולזכר שניהם הציב את המצבה הזאת, ואחרים יספרו כי בת מלך הזאת אהבה את אחד מהמון דלת העם מהנוצרים למורת רוח אביה ותברח מפניו בלויות דודה לצופוט־קאַלע ותסגר במבצר, ואביה חתר בכל עז לקחת אותה משם ביד חזקה, וכאשר ראתה כי עוד מעט ותבוא בכף אביה אשר יְרֵאָה, ותתנפל מראש ההר אל העמק ותמת, ואביה בנה את הציון הלז למזכרת, — לפי הכתבת על המצבה מתה בת מלך הזאת בחג ראמאזאן בשנת 841 לחשבון המחמדים (1435 לספה״נ).

על מרום ההר הזה חצובות מערות רבות אשר בהן גרו בני אדם בימי קדם, כחמשים מהן עודן שלמות כיום הזה ובתוכן המערה הנפלאה אשר יסופר עליה כי היתה „בית כלא״ לאסירי המלך. המערה הזאת חצובה בסלע על מרום ההר בקצהו, המבוא אליה בשלבי אבן, בראשונה נפגוש חדר גדול מרובע, באמצע ההדר עומד עמוד אבן אשר חצב מן הסלע בהבנות המערה, לימין המבוא חלונות החצובים בסלע ונשקפים אל העמק, בחדר הזה עוד פתח למבוא חדר שני במורד וחלון אחד לו, ושמה חצוב בור רבוע אשר לפי ההגדה השליכו שמה ראשי הפושעים אשר הומתו בידי רב הטבחים, וכן נמצאו שמה טבעות אבן בקיר אשר להן אסרו את האסירים, הרואה את המערה הנפלאה הזאת ישתומם על הדר השיבה החופף עליה, ואף כי חוצבה זה אלפי שנים בכל זאת כבודה חדש עמה כיום צאתה מגרזן החוצב וכל סערות העת לא עצרו כח לנגוע בה לרעה, וכן

[1]) כמ״ה זכרון לסלע היהודים בשפת רוסיא לה׳ בייס צד 38.

ישנן עוד רבות כאלה ובהן מכפלות רבות בעומק הסלע אשר אחשוב למותר להזכירן.

בקצה ההר השני הנשקף על פני הגי ועל בית הנזירים אוספיענסקי נמצא עוד שער ברזל אשר בעמל רב ובחרף נפש תמצא יד הנוסע לרדת משם אל העמק דרך חגוי הסלע אשר בנקל יפול מהם כשעיר עזאזל, וכפי הנראה היתה שם מסלה בימי קדם למען קצר את הדרך לבאחציסאראי, אפס ברבות הימים נתקלקלה מאד.

בימי קדם גרו תושבי העיר בהמערות, אכן למן העת אשר בנו הגענואיזים את המבצר החלו לבנות גם בתי אבן מעל להמערות, וכעת כל בתי העיר שוממים וחרבים ורק גלי אבנים נערמו כמו נד על כל אפסים משרידי חרבותיהם, ובלעדי שני הקראים וארבעה בתים אשר להם לא תמצא כל נפש חיה בעיר העזובה הזאת.

מן הסלע הלז נראה את הים במרחק שלשים וויערסט, וע״י זכוכית מגדלת נקל לראות את חוף סעוואַסטאָפּאָל והאניות, ובלילה נראה גם בלי זכוכית מגדלת את האור ממגדלי המאיר בסעוואַסטאָפּאָל. לצד דרום נראה את העיר באחציסאראי השוכבת לרגליה ואת בית הנזירים הנזכר, ולצד צפון נראה העמק „אשלאַמאַ־דעריא״ (עמק צבעים שונים) על שם עצי אגוז מצבעים שונים אשר יגדלו שמה, לצד מערב נראה ההר „מיידאַן־דאג״ והעמק „קיזיל־דעריא״, במרחק $^3/_4$ וויערסט, משם נראה ההר „בעשיג־דאג״ (הר הַמִּטָּה, יען מראהו כמראה מטה) המכסה בעצי אגוזים, לרגלי ההר הזה מעין מים הנקרא „יוסוף־צאָקראַק״ (בור יוסף) ולא נודע מי קרא אותו בשם זה ומאיזה סבה? — אצל המעין הזה נמצא העמק אשר יכנוהו „קאנלי־דעריא״ (עמק הדמים), ומסורה בפי הקראים כי שם נהרג הקראי בנימין אַגאַ הממונה על מטבעות החאַן שאגין־גיריי.

העיר הזאת תצטיין ביחוד באוירה הנקי והנעים ובמימיה הקלים והמתוקים השוטפים בצלע ההר מן הסלע, אפס בתוך העיר לא נמצא כעת כל מעין מים ורק אצל השער הראשון מחוצה נראו עקבות בורות מים מימי קדם אשר היו חצובים בסלע, ולפי הנראה לא שמו יושביה לב לתקנם וע״כ דללו וחרבו. על ההר הזה יתארך החורף יותר מבכל ערי קרים מפני גובה המקום, ולפעמים ימצאו שמה שלג בגובה אמה ויותר בעת אשר כל עצי פרי על החפים הדרומים כבר הוציאו פרח והחום בוער כתנור, אכן תחת זאת לא נגעה מחלת החלי־רע ביושבי צופוט־קאַלע לרעה, והקראים היושבים בערים הקרובות באו עם כל בני ביתם לשבת בזה עד יעבור זעם המחלה הרעה הזאת.

הנוסע מוראַוויאוו אַפּאָסטאל הנודע על פי דעותיו המבולבלות ומפות הארץ הבלתי נכונות אשר הוציא, בעמדו על מרום הסלע צופוט־קאַלע בשנת

1820 קרא בחום רוחו: הלא זאת היא ירושלים אשר באַזיא! פה הוא עמק יהושפט ושם טנגד נחל קדרון, וכן חשב את כל המקומות אשר ראו עיניו סביבות ירושלים וימצאם גם פה, והקראים מהרו ויחליטו ממנו וכן קראו לחצר המות „עמק יהושפט”, וסלע היהודים נקדשה בעיניהם כקדושת ירושלים, ועל יסוד זה חשבו וימצאו מצבות עתיקות מזמן שמונים שנה קודם חורבן בית שני ולא חסר להם רק למצוא מצבת זרובבל אשר יתפארו כי יוצאי חלציו המה ואולי גם שרידי כלי בית ה׳, והיתה להם סלע היהודים למקדש ופירקאוויץ לכהן אלהים.

אורך חצר מות הזה כחמש מאות אמה ורחבו כשלש מאות וחמשים, מצבו בשפולי ההר לא רחוק משער הראשון, שם נמצאו כשני אלף מצבות אבן, היותר עתיקות מהנה הנן מסוף המאה השלישית ותחלת הרביעית לאלף הששי, ובתוכן מצבות היהודים הקרימצאקים אשר ישבו שם ובלי כל ספק היה חצר מות שלהם קרוב לחצר מות אשר להקראים וברבות הימים נפרץ הגדר ביניהם, כאשר אנחנו רואים עוד היום באיוופאטאריע, סעוואַסטאָפּאָל ועוד ערים אחרות כי מֻתי שני העמים האלה הרחוקים באמונות ודעות זה מזה כרחוק צפון מים קרובים איש לרעהו אחרי מותם. אורך המצבות הנן מן 1—3 אמות, רבות מהן נשקעו במעבה האדמה לא יען כי עברו עליהן שנות אלף כי אם ממטר סוחף אשר יגרש רפש וטיט עליהן ממרום הסלע, ובמשך מאה או מאתים שנה כסו בעפר, ולולא זאת לא יכלו להתקיים גם זמן רב כזה — 300—400 שנה — יען נעשו מאבני סיד רכות מאד אשר תשברנה לרסיסים אם אך תגע בהן יד העת. במקום חצר מות הזה היה בימי קדם חצר מות להטאטארים הנקרא עוד היום בפיהם „דיאבור מיזארליגי” (קברות הגוים) ועל המקום ההוא ינוחו עצמות הקראים, ושם מצאו גם את מצבת ר״י סנגרי, ודברתי מזה בארוכה בחלק ראשון מספרי זה.

נוסעים וחוקרים רבים מכל קצוי איירופא הבאים לקרים איש איש לרגל מלאכתו יבואו כלם לבקר את העיר הזאת אשר אמנם נפלאות תחזינה בה עיניהם ושוה היא לבקרה.

אחרי אשר הולכתיך אחרי קורא נעים והראיתיך את כל מוצאי ומובאי סלע היהודים, בוא נא אתי עוד אל מקום אחר לא הרחק משם אשר אולי תמצא שמה דברים יותר נכבדים מאלה העומדים לנס עמים זכרון לדור אחרון.

טֶעפֶּע־קֶערמֶען
(מצודה על ההר)

במרחק 5 וויערסט מסלע היהודים על מרום סלע כבד התנוססה לפנים העיר הנקראה בשם זה, ההר הזה מראה ראש הסוס לו ועומד בדד בתוך

העמק עד כי ממרחק יראה כנעשה בידי אדם ולא יד הטבע חלה בו, גבהו כאלפים וחמש מאות רגל, לרגלי ההר יגדלו עצי אגוזים ועצי פרי יער שונים, כל בתי העיר על מרום ההר היו חצובות בעומק הסלע והמערות האלה נשארו שלמות וקיימות עד היום הזה, הבתים נחצבו בעומק מעשר עד שש עשרה מכפלות (שטאָק), בחדרי הבתים חלונות גדולים שקופים על פני העמק, הדלתות והסולמות, השלבות והמדרגות כלן חצובות מן הסלע, וכן הרחובות וצדי הרחובות, ספסלים, כסאות ומִטות, שבכות ומעקות וכל צרכי מעון לבני אדם הכל מאבן, במקומות רבים נראה כי היו להם מבואות אפל מבית האחד למשנהו חצובות בלב הסלע, באיזה מקומות נכרו עוד עקבות מעייני מים, גם כלי אבן ימצאו שמה לא לעתים רחוקות, עצמות אדם אשר מצאו שמה הנוסעים יצטיינו מאד מכל אלה הנודעים לנו, בראשם הרחב ובמצחם הקטן מאד.

המערה הראשונה אשר יפגוש הנוסע על ראש ההר היתה לפי הנראה בית תפלה לעם לא נודע, על אחד הקירות נמצאה כתבה עתיקה בשפת יון אשר נשחתה מזוקן, על ראש פסגת ההר נמצאה מערה אשר בה היה בית תפלה לנוצרים אשר אותותיו לא ינכר על פי העמודים והצלב עליהם חצוב מן הסלע, מספר המערות ההן לא נודע ואין לאל יד איש להביא חשבון על פי מספרם הרב והעצום, רבות מהנה אשר היו חצובות על שן הסלע נחרבו מעט וברבות הימים צמח עליהן דשא עשב ועל כן על הנוסע להזהר מאד לבלי יפול שם בלי משים, העומד על ראש ההר יראה בעיניו שלשלת הררי קרים ובראשם ההר הגדול צאַטירדאג.

אם ישבו שם אחינו בני ישראל בימי קדם לא נודע עוד, יען איש לא נסה עוד לחקור הדבר היטיב, כעת לא נמצאה כל נפש חיה בעיר השוממה הזאת.

קַאצִיקַאלֶען

גם המקום הזה הוא אחד ממערות הערים הנמצאות לרוב על רוכסי הררי קרים, העיר הזאת לא רחוקה היא מטעפע־קערמען ולא נופלת ממנה במלאכת בתיה החצובות בלב הסלע, על אֵם הדרך טרם בואכה שמה תפגוש עמוד אבן גדולה וכמו נוטה לנפול, לפי הנראה התגלגל מראש ההר וכן נשאר עומד, לא רחוק ממנו נראה עוד סלע גדול ומרחוק ידמה הנוסע לראות אשה יושבת על כסא גדול, העמוד הראשון נקרא בפי הטאַטאַרים בשם „עִי־וַי־קַאַיַא", ולהאחרון יקראו „אֵם" (ר"ל אם העמוד הראשון), ועליו יספרו הגדה כזאת:

„בסביבות האלה ישבה נערה בתולה יפה עד מאד, אפס משכמה ומעלה היתה גבוה מאד מאד עד כי לא נמצא איש אשר יאבה לקחת אותה לו לאשה, עברו ימים חלפו שנים וגם שיבה זרקה בה ועוד לא היתה לאיש,

ותתקצף מאד ותאמר להנקם מאת רעותיה אשר הכינו את נפשן להנשא לאיש, וברוע לבה הציקה להן עד מאד, והנה נמצאה אשה ישרה מכשפה אשר אמרה לשלם לה כגמול ידיה ותקלל אותה בשם ותהפך לאבן, ותעמיד אותה על אם הדרך אשר שם הובילו את הכלות תחת חופתן, ואחרים יספרו עוד ספורים זרים ומהבילים אשר אינן ראוין לספר באזני הקורא.

המקום הזה קאַציקאַלען נמצא על יד הנחל קאַצי לשמאלו, לא הרחק משם נמצא בית נזירים עתיק ס"ט אנאסטאסיע בעמק עמוק וצר, ולרגליו מעין מים חיים הנקרא בשמו והמאמינים לכל דבר יאמינו כי מֵי המעין הזה יביאו רפאות תעלה לכל מיני מחלה ועל כן ינהרו אליו אנשים רבים בכל עתותי השנה.

במסלה לא סלולה יעלה הנוסע אחרי עמל רב אל מרום ההר קאַציקאַלען, אפס תחת זאת ימצא ענג רב בעמדו על ראש פסגתו, גם פה יפגוש עיר מערות חצובות מן הסלע, ישם ימצא גם כל הכלים אשר ראה בטעפע־קערמען, מלבד זאת ימצא שם באר מים עמוקה חצובה בסלע, ומכונת אבן לדרוך ענבים אשר תצטיין במלאכתה הנפלאה, במקומות שונים נמצאו קברי מתים ועצמות אדם, שרידי המבצר והשערים אשר היו בו נכרו עוד היום.

אם ישבו שם גם היהודים בימי קדם עוד לא נודע, ומשרידי הנוצרים נשאר צלב אחד חצוב בסלע.

קַאראַלֶעז

בשם הזה נקרא עמק נחמד ויפה מאין כמהו מעבר לרכסי קרים צפונה, בעמק הזה נמצאו שלשה כפרים „בויוק־קאַראַלעז, יוחאַרי־קאַראַלעז, אָרטאַ־קאַראַלעז", מצבם הוא בחֲגֵו סלע הקאַראַלעזי, בעמק הזה נמצאו נחלי מים רבים השוטפים מעל ראשי ההרים, פרי העץ מעמק הזה נודעים לשם ולתהלה בכל האי, וכן יגדל פה עשב הטאבאק מהמין היותר טוב בקרים ועצי פרי רבים ושונים.

טְשֶׁערְקֶעס־קֶערְמֶען

במרחק 3 וויערסט מעמק קאַראַלעז נמצא חגו־סלע צר אשר רק דרך מבוא אחד נוכל לחדור אל תוכו, וסביב לו הרים וסלעים גבוהים

אשר יסגרו את הדרך לבוא בו, בחגו־סלע הזה נמצא הכפר „טשערקעס־קערמען‟, ממעל להכפר יתנשא סלע כבד מאד ובסלע ההוא נחצבה עיר שלמה בעומק מעבה הסלע, העיר ההיא נקראה בפי הטאטארים בשם „עסקי־קערמען‟, (מצורה עתיקה), או „דזינגיז־קערמען‟, ולפי הנראה היה גם הכפר „טשערקעס־קערמען‟ עיר בצורה לפנים, ולפי דברי הסופר מאַרטין בראנעווסקי במאה הט"ז, משל על המקום הזה אחד מנסיכי היונים.

שרידי חומת המבצר ושעריו החזקים אשר נבנו מאבנים גדולות מרובעות בטעם בניני הוויזאנטים, והמגדל החזק העומד על ראש שן סלע כבד מעל להכפר מזרחה, יעידו נאמנה כי המקום הזה היה אחד מהמקומות הבצורים מאד בקרים. הטטרים יושבי המקום ההוא יכנו את המגדל הנזכר בשם „מגדל הבתולות‟ (קיז־קולעסי), ופאללאס יספר כי מסורה בפיהם, כי במקום הזה גרו נערות בתולות רבות אשר התגלגלו מראש המגדל ועצמותיהן לפי שאול נפזרו. ובראנעווסקי הנזכר יעיד כי „בסלע בהר הזה נחצבו בתים נפלאים‟ ובאמת נפלאים המה בתי סלע ההם במלאכתם, שם נמצאות מערות רבות לשבת בני אדם עם כל כלי הבית מטות, כסאות, שלחנות, כלן חצובות מן הסלע, ולכל מערה איזה חדרים ומעקות, גם חלונות חצובים בהן אשר יאירו היטיב את המעון, גם דלתות, סולמים ומדרגות ימצאו שמה. המערות נחצבו בסדר ומשטר ישר, וביניהן חוצות ורחובות כלן חצובות מן הסלע גם נמצא שמה בית תפלה לנוצרים ועל קירותיו חצובים ציצים ופרחים וקדושי הנוצרים. אצל המבוא אל עיר המערות הזאת נמצאה מערה גדולה ונפלאה אשר לפי הנראה היתה בית המשפט או בית וַעַד למחוקקים, באמצע החדר עומד כסא גדול חצוב מן הסלע וסביבו במעגל חצובות ספסלאות ועוד איזה צרכי הבית, לא רחוק משם במורד ההר נמצאה באר מים עמוקה מאד חצובה בסלע, ועל פי בחינת החכם קעפפען הנה מימיה המה היותר קָרים בכל חצי האי קרים, מספר המדרגות לרדת אליה הנה שמונה ועשרים, בשפולי ההר מתחת להמערות בתוך סלע בדד חצוב בית תפלה לנוצרים ועודנו עומד על תלו כיום הבנותו, בתוכו נמצאו כתובת בשפת יון עם ציורים שונים, ונקרא בפי הטטרים בשם „עקליסע‟.

החפץ לבקר את כל מוצאי ומובאי המקום הנפלא הזה עליו לשכור לו מורה דרך מהטאַטאַרים, וגם יוכל למצוא אצלם מקום ללון וכל צרכי האדם, ומה גם כי יושבי המקום הזה יצטיינו במדת הכנסת אורחים.

מַנְגוּפ־קַאלֶע

הדרך מעמק קאַראַלעז עד מנגופ־קאַלע מולכת מעל להרים העומדים כקיר ישר, ובמקום אחד דרך חגו־סלע נחמד במראהו הטבעי עד בואך אל הכפר „כארזא־סאלא", משם תוליך בעקלתון לא הרחק מחרבות איזה מצודה עתיקה, ותתרומם מעט מעט עד בואכה מנגופה.

העיר העתיקה הזאת „מנגופ" עומדת על ראש שן סלע כבד הנגזר מכל רוחותיו והנהו כמו אי־בודד ואת ההרים האחרים לא יתחבר. הסלע הזה מוקף במבצר חזק מאד מכל עבריו בגובה אלף רגל, ובימי קדם היתה העיר הזאת אחת הערים הבצורות מאד בקרים, המבוא אליה הוא רק מצד אחד, בתוך רחובותיה החצובות בסלע נכרו עוד עקבות אופני העגלות אשר השאירו רושם בתוך הסלע הרך, גם פה כבסלע היהודים נבנתה העיר מאבנים גדולות מעל להסלע, וממערות חצובות מתחת בתוך הסלע, כל המערות ההן דבוקות אשה באחותה על ידי סֻלמות ושלבים, בתוך העיר נראו עוד עקבות היכל עתיק עם ציורים נחמדים חצובים בסלע בשתי מכפלות, וזה לפני זמן לא כביר ראו הנוסעים עוד שרידי בתי תפלה ליהודים, נוצרים ומחמדים, אפס כעת לא נשאר להם כל זכר, אחרי אשר עזבוה יושביה ולא נשאר בה כל נפש חיה, רק חוצות העיר ויסודי בתיה נכרו עוד היטיב.

הסופר בראנעווסקי יספר: כי במשך שמונים שנה אחרי אשר לכרו התוגרמים את העיר הזאת היתה כל העיר לשרפה מאכולת אש ולא נשאר בה רק המצודה עם שעריה המפארים באבני שיש וכתבת בשפת יון וההיכל, בתוך היכל מלכי הטאַטאַרים הזה נסגרו מלאכי מאסקווא איזה פעמים וישבו בשבי ויסבלו תלאות קשות.

לדעת החוקרים החדשים היתה העיר הזאת בירת נסיכי הגאטהים בקרים. החכם הפראָפעססאר Brun ראש המדברים בדברי ימי קרים ורוסיא הדרומית בימינו, ישער, כי מנגופ היא העיר טהעאָדארי הנזכרת בכתבי האיטלקים. בשנת 1427 היה „אלעקסי" מושל העיר טהעאָדארי, לפי עדות מצבת אבן אשר נמצאה בזה לפני זמן לא כביר, ובטוב טעם ודעת הראה לדעת כי שוא השערת אלה אשר אמרו למצוא את טהעאָדארי באינקערמאן, ואחר מחוקרי איטליה מצא כתב יד געגואיזי אשר נכתב בשנת 1472, ובו יסופר אודות „איסאיקא נסיך מאנגופ" „Isaik, Signore del Theodoro" (ראה מה שכתבתי על זה בספרי חלק א').

היהודים והקראים ישבו בעיר הזאת עד סוף המאה הי״ח על פי עדות המצבות הרבות הנמצאות שמה והמצבה היותר מאוחרת הנה משנת תקל״ז (1777) לאלף הששי, וכן נזכרה במכתב מלך הכוזרים לאחת מערי ממשלתו ונקראה בפיו בשם „מאנכופ״, ולפי הנראה על יסוד זה בנה פירקאוויץ את הרשימה המעידה, כי בחצי המאה התשיעית לספהנ״ו בנו הכוזרים מבצר חדש במנגופ, וכן נזכר במכתב מלך הכוזרים גם הכפר „כות״ Коушъ העומד לא הרחק ממנגופ, ומזייף המכתב והרשימות לפי הנראה ידע היטיב את כל הכפרים בקרים. בין הקראים תמצא עוד היום משפחה אחת בשם „מנגובי״ על שם העיר מנגופ, ומהנוגע לתולדות ישראל במקום הזה כבר מדובר בחלק א׳.

המעבר ממנגופ לעמק באַידַאר

ממנגופ לעמק באַידאר הוא מרחק ארבע שעות, ועל הנוסע לרדת ראשונה אל הכפר „אי טאָראָר״ לקחת משם מורה דרך אשר יעבירהו דרך המסלה אשר נבנתה בשנת 1787 בעד הקיסרית יעקאטערינא השנייה, על אם הדרך מימין יפגוש שני כפרים נחמדים העומדים בקרן בן שמן „בויוק־מוסקאמיא״ וקוצוק־מוסקאמיא, לא רחוק מהכפר הראשון אצל נחל קטן תמצאנה תשע מצבות אבן „ממצבות הקעלטים״ אפס תבניתן שונה מהמצבות האלה הנמצאות בגספרא, והטאטארים יכנו אותן „עסקי־מעסארליק״ (חצר מות ישן). משמאל להמסלה יתנוססו עוד שני כפרים נחמדים מעולפים בכל פרחי הוד ונטעי נעמנים ונקראים בשם „אורקוסטא״ ואחריו „סקעלע״ ומשם יבוא עד הכפר באידאר העומד בלב העמק הנקרא בשמו, משם עד התחנה „שער באידאר״ העומדת על דרך המלך בין יאלטא לסעוואסטאָפּאָל הוא רק מרחק 5 וויערסט.

מסלת אבן המולכת מבאחציסאראי לסעוואסטאָפּאָל לא תצטיין כמעט במאומה. עד הכפר „דוואנקא״ הולכת דרך ערבה, ומשם והלאה יגדלו עצי פרי רבים ושונים, וביחוד ימצאו שמה שקדים רבים, אפס הנוסע על מסלת הברזל אשר נגמרה זה לא כביר לא תשבענה עיניו מראות את כל ההוד וההדר אשר שוה הטבע על כל מלא ארך הדרך ההוא. — במרחק 4 וויערסט מבאחציסאראי אצל גן הקיץ להגראף מארדווינאוו תעבור המסלה מעל להגשר אשר על הנחל קאַצי בגובה 140 רגל, אחרי כן תעבור מעל להנחל בעל־בעק אצל הכפר „בויוק־

אטארקי" דרך גני חמד מרהיבי עין עד להפליא , ומשם והלאה תתנשא לעלות על ראשי ההרים הנשקפים על פני העמק בעל־בעק , ואחרי כן על העמק אינקערמאן . במסלה הזאת תעבורנה העגלות דרך שש מנהרות (טונעללע) , אורך המנהרה הראשונה ממבוא באחציסאראי הוא 1050 רגל (150 קומות) , השניה הוא 504 , השלישית 1414 , הרביעית הנקראת Цыганской היא היותר ארוכה מכלן 1988 . אחרי המנהרה הזאת תעבור המסלה בעומק הרי סלע עד בואכה אל בית הנזירים הנפלא ,אינקערמאן" [הלאה ידובר ממנו בפרט] ואחר כך תחל ללכת על שפת לשון־ים הסעוואסטאָפאָלי עד בואה אל המנהרה החמשית אשר ארכה הוא 903 רגל , משם תעבור טימין לחלק העיר הנקרא ,קאראבעלני" עד בואה אל המנהרה הששית אשר ארכו הוא 749 רגל , ותצא עוד הפעם אל שפת לשון־ים הדרומית קרוב אל העיר סעוואסטאָפאָל עד בואה אל התחנה .

מַסָּע
בַּחֲצִי הָאִי קְרִים

כולל

מסעותי בחצי האי קרים ונוף טבריה, מלבוא ים השחור עד קצה ים האזאווי וערבת נאגאיסק, כתיבת הערים החדשות והעתיקות למיום בא זכרן בספרי דברי הימים, תכונת יושביהן, מעלליהם וכשרונותיהם, מצבם המוסרי והמדיני בכלל, ומצב בני ישראל בפרט.

מאת (הנוסע)

אפרים דיינארד

חלק שני

ווארשא
דרוק פאן אלעקסאנדער גינז, נאייע זיעלנא שטראססע № 37
שנת תר״מ לפ״ק

Масса бахацы Гои Крымъ

т. е.

описанiе Крымскаго Полуострова

Соч. Путешественника

Э. Дейнарда.

ВАРШАВА.
ВЪ ТИПОГРАФIИ АЛЕКСАНДРА ГИНСА.
Новозельная № 37 (1064 D)
1880.

Дозволено Цензурою
Варшава, 2 Апрѣля 1880 г.

סעוואסטאפאל

כי גוי עלה על ארצי עצום
ואין מספר שיניו שני אריה וכו׳
שם גפני לשמה ותאנתי לקצפה
(יואל א׳).

העיר הזאת הרשומה בעט ברזל על ספר דברי הימים למלכי רוסיא משנת 1853—1856, עומדת על שפת לשונ־ים השחור החודרת אל תוכה, ואחרי כן תתחלק לשתי לשונות עד כי העיר עומדת ביניהן כתבנית חצי־אי מוקף במים, ולשונ־ים הגדולה הפונה נגבה תתפרד עוד הפעם לשני ראשים, הראש האחד ארכו 7 וויערסט וישתרע עד נחל השחור (Черная рѣчка), והראש השני ארכו כשני וויערסט ויכלה בקצה העיר תימנה, אשר על זאת יקרא בשם „לשונ־ים הדרומי" (Южная Бухта), רוחב הלשון אצל המבוא מצד הים ארבע מאות קומות (קלאפֿטער) ועמקה מתשע עד חמש עשרה קומות, בה היה המבצר הגדול והנורא אשר לא היה בכל ארץ רוסיא משלו ואשר כשנה תמימה כלו מלכי הברית (צרפת, בריטניא, סרדיניא ותוגרמה) את כחם במלחמות נוראות ובתלאות אין קץ עד אשר הצליח להם לבוא שעריו [1]. בה חוף מהולל לאניות קרב מאין כמהו ברוסיא — ואולי גם באיירופא כלה מלבד חוף גיבראלטער —, בה היו מגדלי אבן בצורים מאד על ראשי הגבעות אצל מבוא הים, ומבצרים חזקים וסוללות רבות מצד היבשה, עד כי לא האמינו כל יודעי מלחמה כי יבוא צר ואויב בשעריה.

העיר הזאת נבנתה בשנת 1784 מטעם המלכה יעקאטערינא II — משך שנה אחת אחרי אשר כבשה את חצי האי, — ועל פי פקודתה נקראה העיר בשם „סעוואַסטאָפּאָל" הלקוח משפת יון (σεβαστός) גדול, (πόλις) עיר, על שם העיר סעוואסטאפאל אשר עמדה לפנים על אחד מחופי ים השחור אצל שוכום־קאלע. על המקום אשר נבנתה העיר עמד

---

[1]) כל פרטי דברי המלחמה הנוראה ההיא ותולדות העיר הזאת כתובים כבר באר היטב על ספרי „מלחמת קרים" (ווארשא תרל"ט).

לפנים הכפר „אקטיאר" (בקעה לבנה) על שם האבנים הלבנות החצובות מההרים בקרבת העיר. קודם המלחמה היתה העיר בנויה בנוה ויפה מאד עד כי יכלה להתחרות את העיר העליזה ארעססא. בה היו יותר מחמשים אלף תושבים מלבד אנשי הצבא רבים לשמור את העיר והמבצר, בה עמד „ציי־ים השחור" Черноморск. Флотъ, וכל הכבודה הנחוצה למלחמת ים, אכן עתה הנה שוממה כמעט, ואף כי מספר תושביה יעלה לששה עשר אלף איש, בכל זאת עוד רבה העזובה בתוכה ועל כל מדרך כף רגל גלים נצים ועיי מפלה, ערמות אבנים נערמו כמו נד בכל עבר ופנה, כי לא נשארה אבן על אבן בכל העיר אחרי תם המלחמה, יען הרוסים אשר ראו כי כבר אבדה כל תקוה להציל את העיר מיד האויב הציתו אש בכל חומותיה ואחרי כן נסו על נפשם מעבר ללשון־ים הצפוני, והצרפתים בבואם העירה ולא מצאו כל מחסה למו, בנו איזה מאות אהלי עץ אשר מעטים מהם עומדים עוד על תלם כיום הזה.

הנוסע הבא אל העיר הזאת באנית הקטור יפגוש ראשונה ככר נחמד ורחב ידים ועליו גן העיר על מרום גבעה נחמדה הנשקפה על פני כל העיר, מחזה נפלא ומאד נעלה מאין כמוהו יחזה האיש האוהב להתענג על הדר הטבע בעמדו בגן הזה, המחזה היקר והנעים הזה לא יתואר באומר ודברים ומה גם בעט סופר, ורק בעלי דמיון עז יוכלו לשער זאת בדמיונם, פה ישקף על פני הים למרחבי אין קץ, ופה יראה הרים וגבעות נשאות לבנות כשלג בקרבת העיר, ושלשלת הררי יאלא התומכים באמת עבי שחקים בשיא גבהם מרחוק, מצד אחד יראה את החוף הסובב את שלשת חלקי העיר עם המון אניות קטור ודגליהן המרחפים ברוח על ראשי תרניהן, לא הרחק מהן יראה את המגדלים אשר נשארו שלמים או נבנו מחדש אחרי המלחמה, מרחוק יופיעו לעיניו שני מגדלים (לייכטהורם), הגן הנחמד הנקרא בשם „האלאנד" (Голандія) ועוד רבות כאלה, וכל הנוסעים יעידו פה אחד כי מחזה יקר כזה לא יֵראה בכל ערי ממלכות איירופא. בגן הזה יתנוסס פאר עמוד משנת 1834 לזכר הגבור „קאזארסקי" אשר עשה לו שם ברוסיא בלחמו את התוגרמים בשנת 1828.

על הככר הנזכר עומד הבית אשר ישבה בו המלכה יעקאטערינא בבואה לסעוואסטאפאל בעת אשר החלה העיר להִבנות. מן הככר הזה שני רחובות גדולים יפרדו, האחד לימין הנקרא בשם „רחוב־ים", והשני לשמאל הנקרא „יעקאטערינינסקי", ברחוב הזה בית תפלה גדול לנוצרים יונים, בית הקיסר — מתנת הגענעראל טאטלעבען — האוצר בתוכו גם את בית האוסף לדברים עתיקים (מוזעאום), ובו נמצאים ציורים רבים ממשטרי המלחמה, בגדי שרי הצבא אשר נפלו חללים במלחמה קרועים

ומגואלים בדם, אותות כבודם (מעדאללע), חרב גאותם, (Сабля) וכלי משתיהם, תבנית אניות קרב קטנות (מאָדעללע) מעשי חרשי חושב, כלי תותח גדולים ממשקל 200—100 ככר, ואצלם כדורים גדולים ממאה עד שלש מאות ליטרא, מלבד מינים רבים מכלי נשק שונים אשר השתמשו בהם בימי קדם.

במסבי העיר בין ההרים נמצאים חצרי־מות רבים מאד לחללי המלחמה, ובכל מקום אשר יתעוף עיניך רק חצר־מות תפגוש, לרוסים, לצרפתים, לבריטנים ולסרדינים. ביחוד ראוי לשית לב על קברי הרוסים מנגד לעיר מעבר ללשון הים צפונה. ממשלת רוסיא תתאמץ תמיד לפאר את מקום משכן עולמים הזה ולשׂות עליו הוד והדר, עצי חמד ונטעי שעשועים יפרחו בכל עבר ופנה, פרחים יקרים ונחמדים המרהיבים עין רואם נטעו שדרות שדרות על כל פני ארכו ורחבו, פארי עמודים מאבני שיש מצבעים שונים זרועים על כל אפסים, ובראשם פאר עמוד הגדול והנכבד מכלם. העמוד הזה נבנה מאבני שיש גדולות מבחוץ, ונחפה באבני אלעאבאסטער מבפנים אשר שם הוא גם בית תפלה להם, רצפתו מעשי מָאזַאִיק, על קירותיו תמונות וציורים שונים מקדושיהם, בין התמונות נמצאה תמונת משיחם ותחתה כתובה בכתב ושפת עבר „ישוע הנוצרי מלך היהודים", ולאיזה כונה ותכלית עשה זאת הבונה (יהודי), לא ארע. סביב פאר העמוד על קירותיו חרותים שמות שרי צבא הגדולים אשר מצאו שם קבר למו — מלבד איסטאמין, קארנילאוו, נאחימאוו, ולאזארעוו, הקבורים בתחתיות בית התפלה הגדול הנבנה כעת בעצם העיר —. אצל הפתח בַּבָּאָה לשמאלו מבוא אפל על שלבי ברזל המוליך בעקלתון עד מרום קצו ומשם יוכל האיש להביט על כל העיר ומגרשיה. סביב פאר העמוד מבחוץ עומדים שבעה כלי תותח גדולים במעגל ופיהם פתוח כקבר לכל רוח כשומרים לבל יעוז איש להחריד רפאים מקבריהם. העמוד השני במדרגה ממנו הוא אשר הוקם לזכר ראש שרי הגדוד גאָרטשאקאוו אשר מת בווארשא — ואשר על פי צואתו הובא הנה אחרי מותו, וגם העמוד הזה נעשה במלאכה נפלאה מאד, ובתוכו תבנית פסל גאָרטשאקאוו יפה מאד להלל.

לא הרחק ממקום הזה על שפת לשון־ים הגדולה, נמצא חצר מות לחיל צבא היהודים אשר נפלו חלל במלחמה, סביב חצר מות גדר אבנים ובתוכו רק פאר עמוד אחד אשר הוקם למזכרת בני ציון היקרים אשר הקריבו את נפשם על מזבח ארץ מולדתם. העמוד הזה נבנה מאבן שיש לבנה מעשה חרש אבן בארעססא, ולולא המשכיל הנכבד ה' שמערלינג אחד מתושבי העיר בעת ההיא אשר העיר את אחינו במ"ע „השחר" הרוסי

לאסוף כסף לתכלית הזאת, כי עתה אולי לא נשאר כל שם ושאר לאחינו אלה אשר שפכו דמם כמים בעד העיר . . . . והמתנדבים בעמנו אספו כשני אלפים רו"כ ובמחירם הקימו את העמוד הזה וגם גדר האבנים נעשה מידם, על העמוד חרותים בשפת עבר כדברים האלה: „ציון לזכרון אנשי צבא היהודים אשר נפלו חללים על כרומי שדה המלחמה בסעוואסטאפאל בשנת 1854—55 בחרפם את נפשם למות בעד ארץ מכורותם ובעד מלכם הקיר"ה: ובצדו השני כתובים הדברים האלה בשפת רוסיא באותות מזהבים, שלשה נשרים חצובים מן הסלע יסוככו בכנפיהם על העמוד ועל הכתבה מלמעלה, ובין כנפי הנשרים חצוב בסלע תואר מלאך האוחז שופר בידו לאות כי יעוררם שופר שדי לקום לתחיה, ואצלו הפסוק „הקיצו ורננו שוכני עפר כי טל אורות טלך (ישעיה כ"ו)", ומצד השני חרותים הפסוקים „ילכו מחיל אל חיל יראה אל אלהים בציון (תהלים פ"ד ח')" „יקר בעיני ה' המותה להסידיו (שם קט"ז ט"ז)".

זולתי העמוד הזה לא נמצא שמה כל ציון ומצבת זכרון עוד.

כאשר התחלקה המלחמה נתנה הפקודה כי כל צבא היהודים העומדים בקשרי המלחמה ילבשו בגד ארבע בנפות למען יכירו את החללים מבני ישראל, והמשרה לאסוף את חלליהם נתנה על שכם השו"ב הזקן ר' חיים משה ועוזרים על ידו נתנו עשרה מאנשי הצבא ואחרי אשר הפשיט את החללים . . . הניח את עצמותיהם במקום משכן עולמים הזה, ועל טוב יזכר החכם הנכבד והמפאר הגביר ה' א' קאראסיק אשר הקדיש את עתו וכספו לתכלית הדבר הנכבד הזה [1]. ואם אמנם חרפה היא ליהודים כי קברות חלליהם לא נהדרו בפאר והוד כקברי כל חללי העמים אשר על זאת יתפלאו וישתוממו כל המבקרים את המקומות האלה, ומה גם הנוצרים יושבי העיר אשר יביטו בעין בוז וקלסה על קברי היהודים, ואם ישאל הנוסע „איה חצר־מות ליהודים ?" — שם על הגבעה יתגוללו פגריהם! ישמע למענה, אשר כן קרה גם לי בפעם הראשונה, ובשמעי מענה כזה התפרצה אנחה נוראה מקירות לבי, ובשלהבת אש אהבתי לאחי היקרים האלה קראתי „זה חלקך יהודי אומלל!" הה! גם פה אחרי נפלך חלל, גם אז דע נא כי יהודי הנך ושמך חרפה לכל עובר . . . !

---

[1]) בהיותי בווילנא אשר שם הוא מושב האיש הרם הזה כעת ראיתי בידו תעודות כתובות וחתומות בידי כל תושבי סעוואסטאפאל לאות על הכסף אשר הקדיש לדבר הזה ועל השתדלותו הנאמנה, והאיש הזה אמנם כבר נודע לחכם לב השתדל לטובת עמנו בכלל בכל אשר תמצא ידו, יהי זכרו מבורך.

לפני שנים אחרות בא לסעוואסטאפאל אחד מנסיכי בריטניא וכל גדולי שרי העיר יצאו לקראתו, וילך בלויתם לבקר את קברות הרוסים ואחרי כן שאל איפוא ינוחו חללי ישראל, וכאשר הראוהו את החצר־מות הנזכר, שאל לתמו ,האם נתן רשיון לאלה לגור בעיר הזאת. . . . ? — ביום המחרת שלח שר העיר לקרוא אליו את ראשי עדת היהודים והגבאי בראשם וישאל אותם לאמר: ,במה נוכל לפאר את חצר המות אשר ליהודים ?׳ — הלא ידעת במה פארו הרוסים את קברותיהם׳, ענוהו — ובכן הבטיח לתת להם מהכנסת העיר ששת אלפים רו״כ לתכלית הדבר הזה, וכן נשארה ההבטחה ההיא עד היום הזה. אכן נשובה נא מהמקום הנורא הזה המזכיר לנו שנות ראינו רעה, ונסורה לראות מה יעשו שם אחינו החיים אתנו כיום הזה.

מספר בני ישראל בעיר הזאת הוא כמאה וארבעים משפחות ונפלגו לשתי פלגות, היהודים החפשים, ויהודים אשר עבדו בצבא, ואלה האחרונים המה יושבי העיר מלפנים. בשנת 1836 קרה מקרה כי אחד הנוצרים אשר עבד עבודתו אצל מבנה האניות גנב מטיל ברזל וילך וימכרהו לאיש יהודי, וכאשר נודע הדבר יצאה פקודה כי כל היהודים יגורשו מן העיר אי־נקי, ובכן נאלצו לעזוב את בתיהם וכל קניניהם ובית הכנסת אשר בנו ביד המקרה, והפקודה חזקה עד מאד כי לא תדרוך כף רגל בן איש ישראל על אדמת סעוואסטאפאל עד כי היהודים הבאים באנית הקטור לא יכלו לרדת מן האניה לקנות להם לחם לאכול אם לא נלוה אליהם אחד או שנים משוטרי הפאליציי לשמרם פן יזידו להשאר בעיר לילה או יום אחר, וכן לא ראתה העיר פני איש יהודי עד שנת המלחמה. כתם המלחמה נתנה הממשלה הרשיון ליהודים אשר עבדו בצבא לשבת בעיר, ובשנת 1865 נפתחו שערי העיר גם לפני היהודים החפשים ומספרם ירב כמעט יום יום. רוב הגרים הבאים להאחז בה המה בעלי מלאכת יד מפליטי כל ארצות רוסיא אשר יראו פרי בעמלם פה יותר מבליטא ופולין עד כי לא נראה עני שוקד על פתחי נדיבים בעיר, ורק מעטים מהם השולחים במסחר ידיהם, וגם המה ימצאו לחמם על נקלה. היי משפחה יהיו יושבי קרים בכלל וסעוואסטאפאל בפרט באופן מאד נעלה על יושבי ליטא ופולין, אכן לעומת זה הנה מצבם הרוחני פרוע מאד, את ההשכלה לא ישנאו, אך גם לא יאהבוה יען השכלה היא, רק יען כי על ידה יקוו להשיג פרי עץ החיים, ובכן למודי הדת ירחיקו בשתי ידים אחרי אשר לא ישאו להם כל פרי למצבם החמרי. וזאת היא הסבה כי דרכי החנוך אבלות ואין איש שם על לב ליסד בית ספר לתורה וחכמה, ובדבר אחד ראויה מפלגת אנשי הצבא לתהלה אשר תתמוך בכספה את התלמוד תורה אשר יסדו צבא

היהודים בסימפעראפאל, וגם הספיקו כבר לבנות להם בית מקדש מעט לתפלה, תחת אשר החפשים רק ריב ומדון ישאו, וכל הימים יגורו מלחמות איש את רעהו, ואי־סדרים בכל הכנסות והוצאות העדה, וכבר חלפו איזה שנים למיום החלו לחשוב — ואחר כך לבנות — משכן לאביר יעקב ועד היום עוד לא עלתה בידם מחוסר מורה דרך ומנהל באורך חכמה ותושיה, כאשר העירותי את אזנם במאמרי „השקפה כללית" (הנדפס בהשחר שנה ט׳ חוברת ב׳ ג׳ ד׳).

בשנת תרל״ד בא איש נבל ובליעל אשר קאה אותו ארץ פולין הורתו ויספר על נפשו מעשיות ומופתים נפלאים כי יודע תורה הוא ולו גם הצדקה לשבת על כסא הוראה בישראל, בני המון העם אשר לא רב כחם בתורה — אף לא בתפלה — קבלוהו עליהם לרב, ויהי רעב בסעוואסטאפאל, כי אמנם התנפל כארי רעב על טרפו לאכול שאר עמו בלי חמלה ובאופן נורא אשר לא נשמע כמוהו למיום קמו העלוקות מוצצי דם בישראל, ויודעי ספר המעטים אשר היו בעיר החלו לנסותו, וימצאו כי האיש הזה יא״ק הנהו בור וע״ה ככל הסנדלרים בני גילו, ומעולם לא קרא ולא שנה ולא נסמך לרב (כאשר כבר דברתי אודותו בהצפירה שנה ב׳ גליון 17) וימים רבים עשה את העיר כמרקחה עד אשר השליכוהו בני עדתו כנצר נתעב, ויקש דברי העדה מדברי הרב הרעב . . .

מספר הקראים הוא כשבעים משפחות בעיר ומהם עשירים גדולים ורוב סחר העיר בידם הוא בערך מספרם הדל, כהרבנים גם המה יגורו מלחמות איש את רעהו ועוד יותר על אחת שבע, ועד היום לא בנו עוד בית תפלה לרגלי ריבותיהם, מצב הדת והדעת אצלם כאצל היהודים, ורק בזאת עלו על היהודים כי ידעו לבחור להם רב נכבד מקרב עדתם הוא החכם המפואר הרב ר׳ יצחק סולטאנסקי, האיש הנכבד הזה הנהו אחד אחוז מכל חכמי הקראים ונעלה הוא על כלמו במדותיו הנעלות וכל יודעיו יתנו כבוד לשמו.

לאומים שונים יגורו בעיר הזאת כבכל הערים על חפי ים השחור. בהם רוסים, ציגאַנים, יונים, ארמענים, גרוזינים, אססעטינים, לעזגים, תוגרמים, טאטארים, איטלקים, צרפתים, פולאנים, אשכנזים, יהודים, קראים, קרימצאקים וכו׳. בתי תפלה נמצאו רק ליהודים, קראים, רוסים וקאטולים, כן נמצא בעיר בית אוצר ספרים, בית שעשועים על מרום גן העיר, בית מקלט לחולי הים (קאַראַנטין), בית חרשת המעשה גדול למבנה האניות, בית ספר לעם, גימנאזיום למלאכת מחשבת (רעאלי), ובית שלום מכם לסחורות חוץ לארץ, בה מושב שר העיר (Градоначалникъ)

אשר דבר אין לו את שר הפלך אחרי אשר העיר הזאת לא תתחשב בעת בין ערי הנוף (Уѣздъ) ¹).

מעבר ללשון־ים הדרומית מקדם לעיר עומדת עיר קטנה אשר תתחשב לפרור הנקראה בשם „קאראבעלניע׳ (Корабельная слободка) ושם הוא משכן לחיל הצבא, המבוא אליה הוא או דרך רוחב לשון הים על סירת דוגה או לסבב מרחק רב ביבשה דרך חצר מסלת הברזל, בפרור הזה נראה עוד היום מצד היבשה חומת אבן בצורה אשר לא נגעו בה כדורי הצרפתים, מעל ראש החומה יתנוסס מרחוק פאר עמוד גדול מאבני גראניט שחור, ועליו פסל האדמיראל לאזארעוו יצוק מברזל עשת המחזיק קנה רובה תחת זרועו ובגאה וגאון יביט מול פני הים.

לא הרחק משם גבעה גבוה הנודעת לשם מפני קץ המלחמה האיומה אשר דתלקחה על המקום הזה ביום אשר נפלה העיר ביד האויב, והיא „גבעת מאלאכאוו׳ (מאלאכאוו קורגאַן), אין קץ לכל הדם הרב אשר נשפך ביום המר ההוא במקום הזה עד כי זכר הגבעה הזאת נשאר לחרדה בפי כל יושבי רוסיא, על הגבעה נמצא כעת חצר מות להרוסים והצרפתים יחדו, ואצלו בית חומה בעד השומר. באמצע הגבעה עומדת חומת אבן חצי עגולה ובצדה דלת ברזל מעשי שבכה לבוא אליה פנימה, משם ירדו בשלבים בעומק הארץ, ומשם יפרדו שבילים שונים במרחק רב מתחת לארץ. השומר יעיד כי בתוך המנהרה (מינע) הזאת נמצאים כדים מלאים אבק שרפה לרוב מאד.

מעבר ללשון־ים הצפונית עומדת עוד עיר קטנה הנקראה בשם „הצפונית׳ Сѣверная. מעבר ההוא עומדים עורנה שלשה מגדלי מבצר חזקים ושלמים והנם בתי מעון לחיל הצבא גם לכלי נשק. במרחק ½ וויערסט מן הפרור הזה נמצא החצר מות לרוסים אשר כבר דברתי אודותו.

חברת חוקרי הטבע Общество естествоиспытатели באדעססא יסדה בסעוואסטאפאל בית תחנה בעד הנוסעים חוקרי הטבע הבאים לקרים, וכן הכינה שם את כל הכלים הדרושים להם.

במרחק 6 וויערסט מסעוואסטאפאל בדרך העולה לבאלאקלאווא נמצא חצר מות גדול מאד לחללי הצרפתים, וממשלת צרפת תשתדל מאד

---

¹) בכל חבל רוסיא החדשה וקרים נמצאות רק ארבע ערים כאלה: סעוואסטאפאל, קערטש, טאגאנראג ואדעססא.

לפארו בעצים רעננים ובפרחים יקרים, שומר לראשי הרפאים האלה הנהו צרפתי השוכן בבית חומה רחב ידים הבנוי על החצר מות. בתוך החצר מות נמצא עמוד פאר גדול אשר תחתיו קבורים עשרה שרי צבאות צרפת בתוך המערה, מלבד זה נמצאים שם עוד עמודי פאר מפוארים רבים, וחצר מות הזה יפה הוא מאשר להרוסים.

המקומות הנכבדים אשר יבקרו הנוסעים בקרבת סעוואסטאפאל, המה: חצי אי האיראקלי אצל חרבות העיר העתיקה חערסאנעס במרחק 2½ וויערסט מן העיר. „אינקערמאן" במרחק 7 וויערסט מן העיר. בית הנזירים ס"ט געאָרג 9 וויערסט. באלאקלאווא 12 וויערסט, (בדרך המלך לשער באידאר).

חערסאנעס

במרחק 3 וויערסט מן העיר ימה על חצי אי קטן הנקרא בשם „איראקלי", עומדת העיר העתיקה ליונים חערסאנעס, או כאשר נקראה בימי קדם בפי היונים (χερρόνησος) חצי־אי הזה תבנית שלש קצוֹת לו והיקפו סביב הוא ארבעים והמשה וויערסט.

מן העיר העתיקה הזאת לא נשאר כל זכר בעת אחרי אשר זה כשני אלפים שנה למיום היתה למעי מפלה. הסופר הקדמון סטראבון במסעותיו בקרים יספר (בחלק השביעי מספרו צד 308) כי כבר מצא את העיר הזאת חרבה ושוממה, אפס אצל חרבות העיר העתיקה ההיא בנו היונים עיר חדשה אשר קראוה גם כן בשמה הראשון, והקיסר זינאן מקאָסטאנטינאָפאל חדש נעוריה עוד הפעם בשנת 512 לספהנ"ו על פי עדות הכתבה אשר נמצאה במעבה אדמתה כתוב בשפת יון (הכתבה ההיא נמצאה בהיכל הגראף וואָראנצאוו באַלופקא). אפס גם העיר החדשה ההיא כבר היתה לתל שממה זה כחמש מאות שנה, בימי קדם יסדו אותה היונים ותהי לבירת ממשלת עם (רעפובליק) וסחר גוים. אכן כאשר התישבו הגענועזים על חפי ים השחור בקרים אז ירדה פלאים עד היותה לעיים עד היום הזה, ורק חרבות מצודותיה ובתי תפלותיה זרועות בכל עבר ופנה.

על העיר הזאת עלה נשיא רוסיא הנסיך וולאַדימיר מקיעוו וילכדה, ואחרי כן המיר את דתו בדת הנוצרית במקום הזה (בשנת 988 לספהנ"ו) ויקח לו את אַננאַ אחת מבנות מלכי הוויזאנטים לו לאשה, ובשובו לקיעוו נתן צָו לכל עמו כי ימירו את דתם — דת עבודת האלילים — בדת הנוצרית. בשנת 1850 נבנה בית תפלה על המקום הזה לזכר וולאַדימיר, ובשנת 1855 נהרס על ידי צבאות מלכי הברית, ובשנת 1861 החלו לבנות

מחדש בית נזירים גדול ורחב ידים בעד הנזירים הרבים השוכנים שמה על חשבון הממשלה בבית ראש הנזירים נאספו ספרים עתיקים. ומצבות עתיקות במספר רב מאד, מלבד מטבעות זהב וכסף עתיקי יומין אשר נשלחו לבית אוסף דברים עתיקים בפעטערסבורג, ורק מעט מהן נשארו שמה עד היום.

בשנת 1853 חפר הגראף אוואראָוו Уваровъ במעבה אדמתה וימצא שמה קברי מתים מתקופת עובדי האלילים ובם ארגזים מלאים עצמות שרופות. בקבר אחד מצא פסל תבנית אשה וראשה מכוסה בשמיכה, רגליה נשענות על כסא גבוה, בחיקה ינוח ילד קטן ואצלה נצב גם משרתה, אצלה מטה ועליה שוכב איש אחד האוחז אותה בידו השמאלית ומשרתו עומד אצל מראשותיו ובידו איזה כלים ועומד כמחכה לפקודת אדונו, מתחת התמונות האלה מצא כתבה בעלת שתי דלתות אשר מהן נוכל לקרוא רק שתי מלות „קילי' „אפעללא', ומלבד שני השמות האלה נשחתה כל הכתבה. בקבר אחד מצא מצבת אבן כתבנית פאר עמוד ועליה חצובה תמונת איש עוטה מעיל ואוחז בגדו בידו הימנית, ותחתה כתבה אשר נשחתה מזוקן ורק שתי המלות „ליה שנה" נכרות עוד, וגם על כן העמוד מצא עוד כתבה אשר בה נכרות המלות „לזכר איראקלידא'. מלבד אלה מצא השר הנזכר תכשיטי נשים מזהב, איזה כלי חרס נפלאים, מטבעות וכדומה.

בין החרבות השוממות הנמצאות שמה, נמצאה מערה מלאה עצמות אדם.

בפי הטטרים והתוגרמים נקראה העיר הזאת בשם „סארי־קערמאן" (מבצר הירוק), סבת השם הזה לא נודעה.

לנו בני ישראל לא נשאר כל זכר בעיר הזאת — מלבד מסורת הבל בפי הקראים, כי ר' יצחק סנגרי בעל ספר הכוזרי שכן בה — ואולי יגלו לנו חדשות ונצורות ברבות הימים כאשר יוסיפו לחפור במעבה אדמתה.

בית הנזירים ס"ט געארג

ГЕОРГІЕВСКІЙ МОНАСТЫРЬ

הבית הזה עומד על שן סלע גדול ומצוק אצל שפת הים הרחק 9 וויערסט מסעוואַסטאפאל ונקרא בשם הזה על שם קדושי הנוצרים געאָרג

י) ראה Истор. описан. древн. Херсонеса И, Мансвѣтова, стр. 57.

הראשון והשני. הנוצרים יספרו כי בשנת 75 למספרם בא לקרים השליח (אַפאסטאל) קלעמענטי קרושם להשמיע את דרשותיו לפני העם הפרוע אשר התהלל באלילים ויבן בית תפלה לנוצרים במקום הזה, ולפי דבריהם נראו חרבותיו עוד בשנת 1814. ככל חפי קרים אשר התגוללו בידי עמים שונים שנות אלפים היה גם גורל המקום הזה, וגם הכוזרים פרשו כנפי ממשלתם על המקום הנחמד הזה [1]. עתה יגורו בבית הזה שנים עשרה נזירים, בתוך בית התפלה נמצאים איזה חפצים עתיקים, ואחד מהם, היא תמונת נח ובניו בברכו אותם. לשֵׁם נתן את האמונה למנה, ליפת את המלוכה, ולחָם את עבודת האדמה. התמונה משוחה בששר על בד ותחתה כתבה בשפת יון משנת 1081 למספרם בחמשה עשר לחדש מאַיי. עוד נמצא שם עמוד שיש ועליו כתבה משנת 1175, ואיזה ספרים קדושים להם כתובים על קלף. בירכתי הבית קבור הנסיך גאליצין — אשר כבר דברתי אודותו —. המבוא אל החצר הוא דרך גן יפה מעולף בעצי פרי נחמדים, בגן הזה נמצאות איזה מצבות עתיקות אשר הכתבת עליהן נמחו מזוקן, מן הגן תוליך מסדרונה אל חצר בית התפלה הנטוע בכל עץ יקר מכל עברים, אצל השבכה הנשקפה על פני הים נמצא מעין מים חיים בנוי מאבני שיש ואצלו שני כוסות אבן גדולים, ומסביב להם כדורי הצרפתים והבריטנים, יען במקום הזה שכן ראש כל שרי צבאות צרפת בימי מלחמת סעוואַס-טאפאל. — מן חצר בית התפלה יוליכו שלבי אבן עד תחתית ההר. באמצע המדרגות ההן נמצא ככר נחמד ומעין מים חיים נוזלים מן הסלע, ומשם לא הרחק ירדו בשלבים עד חוף הים, רוב המדרגות והשלבים הנן הרוסות וכל מורד ההר מלא חתחתים וצורי מכשול על כל שעל ושעל עד כי אחרי עמל רב ירדו אל הים, כל המורד הזה מכוסה בעצי פרי ועצי חמד עבֻתים וסבוכים לענג נפש. העומד בתחתית ההר אצל שפת הים יגלה לעיניו מחזה נפלא ומאד נעלה בנשאו את עיניו למרום ההר, וכן נעים המראה גם במורד. על שפת הים נמצאות חלוקי אבנים מצבעים שונים, במקומות אחדים נראו כמו כסאות ומטות אבן נצבות בתוך המים על מרום שן סלע לשמאל בית הנזירים. בשפולי ההר נראו עוד שרידי חרבות בית האַדמיראל לאַזארעוו, ועוד איזה חרבות קדומים. בין העצים הרבים המכסים את כל פני ההר נמצאים עצי אגוז גדולים הנותנים ריח ניחוח למשיב נפש.

רבים מחוקרי קדמוניות חצי האי קרים ובראשם הפראָפעססאָר ברון מאַרעססא, יוכיחו, כי על המקום הזה עמד לפנים בית תפלה או היכל

---

[1]) Церковн. Истор. Иннокентія т, 1 Стр. 417.

להאלילה איפיגעניא כפי הנראה מדברי סטראבון . לא הרחק משם נמצא מין חול ממראה זהב , וכן נקרא באמת בפי ההמון „חול הזהב" .

אינקערמאן

במרחק 7 וויערסט מסעוואסטאפאל עומד הכפר „אינקערמאן" במקום אשר ישפוך הנהל השחור Черная рѣчка את מימיו אל תוך לשון־ים הסעוואסטאפאלי . על המקום הזה עמדה לפנים מצודת יעוופאטאריאן (Евпаторіонъ) אצל העיר קטענאס הנזכרת אצל סטראבון , לפי דעת סופרי ימי הבינים , אבן הפראפעססאר ברון יוכיח כי העיר ההיא עמדה יותר קרוב לסעוואסטאפאל בקרבת לשון־ים הדרומית , ולפי דעת אחרים עמדה פה העיר פעאדארי , ובאמת יותר נכונה השערת הפראפעססאר ברון כי על המקום הזה עמדה העיר „קאלאמיטא" אשר על שמה נקראה גם לשון הים בשם הזה בפי יורדי הים האיטלקים . שם העיר הזאת נזכר בפי הנוסע יוסופאט בארבארא במאה הט"ו ובאחד מכתבי האיטלקים , רק השם אינקערמאן נתן אל המקום הזה מפי התוגרמים [1]) אשר כבשו בשנת 1475 את כל מבצרי קרים וגם במקום הזה הושיבו את צבאותיהם .

חרבות העיר העתיקה והמצודות נכרו עוד היום , מערות רבות למאות הצובות בסלע בלב ההרים או במרומי הסלעים ולהן מכפלות שתים ושלש או יותר . האיש הרואה את המערות הנושנות האלה אשר היו למשכן בני אדם זה אלפי שנים , עד כי אין אחד בין הסופרים הקדמונים אשר יוכל להגיד לנו מתי ומאיזה עם קדמון נעשתה המלאכה הגדולה הזאת , ישתומם על מראה עיניו איככה עצרו כח לעלות על שיא ההרים האלה ולהכין בסלע משכן למו ? אין חקר לרוח האדם !

על חוף הנהל משמאל יפגוש הנוסע את בית הנזירים הנקרא על שם המקום הזה Инкерманская киновія החצוב בסלע בהר בימי קדם . האיש אשר לא ראה בעיניו את המערה העתיקה והנפלאה הזאת לא יאמין למשמע אזניו לכל הוד הטבע והדרת הזקנה השורר עליה . לרגל ההר מתחת נמצא פתח חצוב בסלע למבוא המערה , משמאל להמבוא חדר רחב ידים למושב הנזירות , מנגד הפתח יעלו בשלבים אל המכפלה השנית , ושם בעומק הסלע תחת חלון זכוכית ינוחו עצמות אדם וגולגלות רבות אשר נאספו שמה בזמן לא נודע . אצל העצמות נמצאה כפה קטנה ועגולה חצובה מתוך האבן ושם על הקיר הקוק צלב בולט ישן נושן מאד . מן

---

[1]) „אין" בשפת תוגרמה (מערה) , קערמען או קערמאן (מצודה או מבצר) .

החדר הזה יעלו במעלות אל המכפלה השלישית, במכפלה הזאת יש חדר גדול ורחב ידים האוצר בתוכו תמונות קדושי הנוצרים, החדר ההוא נחלק לשנים, בחלק הראשון מצד המבוא הוא מקום התפלה להנזירים, והשני יכונה בשם „שער הקיסר" ועליו כפה עגולה מצופה בכסף סיגים, ועל הקיר נמצא עוד צלב אחד ישן נושן אשר חשך משחור תארו מרוב ימים. ממעל להחדר הזה במכפלה הרביעית עוד חדר גדול ורחב ידים יותר מכלם, ומשם שבכה קטנה תולה על קיר הבית מבחוץ, ולהעומד מבחוץ תראה כתולה באויר, מלבד החדרים האלה נמצאים עוד חדרים קטנים בירכתי המערה, חלונות בבית הזה נמצאו רק בקיר אחד ממול הבקעה. במכפלה השניה בירכתי הבית נמצא חדר קטן מאד והוא חדר מלתחת הנזירים, ממעל להחדר הזה נהל אותי אחד הנזירים דרך מבוא אפל עד אשר עלינו על שלבי אבן החצובים בתוך ההר, ואחרי עמל רב עלינו על ראש פסגת ההר והנה זה כל הארץ לפנינו ואנחנו עומדים על בית הנזירים ממעל, על ראש ההר ההוא עומדים עודנה שרידי חרבות מבצר עתיק מזמן הגענואיזים.

מסורה בפי הנוצרים כי אחד מראשי הכנסיה קלימענט הראשון אשר חי במאה הראשונה למספרם נשלח לעבוד עבודת פרך במחצב האבנים באינקערמאן על פי פקודת הקיסר טראיאנוס על אשר השתדל להפיץ תורת הנוצרי ברבים, ובמקום הזה התפלל לאלהיו, כי על כן נשאר המקום הזה לקדוש בעיניהם עד היום הזה, אפס ימים רבים נשכח מני רגל עד אשר לא יכול איש להכיר כי בתוך הסלע הזה נמצא משכן לבני אדם, עד אשר מצאוהו בשנת 1850 ואז פארוהו מבית ומחוץ. בעת חנכת הבית נקהלו המון רב נוצרים ומחמדים מכל אפסי האי וישמחו שמחה גדולה מאד, וראש הנזירים מחערסאנעס השתדל להשיג כסף מאוצר הממשלה ועל ידו נבנה בית חומה גדול למשכן הנזירים ויטע שמה גן נחמד ויעש שתי גֻלות מפכות מים חיים מחלמיש צור לענג נפש.

בשנת 1874 כאשר נבנתה מסלת הברזל מסעוואַסטאָפּאָל, נעשתה המסלה לפני פתח הבית ההוא, ועל נקלה יוכל כל נוסע לרדת שמה אצל התחנה הנקראה על שם המקום „אינקערמאן" לראות את כל המקומות האלה, והנזירים יוליכו את הנוסעים בכל חפץ לבב בעד מתת איזה אגורות כסף, יען יחשבו זאת לכבוד להם בבוא איש לבקר את המקום הזה.

לא הרחק מאינקערמאן בתוך הררי הסלע נמצא מין חומר בורית נפלא, הבורית הזה הוא מין אבן רכה אשר תחצב מלב הררי סלע ויש בו מין שמן, האבן הזאת תמס כדונג בהריחה ריח מים, וכל יושבי קרים ימלאו בו מקום בורית, וביחוד טובה היא להרוחצים במי הים, יען הבורית

הנודע לא יצלח לרחוץ בו במי הים המלוחים מאד ולא ימס שם לעולם, האבן הזאת נקראה בשם „קיל׳ ונמצאה גם בקרבת באַחציסאַראיי.

אצל המקום הזה על מרומי ההרים משני צדי הנחל השחור השוטף לאורך העמק התלקחה המלחמה הנוראה בין צבאות מלכי הברית וחיל רוסיא בעשרים וארבעה לירח אקטאבר שנת 1854, אשר נשארה חרותה בדמי רבבות אלפי איש לזכרון על לוח דברי ימי רוסיא.

בעמק אינקערמאן תתצבנה אבני שיש־לבן הנודעות בשם „אבני אינקערמאן׳, האבנים האלה הנן רכות ויפות מאד, ומהן נבנתה מצודת סעוואסטאפאל וכל בתי העיר.

בימי קדם היה אויר אינקערמאן רע לבריאות האדם ועל הרוב הוליד קדחת עצומה עד כי איש זר אשר בא אל המקום הזה והתמהמה שמה איזה שעות, חיש הרגיש כאב בטן וחלי ראש, אפס כעת כבר נשתנה האויר, ובכל זאת שומר נפשו יזהר גם כעת לבלתי אכול שמה פרי כל עץ ולא ישתה מים קרים.

מהנוגע לדברי בני ישראל במקום הזה נודע לנו רק מעט, ואותם הזכרתי בספרי משא קרים (צד 194). כאשר בקרתי את המקום הזה בשנת תרל״ט בלוית אחינו השר היקר ה׳ ארקאדיע קויפמאן מפעטערסבורג, קנה פה איזה חפצים עתיקים „מתקופת האבנים׳ מיד ראש הנזירים.

באלאקלאווא

הנוסע טרם יקרב אל העיר הזאת, ראשונה יראו לעיניו רוכסי הרים רמים מצבע אדמדם המתנשאים מעל להעיר, ממעל להררים האלה יתנוססו ממרחק מצודות עתיקות מימי קדם, אפס את העיר עצמה לא יראה עד אשר יבוא אל תוכה יען יושבת היא בעמק בין שני הרים גבוהים. בין שני ההרים האלה הודרת לשון־ים עמוקה באורך 1 וויערסט, ולימינה נבנתה כל העיר לאורך כל לשון הים, רוחב לשון הים הוא 100—200 קומות, ועמקה 18 קומות, וטובה היא מאד למעמד אניות, עד כי בימי מלחמת סעוואסטאפאל עמדו פה כל אניות המלחמה להבריטנים. העיר הזאת הנה עיר קטנה, יושביה יחשבו לערך שמונה מאות איש וכלם רק יונים, יען איש זר יפחד על נפשו לגור בין העריצים האלה.

מן העיר הזאת תחל שלשלת הררי יאַלא ותמשך לאורך האי עד פעאָדאסיע, פה בבאַלאקלאווא נפלא מאד מראיהם, אל כל עבר אשר תעיף עין עליהם לא תראה אף מלוא שעל עפר רק אבן שיש או גראניט ערומה ומראיה חום צהוב, ביחוד נעים מאד המחזה להביט ממרחק על המקום אשר יתצבו החוצבים בהר אבנים לבניה, אשר יראה כבשר נתח מגו נפש חיה ודם יזוב מבשרו.

מרחק העיר הזאת מסעוואַסטאָפאל הוא 12 וויערסט, ומסלת אבנים ישרה תוליך אליה את הנוסע. עד שנת 1860 היה בה חוף לאניות הממשלה ואניות סוחר עם בית שלום מכס בעד סחורות חו״ל ובית מקלט לחולי הים, אכן מן העת ההיא נשאר החוף שמם ועמו נפלה גם העיר ותרד פלאים ורק לפעמים רחוקות יבוא אליה איש זר מהמון הנוסעים לקרים.

שם העיר הזאת רשום בדם הרוסים על לוח דברי הימים לרגלי המלחמה הגדולה אשר לחמו מלכי הברית על סעוואַסטאָפאל. כל ימי המלחמה ישבו בה המנצחים ושרי צבאותיהם, וביחוד הבריטנים והסרדינים ויבנו מסלת ברזל לאורך חוף לשון הים ומסלות אבן כוננו לכל דבר להקל מעליהם עול הדרך בין ההרים, עקבות בתי צבאות מלכי הברית יֵראו עוד היום על פני השדות, ערמות כלי זכוכית נשברים נערמו כמו נד משרידי כלי משתיהם, מסביב לעיר בעמקים במקומות רבים נמצאים משכנות לרפאים חללי המלחמה.

על ראשי ההרים אצל העיר קרוב לשפת הים עומדים עודנה שרידי מבצר צעמבאַלא (Cembalo) אשר בנו הגענואיזים משמאל ללשון הים. בשנת 1837 ראה עוד הפראָפֿעססאר מורזאַקעוויטש שרידי שנים עשר מגדלי המבצר, בתוך המגדל היותר גבוה מכל אחיו תמצא באר אשר דללו מימיה. בימי קדם עמד על המקום הזה המבצר פאַלאַקיאן (Palakion) אשר בנה פאלאק בן סקילור מלך הסקיטים (סטראבון ספר שביעי צד 306), ואחרי אשר ירדה ממלכת הסקיטים נשאר המבצר שמם ואיש לא שם לבו עליו ימים רבים עד אשר באה העיר הזאת תחת יד הגענואיזים, ויבנו בה חוף טוב לאניות סוחר ואת שם העיר שנו לשם צעמבאלא או באלאקלאווא. בפי הסופר הקדמון ההוא נזכר חוף ים הזה באר היטב בשם (Συμβόλων λιμήν) ואת לשון הים בשם הלשון הקצרה (λιμήν στενοστομος). אחד מסופרי היונים יוכיח כי במקום הזה התאספו הסקיטים שודדי הים אשר התנפלו על האניות העוברות בקרבת העיר הזאת לשלול שלל, ובאמת טוב מאד המקום הזה בעד השודדים, יען נסתר הוא מעין רואה, והסופרים החדשים יאבו להוכיח כי המערה הגדולה והארוכה הנמצאה בקרבת העיר היתה לפנים מקום מקלט להשודדים, וגם בימינו הנה מערת פריצים ומרבץ לשודדי לילה, ולפעמים יתנפלו על הנוסעים בלילה, וסופרים אחרים משתדלים להוכיח כי חוף באלאקלאווא הוא הוא „חוף לעסטריגאנאוו״ אשר אודותו ידבר המשורר הקדמון האמער בשיריו.

בהיות העיר והמבצר צעמבאלא בידי הגענואיזים ישב פה אחד מציריהם לשר ומושל על העיר. בשנת 1475 באה גם העיר הזאת תחת יד התוגרמים אשר הושיבו את צבאותיהם במצודת העיר, ואחרי אשר נלכד

כל חצי האי קרים בידי ממשלת רוסיא נתישבו בה היונים אשר יצאו ממחוז יעקאַטערינאסלאוו ויכוננו למו מחנה אנשי חיל מקרבם לשמור את העיר.

החופרים בארמת המקום הזה ימצאו לפעמים לא רחוקות מטבעות עתיקות וחפצים שונים מימי קדם והנוסעים יוכלו לקנות חפצים כאלה מיד היונים במחיר לא רב. רבים מהיונים ספרו לי כי ראו בעיניהם על ראשי ההרים במרחק מהלך שני ימים מן העיר גְוִיות אדם אשר נתקשו ותהיינה לאבנים ברבות הימים, דרשתי וחקרתי אולי פסילי אבן המה אשר נעשו בידי חרש חושב, אך כלם פה אחד העידו כי חותם ילדי אשה עליהן, ובכל מאמצי כחי השתדלתי לבוא אל המקום ההוא ולא יכולתי מחסרון מורה דרך על גבנוני צלמות האלה, כי לא מצאתי בעת ההיא אף אחד אשר אבה לְהַלְוֹת אתי, ובבן נכזבה תוחלתי לראות את הפסילים האלה.

מהנוגע לבני ישראל במקום הזה לא נודע עוד מאומה, ורק מסורה בפי הקראים כי בה התוכח אחד מחכמי הרבנים את אחד מחכמי הקראים בעניני הדת לעיני המלכה יעקאטערינא, והנצחון עמד בלי ספק לימין הקראי, (יען הקראים המה המספרים).

מסחר גדול בעיר הזאת ביין ובעשב הטאבאק, ועוד יותר בדגי הים אשר יצודו יושבי המקום במספר רב, גם נמצאים שמה מיני דגים קטנים אשר יעשו מהם מלוחים ויובאו לכל ארצות רוסיא. בעמק באלאקלאווא יגדלו עצי קפריסין במספר רב מאד מלבד עצי פרי שונים למיניהם. בכלל הנה העמק הזה מלא ברכת ה׳ שכם אחד על יתר העמקים בקרים.

עמק נחל השחור וצארגון

במרחק 1 וויערסט מבאלאקלאווא נמצא כפר קטן בשם „קאַדיקיא׳ (Кадыкьой) וממנו יחל להשתרע עמק רחב ידים במרחק 9 וויערסט עד רוכסי הררי מעקענזי. העמק הזה שוכב לרגלי שלשה רוכסי הרים ,סאַפון, פֿעדיוכין, וצארגון, והמה מחסה לו מסביב, דרך העמק הזה ישטוף נחל השחור את מימיו עד אשר ישתפך בלשון ים הסעוואסטאָפאלי אצל אינקערמאן. בשנת 1855 ברביעי לחדש אויגוסט התלקחה פה המלחמה האיומה הנודעת בשם ,מלחמת נחל השחור׳.

במרחק 5 וויערסט מבאלאקלאווא נמצא הכפר צארגון. בכפר הזה עומד עודנו מגדל עתיק לימים גבוה מאד, אפס לא נודע מאומה מאיזה זמן הוא ומי בנה אותו, אצל המגדל הזה עמד בית החכם הטבעי האלביטש אשר כתב הרבה אודות קרים, דרך הכפר הנזכר הולכת מסלת האבן מבאלאקלאווא עד עמק באידאר.

עמק באידאר

БАЙДАРСКАЯ ДОЛИНА

העמק הנחמד הזה נודע לכל יושבי קרים לרגלי עצי פרי השונים למיניהם השתולים בו, וכן על פי ההוד וההדר אשר שוה עליו הטבע בלי עזרת יד אדם. אורך העמק הוא 16 וויערסט ורחבו 8 וויערסט. לפני המלחמה (בשנת 1854) הָמָה העמק הזה מהמון יושביו הטאַטארים, אפס בעת לא נשארו בו אף עשיריה. האיש הבא אל העמק ברגע אחד יְגָלה כלו לנגד עיניו בתבנית קערה גדולה, מסביב לו הנהו מוקף בהרים גדולים, ודרך העמק ישטפו איזה נהרי נחלי מים חיים, בו נמצאים שנים עשר כפרים ורוב יושביהם המה טאטארים, בכל הכפרים יגדלו עצי גפן רבים המוקפים בעצי תדהר גדולים, וכן נמצאים שמה צמחים ועשבים שונים אשר לא נראה כמוהם בכל האי, ומבתי ספר לחכמת הבאטאניק ברוסיא ינהרו הנה מורים ותלמידים להתחקות על שרשי העשבים האלה. כמעט כל העמק הוא קנין הגראף מארדווינאוו.

הדרך מאלושטא עד סודאק

קורו־אוזען — אולו־אוזען — אֶשֶׁד המים „דזור־דזור״.

במרחק שתי שעות מאַלושטא במסלה ההולכת לאורך חוף הים יפגוש הנוסע את העמק סאַטערא אשר דרך בו ישטוף נחל מים הנקרא כשמו, בעת נכרו עוד שרידי חרבות עתיקות אצל הנחל, מן המקום הזה במרחק חצי שעה יבוא אל העמק הנחמד והנעים „קורו־אוזען״, ושני נחלים: קורו־אוזען ואולו־אוזען: ישטפו מים חיים דרך העמק הזה. חוף הים אצל העמק הזה מוקף בהרים לא גבוהים וטוב הוא מאד למעמד אניות. עומק המים שמה מעשר עד עשרים קומות.

בעומק העמק הזה אחרי הכפר אולו־אוזען נמצא אשד המים המפורסם בכל חצי האי בשם „דזור־דזור״, הנופל ברעם ורעש ממרום שלשלת הררי „קאראבי־יאלא״, ומימי הנחל אולו־אוזען המה השוטפים מאשד המים, מנפילת המים על מקום אחד בכח גדול נעשה בור עמוק כקלחת, אף כי אדמת המקום אדמת סלע היא. בתוך הבור הזה ישיחו דגים רבים ממין הנקרא „פֿאָרעלי״, והטאטארים יצודו אותם בידיהם. לראות את אשד המים הזה יותר טוב לעמוד על הארץ מתחת, אף כי לא כבד הוא לעלות על ההר ממעל לו אשר משם יראה עוד איזה אשדות נחלים כאלה, אפס קטנים מהראשון.

קוצוק־אוזען ומערות טוואק

ТУВАКСКІЯ ПЕЩЕРЫ,

המסלה מקורו־אוזען הולכת הלוך וגבוה עד ההר „מאנגאן׳ ומשם תתחיל לרדת עד העמק השני „קוצוק־אוזען׳ הנמצא במרחק חצי שעה מהראשון. העמק היקר והנחמד הזה מעולף בכל עצי פרי יקרים ופרחים נעימים על פני כלו, וכן כל הכפר הנקרא גם כן על שם העמק. ממעל להכפר יתנשא ההר „קוטיללא׳ אשר לרגליו עמד לפנים כפר ליונים אשר חרבותיו נראו עוד היום. משני העמקים הנזכרים יוציאו בכל שנה יין רב היקר בערכו כיין מאגאראטש ואלושטא, אויר המקום טוב מאד. על חוף ים הזה נמצאים דגים רבים. מרחק שני העמקים האלה מאלושטא הוא 15 וויערסט, הדרך מקוצוק־אוזען תתנשא מעלה מעלה דרך חורשי מֵצל וגני פרי חמד עד ההר, ומשם תשפיל עוד הפעם עד בואה אל הכפר טוואק, ומן הכפר הזה במרחק 10 וויערסט תמצאנה המערות הגדולות הנקראות גם כן בשם זה. בתוך המערות הנפלאות האלה נמצאים חדרים גדולים ויפים ומעקות סביבותם, אפס המבוא אל תוכן כבד מאד, בעומק המערות נשחת האויר מאד עד כי אור הנר יכהה מאד, והטאטארים יספרו כי עמוק בתוך המערה הגדולה יגור השטן, עד כי הנוסע אשר לא ידע להזהר יחנק שם בזמן קצר מיד השטן המשחית, וכאות על זאת יַראו את המון העצמות המפוזרות על פני כל המערה, ובאמת תתגוללנה שמה עצמות אדם ובהמה, וכן יספרו עוד כי בימי קדם קרה מקרה אשר כל יושבי המקום נסו מפני אויב אשר התנפל עליהם ויתחבאו בתוך המערה הזאת, והאויב הקיפם ולא נתנם לצאת עד אשר מתו כלם ברעב. כן יספרו הטאטארים כי דרך המערות ההן יש מבוא לבוא עד העיר סודאק. האיש אשר יחפוץ לבוא אל המערות האלה עליו לקחת אתו טאטארי אחד למורה דרך, וגם נרות ועששיות יקח אתו.

אצל הכפר טוואק נמצאה גבעה אחת הנקרא בפי הטאַטארים בשם „קארא־טעבע׳ (גבעה שחורה) אשר תצטיין בזאת, כי בכל ימי הקיץ הִנֶהָ מכוסה בשלג, וכאשר תזרח עליה השמש אז מראיה נחמד ונפלא מאד.

איסקוט — צַאבאן־קאלע — קַאפסיחאר — קוטלאק

במרחק 10 וויערסט מן המערות הנזכרות נמצא הכפר איסקוט. הכפר הזה נזכר גם בכתבי הגענואיזים בשם (Scuti) והוא היה אחד משמונה עשרה הכפרים אשר מכרו הטאטארים להגענואיזים. יושבי הכפר הטאטארים גם טובי לב ומכניסי אורחים ולא יקבלו כל מחיר בעד אוכל ומעון מאת

הנוסעים ויעבור עליהם מה. ביחוד נודעים יושבי המקום הזה לכורמים ויוגבים היותר טובים וחרוצים בכל האי. הנוסע אשר לא יחפוץ לסור אל הכפר הזה יוכל לעשות דרכו הלאה לאורך חוף הים עד סודאק, ועל דרכו יפגוש על מרום גבעה אחת מגדל עתיק ימים הנודע בשם „צָאבַאן־קולע״ (מגדל רועים). תבנית הבנין הזה הוא כתבנית מגדלי אלושטא, מי הים ירחצו פעמי המגדל הזה, ואצלו נכרו עוד קברות מתים, אצל אחד מקירותיו נמצא מעין מים קרים, ועל פי השערת החכם פאללאס נבנה המגדל הזה מידי היונים. משם במרחק חצי שעה נמצא חַגַּו סלע רחב מאד אשר דרך בו שטף נחל מים את מימיו זה לפני שלשים שנה ושני חופיו היו מכוסים בעצי יער סבוכים, אפס כעת לא נשאר כל זכר להנחל והיער. מן המקום הזה במרחק שעה אחת יפגוש הנוסע בעמק הנחמד „קאפסיחאר״ המעולף בכל עצי פרי יקרים, ובין עצי הגנים ישטוף הנחל „שעלען״ את מימיו אל תוך הים. בימי קדם גדלו עצי משי רבים במקום הזה כנראה משרידי העצים העתיקים ההם. במרחק שתי שעות מזה אצל הכפר שעלען יש דרך לקאראסובאזאר המולכת ממעל להרים צפונה, משם הלאה במסלה קצרה לאורך חוף הים אשר פעם תשפיל מטה ופעם תתנשא מעלה יבוא עד הכפר „קוטלאק״ אשר גנים יקרים ונחמדים יסבוהו מכל עברים, אצל הכפר תמצאנה שתי מסלות, האחת לימין המובילה לסודאק והשניה לשלשלת ההרים הצפונים. במרחק שעה אחת מקוטלאק נמצא העמק המהולל „איי־סאווא״ אשר יתאחד את עמק סודאק, בכלל מעטים מאד יושבי המקומות האלה אף כי אדמת הארץ ברוכה בכל חמדת הטבע אשר לא תסולא בפז, והסבה העקרית לזאת היא, יען הדרכים מקולקלות מאד, ובמקומות רבים אין דרך ואין מסלה כלל.

הדרך מסימפעראפאל לפעאדאסיע דרך קאראסובאזאר

מרחק הדרך מסימפעראפאל לפעאָדאסיע דרך קאראסובאזאר הוא 107 וויערסט. התתנות הנה: זוַיאַ 22 וויערסט, קאראסובאזאר 22, בורונדוק 21, קריניצקי 20, פעאָדאסיע 22. הדרך הזה עד התחנה הראשונה לא יצטיין במאומה, רק בזאת את אשר יראה הנוסע ממרחק את רוכסי ההרים, ובראשם את ההר הגדול „צאטירדאג״ המתנשא עליהם כענק נורא. לא רחוק מהתחנה זויאַ על פני השדות נמצאים שרידי חרבות ימי קדם, והאיש האוהב חקרי קדמוניות יוכל להשיג מורה דרך בבית התחנה ההיא. במרחק שעה אחת מן התתנה הנזכרת על ראש הר אחד הנקרא בפי הטאַטארים „קירק־עזיז״ (ארבעים קדושים), נכרות חרבות ימי קדם קירות איזה מגדל, תְעָלָה ושפך עפר, לפי דברי הסופר „קעפפען״ (המאסף

הקרימי צד 351) נקרא המקום הזה בפי הטאטארים „בארוט־חאן" [היכל אבק השרפה] ובלי ספק עמד שמה בית מלאכת אבק השרפה. במורד ההר ההוא בשפלה תמצא המערה „קירק־עזיז" ובה נמצא קבר מאבן אדומה, ואל המקום הזה יבואו רבים מהטאטארים להרפא מתחלואות שונות, (לפי דבריו). במרחק 5 וויערסט משם נמצאות עוד חרבות שנות דורות עולמים מאיזה מבצר עתיק אשר היה מוקף בחומה מסביב, ובמרחק חצי שעה משם נראו עוד שרידי מבצר גדול ובנינים רבים אשר לפני שלשים או ארבעים שנה עמדו עוד על תלם כמעט, ולפי הנראה מהמון חרבות הבנינים עמדה איזה עיר במקום הזה.

קאראסובאזאר

העיר הזאת עומדת בלב חצי האי אצל הנחל „קאראסו" (מים שחורים) בעמק ומוקפת בהרים סביבותיה. אחד מההרים האלה נקרא בפי הטאטארים „אַק־קאַיאַ" (סלע הלבן) על שם ראש ההר הלבן — מלמעלה, ועל שם הנחל נקראה גם העיר. חום השמש בוער בה כתנור יותר מבערים אחרות הקרובות אליה, יען ההרים הנם לה לחיץ בעד כל רוח סערה. כל תושבי העיר יחשבו לעשתי עשרה אלף איש, ולהם 2553 בתים. מסחר רב בעיר הזאת בצמר כבשים ועורות קרים הנודעים, וכן יוציאו ממנה יין רב בכל שנה.

מראה העיר הזאת כמראה באחציסאראי ואיווּפאטאריע, כל בתיה נבנו מחמר ולא תאר להם ככל בניני ארץ הקדם בערים הקטנות. בה כחמשים בתי מלון לאורחים, 22 בתי מסגד למחמדים, ארבעה בתי תפלה לנוצרים מכתות שונות, בית תפלה אחד קטן לבני מקרא, וארבעה בתי כנסיות לאחינו הרבנים יהודי קרים (קרימצאקים). מספר אחינו אלה בעיר הזאת הוא יותר משש מאות משפחות או כשלשת אלפים איש, מלבד אלה יגורו פה כששים משפחות יהודי ליטא ופולין ולהם שני בתי כנסיות לבד. מהקראים יגורו פה רק שבע או שמונה משפחות.

ע"ד אחינו הקרימצאקים כבר דברתי בארוכה בספרי „משא קרים", ועלי להוסיף בזה, כי עד שנת ה' אלפים ת"ב ליצירה היה המנהג אצל יהודי קרים אשר ישבו בעיר מנגופ, כי הנשים התאספו יחדו עם האנשים לחות דעתן בעניני הקהל, וכן הלכו יחדו לבקר ולנחם אבלים ולבתי שמחה, והנקבות ישבו יחד את הזכרים, אפס בשנת הת"ב גזרו ראשי העיר בחרם לבטל אספות כאלה, כנראה מדברי הכתב (קבוץ כתבים שונים Nr. 13 באוצר ספרי הקיסר בפעטערסבורג) וז"ל:

„ההסכמה הזאת תבאר: ראינו מנהג רע בתוך קהלנו בזמננו זה

שיושבות אנשים ונשים יחדיו בקבוץ הקהל והיא עבירה גדולה ומעשה ג . . . ועוברים במצות לא תחמוד והוא קרוב מאיסור הדת וסימן זנות ומניע יסוד התורה , על כן הוצרכנו להסיר זאת המעשה הרע מתוכנו מכל צד ופנה ולעקור אותה מעקרה שלא יכנסו אנשים עם הנשים במושב אחד אם סעודת מצוה אם סעודת שמחה ואם להיפך , והיה זה תנאי בהסכמת המשכילים ועצת נכבדי הקהל בעיר מנגופ , היום קימו וקבלו היאודים עליהם ועל זרעם ומי שימרה לפניהם וימרה הקשר הזה ענוש יענש , הכל שריר ובריר , וההוה ביום ו׳ י״ג לאדר שני שנת הת״ב . הכותב יעקב בר׳ מרדכי תנצב״ה . (המגיד שנה י״א גליון 44 , ע״ז העירני ה׳ חיו״ג) .

באמצע העיר עומד בנין גדול ומוזר מאד , הבנין ההוא נבנה מאבנים בתבנית מגדל גבוה ורבוע , ולפי הנראה היה מגדל מבצר בימי קדם , עתה עודנו שלם ועומד על תלו . בתוך הבנין הזה בחצר יגורו איזה משפחות ושם גם בית מלון לאורחים טאַטארים ובית משתה קאַפֿע . לפי דברי הסופר טונמאן נקראה העיר הזאת לפנים בפי היונים בשם ,מאַווראָן־קאַסטראָן׳ (מבצר השחור) .

לא רחוק מן העיר במרחק 6 וויערסט יֵראה מחזה נפלא לעיני העומד על ההר הלבן אשר מבטנו יצאו מי הנחל קארא־סו . הדרך לבוא אל המקום ההוא , הוא דרך גנים נחמדים מרהיבי עין , ורוב הנוסעים הולכים שמה רגלי להתענג על נועם חזון הטבע , וכן נראות שמה שרידי חרבות ימי קדם .

כהדרך מסימפעראָפאל כן גם מקאראסובאזאר עד פעאָדאסיע לא יצטיין במאומה , ורק בצדי הדרך נמצאים גנים ופרדסים רבים קנין אצילי הארץ . במרחק 12 וויערסט מקאראסובאזאר נראה הר רם ונשא הנקרא ,אוסון־איאַן׳ . העומד על ההר הזה יגלה לעיניו מחזה יקר , כל העמק והעיר קאראסובאזאר , הערבה הגדולה עד לשון היבשה ,אראבאט׳ ועד היאור ,סיוואַש׳ . הים האזאווי , וכל חצי אי הקערטשי ולשון הים אצלו . לעלות על ההר ההוא יוכל כל איש בלי עמל .

בראש אחינו יהודי ליטא ופולין עומד הגביר הנכבד ה׳ א׳ לאסקין , והוא גם שופט שלום נכבד Почет. Мир. Судья. , וראש לכל עניני העיר בכלל .

עלים

האיש הנורא הזה ,עלים׳ היה טאַטארי מלידה ומבטן יליד עיר באחציסאראי . השודד הזה ישב בראשונה בבית האסורים ואחרי כן לָקח

לעבודת הצבא, ויברח מחיל הצבא וישב לקרים לשלול שלל ולבוז בז, ועוד חבר שודדים נלוה אליו ויפשוט על כל דרך ומסלה, ובמהירות נפלאה שדד את כל הנוסעים ולא חזה אנוש, אפס גם דבר טוב נמצא בו יתר מבכל אחיו, כי לא המית איש. ביחוד חרה אפו מאד על הקראים מסבה בלתי נודעה. הטאטארים בני עמו אהבוהו מאד, יען משׂד עשירים תמך דלים ויעשה צדקה בכל עת, כל עמל פקידי הממשלה ושרי החיל לתפשו בכף לא הועיל להם, אף כי על פי רוב שדד את הנוסעים לבדו ואין איש אתו. בכל עת בחר לו ממבחרי סוסי הטאטארים היקרים קלי המרוץ, ובכלותו לשדוד מהר לברוח כחץ מקשת על סוסו הקל ויסתר במסתרים, ובכל עת מצא מחסה ומסתור בין הטאטארים. ואם אמנם שתי פעמים הצליח לפקידי הפאליציי לתפשו בכף, אך בכל פעם הצליח להנצל מידם, עד כי פעם אחת התנפל על שר צבא אשר נסע בלוית כל בני ביתו מקאראסובאזאר לפעאדאסיע ויחמוס את כל אשר לו, והשר כתב לפעטערס-בורג ויבקש לבער אחרי השודד הזה לבל יוסיף עוד להחריד את כל חצי האי קרים, והממשלה צותה בחזקת היד לתפשו ויהי מה, ותשלח גדוד אנשי חיל ופקידים בראשם, ובפעם הזאת לא נכזבה תוחלתם, ויתפשו את השודד ויושיבוהו בבית האסורים, ואחרי כן יצא משפטו ליסרו בשוטים מוסר אכזרי וישלחוהו לעבוד עבודת פרך לסיביר, אפס בהיותו בדרך הצליח עוד הפעם להמלט על נפשו ויברח לקו־קז, ומשם נס וימלט לתוגרמה, ועל דברת הטאטארים הנהו חי עוד היום חיי איש ישר בקאָנסטאנטינאָפאל.

הטאטארים ישירו עוד היום שירי תהלה לכבוד השודד הנערץ הזה.

עמק ענדאָל, קבר מַאמַאיי

עד הנחל Мокрый Ендоль במרחק 10 וויערסט מהתחנה בורונדוק לא נראה כל דבר הראוי לשים לב עליו בכל הדרך, ורק לאורך הנחל הזה נמצא העמק היפה ענדאָל המכוסה בכל עצי פרי שונים. לא הרחק מהעמק נמצאה קולוניא גדולה לאשכנזים „צוריכטהאל“ אשר אין כמוה בכל חצי האי. במרחק 2 וויערסט אחרי התחנה הראשונה לימין, יפגוש הנוסע את הדרך העולה לסודאק, ובצדה מתוחים קוי הטעלעגראף.

עד התחנה „קריניצקי“ תשתרע ערבה גדולה, ורק לימין הדרך יתנשאו קצה הררי יאלא, ואצל התחנה גן גדול ומהולל קנין הצייר הנודע אייוואזאווסקי הנקרא בשם „שייך מאמאיי“, והמון הטאטארים יראו גבעה אחת לא הרחק משם אשר לפי דבריהם קבור שם האיש הנורא הזה הנודע

בדברי ימי רוסיא לאלה ולקללה [1]) , ואשר זאת נודע לנו אל נכון כי במקומות האלה בין סטארא־קרים ופעאראסיע מצא קץ לחייו .

סטַארָא־קרים

(קרים הישָׁנה)

במרחק 4 וויערסט מהתחנה קריניצקי לימין הדרך עומדת העיר העתיקה הזאת . בימי קדם נקראה בשם „סולכת׳ , ועד תחלת המאה הט״ז היתה בירת מלכי הטאטארים , ואחרי כן עזבוה מושליה ויסדו את באחציסאראי . על גודל העיר ותפארתה יעידו כל סופרי ימי הבינים , עד כי על דברת סופרי ערב לא מצאה יד רוכב מהיר לעבור את העיר גם על סוס יותר קל במשך חצי יום [2]) . בה היו בתי תפלה גדולים ויפים בנוים מאבני שיש , בתי ספר ללמודי הדת וידיעות העולם , ובימים האחרונים גם בית מדרש גבוה (אוניוועריזיטאֶט) ועוד בתים גדולים ונכבדים וביניהם גם היכל החאן . על דברת סופר אחד נתן בערקע־חאן את העיר הזאת מתנה לשארו הסולטאן איצצעדין אשר על פיהו יצא לחפשי משבי במבצר היונים בשנת 1263 . בימי מלכי הטאטארים אשר ישבו בה היתה העיר מוקפה בחומה בצורה , אפס למיום עזבוה ירדה פלאים , עד כי כעת הִנֶהָ עיר קטנה ובין כל ערי קרים לא תתחשב , יען בשפל תשב ודבר אין לה בעולם המסחר , חוף לאניות אין בה כי רחוקה היא משפת הים יותר מעשרים וויערסט , וגם האורחים הרבים הבאים לקרים לא יסורו אליה .

שרידי חרבות העיר העתיקה מפוזרים על פני כל הככר במרחק שמונה וויערסט סביב לעיר מכל רוחותיה .

רוב תושבי העיר כעת הנם ארמענים , ובקצה העיר קולוניא למושב הבולגארים אשר התישבו שמה בשנת 1801 . יהודים וקראים לא נמצאו בה . אצל העיר יתנשא ההר אגרמיש גבוה 1900 רגל , אשר על מרום פסגתו נכרו עוד חרבות המבצר העתיק , המחזה מראש ההר על העיר יקר ונפלא מאד „ כל ככר העיר וההרים סביבותיה מעולפים בפרחים מרהיבי עין וכל עץ עושה פרי , גם עשבי־מרפא יקרי המציאות יגדלו שמה אשר תושבי העיר יתרפאו בהם מתַּחֲלֻיִים שונים , ולפעמים יביאו הנה חולים גם מערים אחרות , וכן יגדלו סביב העיר עצי משי רבים , והנסיך פאטעמקין

---

[1]) Карамзинъ т. V. стр. 78—79.

[2]) Кеппенъ. Стр. 337—346.

יסד במקום הזה בית ספר ללמודי מלאכת המשי, ויטע עצים רבים אשר קוה כי ברבות הימים יהיה הדבר הזה לאבן פינה לאשר העם, אפס במותו אבדה גם תקותו בתוהו . . . .

בימי קדם ישבו בה רבים מבני ישראל ויבנו בתים לאביר יעקב, כאשר תעידנה הרשימות הרבות הנמצאות בספרים כ״י והמצבות הרבות אשר ימצאו בכל עת החופרים במעבה אדמתה, אשר אחדות מהרשימות ההן נדפסו בספרי „משא קרים״ חלק א׳, וכן ישבו בה גם הקראים, אשר גם על זאת יש לנו עדים נאמנים.

פעאדאסיא

(THEODOSIA)

העיר הזאת עומדת על שפת ים השחור בחצי עגולה, והרים סביב לה משלש רוחותיה. בה כעשרת אלפים תושבים ערב רב מעמים שונים. העיר הזאת נודעת עוד היום בשם „כֶּפֶא״ בפי הטאטארים, או „קאפפע״ כאשר יכנוה בני איירופא. בימי קדם נקראה בשם „פעאָדאסיע״ (מתנת אלהים) בפי היונים, ולדעת אחד הסופרים נקראה גם בשם „ארדאבדו״ (שבע אלהות) בפי הלאַנים. הידיעות אשר נדע היום אודות העיר הזאת בימי ממשלת היונים בקרים מעטות הנה, אפס למיום יסדוה הגענואיזים ידענו אל נכון כי היתה עיר גדולה ויפה מאד עד אשר נקראה בפי התוגרמים בשם „קוצוק סטאמבול״ (סטאמבול הקטנה), מסחרה פרץ לרוב, ומכל קצוי תבל באו אליה לעשות בה מקנה וקנין. הגענואיזים בנו בה מבצר חזק, ויקיפו את כל העיר בחומה בצורה אשר שרידי חרבותיה נשארו עוד היום. בחצי המאה הי״ג יסדוה הגענואיזים, ובשנת 1475 נכבשה ביד התוגרמים, אפס לא לבד כי לא החריבו את העיר כי אם השתדלו עוד לכלל יפיה ויבנו בה מגדלים והיכלות, ותיף ותגדל עד מאד. הנוסע הצרפתי שאַרדען אשר היה בקאפפא בשנת 1663, מצא בה עוד ארבעה אלף בתים עם שמונים אלף תושבים, וארבע מאות אניות על חוף הים. אפס כל אלה נמסו כדונג מפני אש למיום באה תחת ממשלת רוסיא. עתה כבר נהרסו כל החומות והמגדלים, גֻלות המים אשר נעשו במלאכה נפלאה נשארו מעט מהרבה, וגם אלה יבשו מימיהם, ומהתעלות והברֵכות אין כל זכר.

בימי הקיץ יבואו המון אורחים אל העיר הזאת לרחוץ במי הים. בה גן העיר יפה מאד בלב העיר, ומישור לשוח (בולוואר) בו לרוח היום על שפת הים, מראה הבתים חוצה כתבנית בתי האיטליאנים והתוגרמים. לירכתי העיר על מרום גבעה נשאה עומד בית אוסף דברים עתיקים

(מוזעאום) הכולל מטבעות עתיקות ויקרות, מצבות אבן בכתבות רומית ועברית. על שפת הים ממבוא יאלטא עומד בית מקלט לחולי הים הבנוי בתבנית מבצר קטן, וזולת זאת אין דבר הראוי לשים לב עליו בעיר הזאת.

מבני ישראל יגורו בעיר הזאת כחמשים משפחות, והמה ע״פ רוב רק עושי מקנה וקנין ובעלי מלאכת יד אשר יחיו נפשם מעמל כפיהם, עשירים אין בהם כמעט מלבד הגביר הנכבד ואוהב עמו ר׳ הלל חאחלאווקין. מצב הדת והדעת ביניהם לא טוב ולא נופל מבכל ערי קרים, ובכלל שתיהן יחד בשפל המדרגה. להם ת״ת בלי סדר ומשטר ובלי חנוך ישר וצעיריהם יגדלו בלי תורה ודרך ארץ ורועה אוילי ינהג בם.

לאחינו בעיר הזאת ביהכנ״ס עתיק ונפלא אשר נהלו מהקרימצאקים אשר עזבו את העיר זה ימים רבים, הוא הבית הקדוש אשר כבר דברתי אודותיו בספרי „משא קרים״ צד 38—135, ולמותר לדבר אודותיו שנית. עדת הקראים גדולה מעדת ישראל בעיר הזאת, ומספרה יעלה עד מאה ושמונים משפחות, וגם להם בית תפלה מיוחד נאוה מאד, ולהם בית ספר אחד כולל לכל העדה אשר יתנהג בסדר יותר גרוע, לרגלי המורים עמי הארץ אשר לא יבינו בין ימינם לשמאלם.

על פי הכתבה אשר נמצאה חרות על קרש אחד במרום המגדל ההרוס אשר אצל הקאראנטין, נראה, כי החלק הזה מהמבצר נבנה ביד הגענואיזים בשנת 1384 על שם האב הקדוש קלימענטא הששי בימי הקאנזול מאָנטאַן „להיות מחסה לעיר מאויבי הנוצרים״, ר״ל מהטאטארים.

באדמת העיר הזאת ימצאו החופרים חפצים עתיקים רבים, וביחוד מטבעות עתיקות ואנכי אספתי רבות מהן, וכן נקל לקנותן אצל איש רוסי אחד העושה בהן מקנה וקנין.

סביבות פעאדאסיע ודרך המלך לסודאק

הנוסע מסימפעראפאל לסודאק עליו לסור מן הדרך אצל התחנה „בורונדוק״, ומפעאדאסיע דרך קריניצקי, ומשם רק שתי תחנות, הראשונה „עלבוזלי״ 21 וויערסט, והשניה סודאק 20 וויערסט. הדרך לסודאק ממבוא סימפעראפאל היא לימין, דרך ההרים וכפר להבולגארים „קישלאוו״, ואחרי הכפר במרחק 3 וויערסט עומד בית נזירים אצל המעין ס״ט פאראסקאוו אשר אליו ינהרו המון אנשים בכל שנה בכ״ז לחדש יולי, והמאמינים לכל דבר יאמינו כי המים האלה ירפאו כל חולי. כל הדרך יתענג הנוסע על הדר הטבע, על חורשי מצל סבוכים ויפים, עמקים וגאיות מכוסים בכל עצי פרי שונים; אחרי התחנה עלבוזלי יתנשא הדרך על מרום ההר „טאַקטאַר״ בין

שדרות עצים עבותים עד הכפרים „בויוק־טאראקטאש וקוצוק־טאראקטאש״ (טאראקטאש הגדול והקטן), וכן נקרא המקום הזה גם בפי הגענואיזים בשם „Tarataxio“, לשמאל הכפרים האלה יתנשאו הרים משונים במראיהם האחד מהם תבנית חיה גדולה לו, ולהשני תבנית איש מתפלל כורע על ברכיו, והגדה בפי הטאטארים כי כהן (מוללא) אחד חשד את אשתו כי נטמאה, ועל כן השליכה מעל ראש פסגת ההר הזה, ובנפלה נקרע סלע מן ההר בתבנית כהן כורע על ברכיו ומתפלל לאלהים כי ימחה חטאתו על אשר יסר את אשתו החפה מפשע מוסר אכזרי. אחרי הכפרים ההם תפגוש את העמק „טאראקטאש״ המעולף בכל נצני חמד ובכל עצי פרי ועצי גפן לרוב מאד לענג נפש, ומשם רק שלשה וויערסט עד סודאק.

מפעאדאסיע לסודאק יש עוד דרך — לא דרך המלך — אפס הנוסע אשר יאבה להתענג על חמדת קרים עליו ללכת בדרך הזה, אף כי הדרך איננה סלולה, ויותר טוב לרכוב על סוס מנסוע בעגלה, וסוסים נקל להשיג בכל כפר וכפר.

קָאקטֶעבעל

במרחק 16 וויערסט מפעאדאסיע יפגוש את העמק קאקטעבעל הנחמד במראהו לרגלי ההרים המשונים העומדים למחסה לו מכל עברים עד כי לא יהדור שמה רוח קר מצפון, וכן לרגלי צבי חמדת הטבע אשר חלק לו מטובו ביד נדיבה. לשון הים למעמד אניות קטנה מאד החודרת בין שני ההרים קאראדאג (גבוה 1750 רגל) וקעאַטלאַמאַ, עומק החוף הוא 35 רגל. על שפת הים במקום הזה נמצאות אבנים קטנות מצבעים שונים יפות מאד אשר יעשו מהן חפצים שונים, וכן ימצאו שמה מושעללען רבים. מן המקום הזה יחלו רוכסי הררי קרים אשר ישתרעו עד באלאקלאווא וסעוואסטאפאל לאורך חפי הים.

אָטוּז

במרחק 6 וויערסט מקאקטעבעל יפגוש הנוסע את העמק הנפלא הנודע בשם „עמק אָטוּז״ השוכב בין ההר קאראדאג מצד אחד וצאַקלא (גבוה 2100 רגל) מצד השני. בעמק הזה חודרת לשון ים עמוקה מן 56 עד 84 רגל, ובעמק הזה עומד הכפר הגדול אטוז הנודע על ידי היין הרב אשר יוציאו ממנו בכל שנה. השם „אָטוּז״ (בשפת תוגרמה שלשים) נתן להמקום הזה, יען בימי ממשלת התוגרמים עמדו בעמק הזה שלשים כפרים. על שפת הים נראו עוד שרידי מבצר ישן לפני ארבעים שנה, ואיזה חרבות

ממנו נכרות עוד היום על גבעה אחת ובאיזה מקומות לאורך העמק, וכן נראו עוד שרידי בתי תפלה לנוצרים הרחק מן הכפר.

קיזיל־טאש

(אבן אדומה)

סלע ההר הזה מראהו אדום כהה, אשר על זאת כנוהו הטאטארים בשם זה. בחַגֵי סלע הזה נמצאה מערה גדולה אשר בימי קדם היתה לבית תפלה, ממנה יוצא ערוץ נחל אשר המאמינים יחשבו את מימיו למי־רפאות לכל מדוה, בקצה המערה נמצאת אבן שיש אשר היתה במקום בימה (אַלטאר) בימי קדם. עתה נבנה במקום הזה בית נזירים בשם ס"ט סטעפאן, ולא למותר לכל נוסע לסור ולראות את המקום הזה אשר לא נופל הוא בכל הוד חמדת הטבע מכל המקומות המצוינים בקרים. מן קיזיל־טאש תשתרע הדרך לסוראק דרך יערים סבוכים דרך הכפרים טאראקטאש, ומשם במשך חצי שעה יבוא הנוסע לסוראק.

עמק קָאז

הנוסע מאַטוז לסוראק דרך הכפר קאז ולא יאבה לסור לקיזיל־טאש, אז יסע מעמק אטוז ומעט מעט יתנשא על רוכסי ההר „עלטיגען" אשר על מרום שיאו נכרות עוד שרידי מבצר ובית תפלה עתיקים ואיזה משכנות בני אדם, ואחרי ההר הזה יעבור עוד מעל ההר פארסור־קאיא אשר רובו הנהו מאבן שיש הקרימי וממנו ירד אל העמק קאז. או כאשר יכנוהו אחרים „קאקיאָז" (עין ירוקה), או „כוכוז".

כנודע לנו ממקורים נאמנים ישבו בני ישראל במקום הזה בימי קדם, עד כי שמות המשפחות אשר גרו פה נקראו על שם המקום, וכן ישבו שם גם הקראים, וכבר הזכרתי מזה בספרי משא קרים. בכתבי הגענואיזים נקרא המקום הזה בשם „Casale de coxii" והרוסים שנו את שמו לקאז. מעמק אטוז עד קאז מרחק 10 וויערסט. בעומק העמק הזה נמצא מבצר ישן ואצלו חומת אבן בנויה אל הסלע הנפלא „דעלעקלי־קאַיא" (סלע חורים), אשר על מרום שיאו ישכנו נשרים רבים בכל עתותי השנה. מחזה המקום הזה אשר אצל עליו הטבע מהודו במדה נפרזה מאד, יקר ונפלא, וראוי לכל איש האוהב להתענג על הדר התולדה לתור אותו לכל מוצאיו ומובאיו.

מעמק קאז לסוראק שתי דרכים תפרדנה, האחת דרך טאראקטאש אשר תצטיין ביחוד על דבר ההרים הנשאים אשר תעבור עליהם, והשנית דרך הכפר טאָקלוק וגבעת מעגאַנאָם אשר תצטיין על דבר פסלי האבן

הנמצאים במקומות שונים, והטאטארים יכנו אותם בשם „עסקי־מעסארליק" (חצר מות ישן). אצל הגבעה הנזכרה נמצאות חרבות עיר גדולה, ואולי מסבה זאת נקרא המקום „מעגאנאם" (עיר או מקום מושב רחב ידים בשפת יון).

סוּדַאק, ועמק סוּדַאק

עמק סודאק נודע ומפורסם לא לבד בקרים וסביבותיה, כי אם בכל קצוי רוסיא על ידי היין הרב והטוב אשר יוציאו ממנו בכל שנה, העמק ישתרע במרחק 8 וויערסט עד חוף הים, ומכוסה בכל עצי פרי שונים, וביחוד בעצי פרי גפן אשר מספרם עולה יותר משני מיליאן. „ענבי סודאק" נודעים על ידי גדלם וטובם, וביחוד יען כי חזקים המה ונקלו להסוחרים להוליכם למרחקים ולא ישחָתו, וכן נמצא בעמק הזה גם עצי קפריסין רבים, אפס התושבים לא יעמלו להפרותם ולהרבותם כראוי. העמק הזה יתאחד עם עוד שני עמקים קטנים „אַי־סַאוואַ" (סאווא הקדוש) וטאראקטאש.

ארבעה הרים גדולים יסוכבו על העמק, ולא יחדור בו רוח קר מכל עברים. מצד צפון עומד ההר אַיאַר־דאג אשר עליו נראו שרידי חרבות בית תפלת ס"ט געארג, ואצלו מעין מים חיים, וקרוב אל הים ההר „אלצאגין־קאַיאַ־סו" (הר אדם קצר הקומה), הר גדול המכוסה בעצים סבוכים קטני הקומה מקדם לעמק בשם „אַפּור־דאג", והרביעי למזרחו וקרוב אל הים בשם „קוש־קאַיאַ" או כאשר יכנוהו הרוסים „סאָקאָל". לאורך כל העמק ישטוף הנחל „אלעהאר" או סוק־סו את מימיו, והנחל הזה יתפשט ויתפלג לערוץ נחלים קטנים רבים אשר ירוו את האדמה הברוכה והפוריה הזאת מים חיים כל צרכה.

המחזה היקר והנפלא אשר יחזה האיש העומד על אחד ההרים, וביחוד על ההר אלציגאן, נעים ונורא מאד מאין כמוהו, ורחוק למצוא כמחזה הנפלא הזה בשווייץ וסביבות הרהיין. אויר המקום חם ונעים מאד וטוב לבריאות האדם, ועל כן יבואו אליה אורחים רבים בימי הקיץ לשבת בה.

העיר הקטנה סודאק יושבת בלב העמק במרחק 60 וויערסט מאלושטא, וכן מפעאדאסיע. העיר הזאת עתיקה היא לימים. סופרים אחדים יוכיחו כי עוד בראשית המאה השלישית לספירת הנוצרים כבר עמדה עיר ליונים במקום הזה, אפס למן המאה השמינית ידענו אל נכון כי עמדה פה עיר גדולה אשר קראו היונים בשם „סוגדאי" ובפי סופרי בני קדם נקראה סורדאַג או סוראַק, והרוסים בימי קדם קראוה „סוראָז", ולרגלי מסחרה הגדול אשר פרץ בארץ נקרא גם ים השחור על שמה „ים סוראזוו", ובפי הגענואיזים נקראה בשם „סאָלדאַי" (Soldaya). אחד מסופרי ערב אבולפעדא אשר חי במאה הי"ד, מספר, כי בימיו נגרשו הנוצרים מסודאק. ועל דברת אבן סעיד פרץ סחר העיר הזאת כסחר קאפפא, ואת הים השוכב לרגלה הוא קורא

בשם „ים ניטאש" אשר משם נוסעים הסוחרים לקאנסטאנטינאפאל, וממקור אחר נורע לנו כי סוראק היתה בירת הקאמאנים או הפאלאווצים בימי ממשלתם בקרים.

הגענואיזים אשר יסדו את קאפפא וכל סחר ים השחור היה בידם השתדלו לכבוש גם את סודאק, ובשנת 1365 כבר משלו עליה וישנו את שמה מסוגדאי לסאלדאי, ומסורה בפי ההמון כי הגענואיזים לקחו את העיר ביד חזקה מהיונים, והמושלת האחרונה אשר פחדה לבל תפול שבי ביד אויב התנפלה מראש המגדל אל הים, אשר על זאת נקרא אחד המגדלים בשם „קיז־קאלע" (מגדל בתולה), והגענואיזים התחזקו שמה ויבנו שלשה מבצרים על ראשי הצורים: העליון, האמצעי והתחתון, והנם עומדים עוד על תלם כיום הזה.

התוגרמים אשר כבשו את קאפפא, קרבו באניותיהם גם אל חוף סודאק, ואחרי אשר לא הצליח להם לכבוש את העיר והמבצר ברעש מלחמה, צרו עליה ימים רבים ולא נתנו להביא אוכל אל העיר, עד אשר נאלצו האיטליאנים למסור את העיר ביד האויב. ויהי כאשר כבשו הרוסים את חצי האי קרים צוה הנסיך פאטעמקין להרוס את המגדלים ולבנות מהאבנים בתי מעון לצבאותיו, ואמנם הרסו איזה מגדלים אשר נתנו די חומר לבנין הבתים החדשים, אבל הרוב מהם נשארו עוד על מכונם. רק בשנת 1869 הרס רעש הארץ עוד איזה בנינים מהנשארים. אצל שערי המבצר עמדו מגדלים חזקים, ומנגדם במקום אשר כעת עומד כפר להאשכנזים עמד חלק העיר אשר גרו הגענואיזים. לא הרחק מן השערים נמצא כעת מעין עתיק אשר הרוה צמאון כל יושבי המבצר. על איזה מגדלים והחומות נמצאות עוד כעת כתובות וציורים. על קיר המגדל לימין אצל השער נמצאה כתבה אשר תשמיע כי החלק הזה מהמבצר נבנה בשנת 1385, בימי Jakób Torselo ציר הגענואיזים בסאלדאי.

הבא אל השער יפגוש את המבצר התחתון, אדמת החצר מכסה בשרידי חרבות ימי קדם, שם יראה גם קנים חלולים אשר דרך שם שטפו המים אל המבצר. לא הרחק משם נראו שרידי חרבות בית תפלה לנוצרים, ומשם דרך מסלה צרה ורעה יבוא אל המבצר האמצעי אשר הטאטארים יכנוהו בשם „קאטארא קאלע" ובתוך המבצר הזה נמצא עוד מגדל חזק ויפה בטעם בניני הגאטהים במאה הי"ד העומד על שן סלע הנשקף על פני הים, ומן המבצר הזה במסלה עוד יותר צרה יעלה אל המבצר או המגדל העליון „קיז־קאלע". המגדל הזה עומד על ראש פסגת הסלע היותר גבוה והוא יותר חזק מאחיו הראשונים. האיש העומד על אחד ההרים מנגד להמבצר ידמה בנפשו כי המבצר עודנו שלם ולא נגעה בו יד מהרס. הבא אל המבצר

עליו להיות זהיר מאד, יען במקומות רבים נמצאים בו פרצים אשר לא על נקלה תתבונן עליהם עין איש זר, וביחוד רצפת המגדלים תלויות על בלימה ומתחתן חפורות מערות עמוקות ואוי לו לאיש הדורך עליהן והוא לא נזהר, ויותר טוב לקחת למורה דרך את אחד מהאשכנזים מן הכפר היודעים כל מוצאי ומובאי המבצר. ובכלל לא יארכו עוד ימי המבצר העתיק והנפלא הזה אם לא תשתדל הממשלה להחזיק בו לבל יפול למשואות נצח.

חוף הים אשר יכנוהו הטאטארים „סודאק־לימאן״ הוא עמוק 70 רגל, וגם אניות היותר גדולות תוכלנה לעמוד שם ולמצוא מחסה מסער וסופה אחרי אשר שלשה הרים גבוהים הנם למחסה אל החוף.

בכל עתותי השנה כל העיר הנה שוממה כמעט ורק בעת דרוך הענבים אז תקום לתחיה כמעט לרגלי סוחרי היין הרבים הבאים אליה מכל קצוי רוסיא. בין בתי העיר נמצאים שני בתים להחכמים הידועים אשר כתבו אודות קרים פאללאס וסטעווען.

אצל העיר נמצא מעין מי גפרית אשר חולים שונים יוכלו למצוא בו רפאות תעלה. אפס יען כי אין דרך סלולה לסודאק וגם האניות ההולכות לכל חפי קרים לא תסורינה שמה רק לעתים רחוקות לקחת יין או משא, על כן לא יסורו שמה רק מעטים מהמון האורחים הבאים לקרים, גם בתי מלון לא נמצאו שמה, אף כי לא נמצא בכל חצי האי מקום יותר מסוגל לבנות בו בתי חולים כבמקום הזה. אצל סודאק בין ההרים „קאבא־בורון וקוש־קאיא״ תמצא לשון ים עמוקה והרים גבוהים לה מסביב עד כי מעולם לא חדר שם כל רוח. אויר המקום חם ונעים כבאחד המקומות המצוינים באיטליא. כל העמק מעולף בעצי גפן ובעצי פרי שונים, המקום הנחמד והיקר הזה נקרא בשם „עולם חדש״ (Новый Свѣтъ) והוא קנין יורשי הגענעראל בֿערבֿעאולידזע.

דרך המלך מפעאדאסיע לקערץ

בדרך הזה חמש תחנות (97 וויערסט).

24 וויערסט . . .	פארפאטש
14	אַגיבעל
14	ארגין
22	סולטאנאווקי
23	קערץ

הדרך מפעאדאסיע לקערץ לא תצטיין כמעט במאומה. יען הולכת היא דרך הערבה הגדולה „ערבת קרים״. בה אין כל יער וגבעה, ואין כל דבר חדש או עתיק כמעט אשר ישים הנוסע את לבו עליו, כי על כן רוב הנוסעים לקערץ יסעו באנית הקטור, ורק מעט מזער יסעו דרך היבשה בימי החורף

מפחד הסער על הים. אולם רק שנים שלשה מקומות ראוים, כי חוקרי קדמוניות ישימו לב עליהם, ואחד מהם הוא:

תעלת אסאנדר

התעלה הזאת נחפרה ביד בני הקיממערים עבדי הסקיטים אשר דמו להנצל בזה מכף אדוניהם הסקיטים — ע"פ עדות הערואדאט. על דברת הסופר הקדמון הזה נמשכה התעלה הזאת מקצה הררי טוירען עד יאור מעאטידי [1], וסופרי זמננו יאבו להוכיח כי דעת הערואדאט היא על התעלה אשר חלקה את חצי האי הקערטשי לרחבו מים לים ואשר נתקנה על ידי אסאנדר למען תהיה לגבול ממלכתו באספארוס. המלך הזה חדש נעורי התעלה ויבנה עליה מבצרים ומצדות. וע"פ עדות סטראבון בנה כל מגדל במרחק 10 סטאדיען מרעהו, אשר על כן נקראה התעלה על שמו „תעלת אסאנדר". התעלה לקחה ראשיתה מקצה הררי טוירען אצל פעאדאסיע וכלתה אצל הים האזאווי אצל אַראַבּאַט. והנוסע מפעאדאסיע לקערץ בין התחנה אַרגין וסולטאנאווקי יכיר עוד שרידי התעלה הזאת:

לאורך חפי ים השחור (ים השחור והאזאווי קרובים פה איש לרעהו) על ראש הגבעה „טשאַאודא" במקום אשר תכלה לשון ים הפעאדאסי קדמה, נמצאות עוד חרבות מבצר ישן, ומסביב לו חרבות בתי מעון ותצר מות גדול, ולוא נסה איש לחפור במעבה אדמת המקום הזה כי עתה גלה לנו חדשות ונצורות לדעת איזה עם ישב במקום הזה בימי קדם. ומלבד זאת נמצאים בין פעאדאסיע וקערטש יאורי מלח לאורך חפי הים אשר היו לשונות ים בימי קדם, ומסביב להן גבעות גבוהות אשר עליהן עמדו מבצרים ומגדלים ומעונות לבני אדם. המקום היותר מצוין ביניהם נמצא במרחק 25 וויערסט מן התחנה אַרגין, והוא:

אָפּוּק

במרחק 25 וויערסט מאַרגין וארבעים מקערטש, על חוף ים השחור נמצא כפר להטאטארים בשם „אָפּוק". אצל הכפר לשון ים אשר גבעת „עלקען־קאלע" הנה לה למחסה מרוח קדים וצפון. קרוב אצל הים נמצאים סלעים גדולים רבים, והגדול מהם הוא ההר אפוק. מנגד ללשון הים עומדים איזה סלעים, וביניהם שנים הנקראים בפי חובלי הים בשם „פעטרא־קאראוויא" (אניות אבן בשפת יון החדשה) יען באמת יֵראו מרחוק כשתי אניות גדולות עומדות בלב ים. על ראש אחד מן הסלעים האלה נמצאות חרבות רבות ממעונות עם קדום, ולדעת הפראפעססאר ברון עמדה במקום הזה העיר קיממעריקאָן אשר כבר היתה לתל שממה בימי סטראבון, אפס סופרים

---

[1]) ים האזאווי.

אחרים יאבו להוכיח כי העיר ההיא עמדה מעבר ללשון ים הקערטשי על חוף אזיא, ועל מפות האיטליאנים נקרא המקום הזה Ciprico או Cipreo. במקום הזה נמצא יאור מלח אשר בימי הקיץ יתאספו הנה סוחרים רבים. בשנת 1862 בליל סגריר תעה רב החובל אשר על האניה „אָרעסט" קרוב אצל המקום הזה, והאניה עמדה כנציב קרח בין הכפור, עד אשר נאלצו כל הנוסעים לרדת מן האניה לבקש בית להחם את בשרם, ולאסונם לא מצאו כל מחסה, עד אשר מתו כמעט כלם — כשתי מאות איש — באשמת רב החובל, אשר עמד למשפט ויצא נקי בהשפטו.

אראבאט ומחט אראבאט

АРАБАТСКАЯ СТРѢЛКА

במרחק 38 וויערסט מפעאדאסיע בדרך העולה לקערטש אחרי התחנה פארפאטש במרחק 14 וויערסט מן התחנה ההיא עומדת עיר קטנה בשם „אראבאט", ואצלה חרבות מבצר עתיק. לפי הנראה חדשו כל העמים השונים אשר משלו על קרים את נעורי המבצר הזה — מפתח קרים השני אחר פערעקאפ. העם האחרון אשר חדש את המבצר הזה, היה, עם תוגרמה. אחד מפקידי תוגרמה אשר תר את חצי האי קרים בראשית המאה העברה, יאמר בספר מסעותיו: המבצר „רעבאט" בנו התוגרמים למחסה מתגרת יד הקאזאקים לרגלי ירידת מי הים". המבצר הזה היה מוקף בתעלה עמוקה אשר חפורה לפי הנראה בזמן יותר קדום מהמבצר, וזקני התושבים יספרו כי מן המבצר עד חוף ים האזאווי היה מבוא ארוך תחת מעבה האדמה.

מן העיר הקטנה אראבאט תחל להשתרע רצועת יבשה קצרה ההודרת בין שני הימים, השחור והאזאווי. רוחב הרצועה הזאת הוא כחצי וויערסט וארכה 104 וויערסט. הרצועה תפריד את הים האזאווי מן הים הנאלח „סיוואש". רצועת אראבאט נודעה כבר בימי קדם בפי היונים בשם „אֵיאָן" (חוף) וגם הסופר פליניוס יזכירה, ובפי פטאלמעאוס נקראה בשם (Zenonis Chersonesus) ועל מפות האיטליאנים נקראה „Zuchala" או Zucalai. לאורך הרצועה תשתרע דרך המלך עד געניצעסק ומעליטאפאל, והתחנות הנה: „וולאסינסק 24 וויערסט, שעקלינסק 25, טרעוואגינסק 24, סצאסטליווצעוו $15\frac{1}{2}$, געניצעסק 16. רוב אדמת הרצועה מכוסה באגמי אָחוּ ועשבי ים המפיצים ריח רע מאד. התושבים המעטים היושבים על אדמת הרצועה יחיו את נפשם מסחר המלח אשר יוציאו מהיאור הגדול, יאור געניצעסק, אצל העיר געניצעסק על קצה רצועת אראבאט.

למרות הריח הרע השורר לאורך אדמת הרצועה, בכל זאת אויר המקום טוב מאד לבריאות האדם, וגם חולי הקדחת השורר ע"פ רוב במקומות אגמי בצה לא נשמע מעולם במקום הזה.

קערטש

במרחק ששה וויערסט טרם יבוא הנוסע אל העיר הַזאת כבר יפגוש גבעות רבות קברי עמים קדומים, ואחרי כן יבוא אל העיר דרך שער יפה. חוצות העיר ישרות ומרוצפות באבנים. לאורך רחוב וואראנצאוו משני עבריו נטועים שדרות עצים אשר יוסיפו עוד על הדר העיר. כל העיר בנויה לרגלי ההר מיטרידאט (Mitridat) ותשתרע עד שפת הים בתבנית חצי עגול. אצל העיר הזאת יתאחדו שני הימים השחור והאזאווי וביניהם לשון ים הגדולה ורחבה כשלשים וויערסט. העומד על שפת הים בקערטש יראה מנגד את החוף הַקאווקאזי או האזיאטי. הבא אל העיר באניה מפעאדאסיע יפגוש רצועת יבשה קצרה „טוזלין", ומרחוק את הרצועה „קעסקי" החודרות עמוק בלבּ לשון הים מחוף טאמאן. הבא אל לשון ים השחור יראה לימין את הגבעה „פַּאנאַגיא", ולשמאלו גבעת „טאַקלי־קאַוואָלאַרי", ועל ראשו מגדל מאיר. לפאת צפון מן הגבעה השניה במרחק שמונה פרסאות בריטניא, נמצאה הגבעה „קארא-בורון", ואחריה גבעה גבוהה אשר עליה נבנה כעת מבצר גדול וחזק, ואחריה גבעת „אַק-בורון" (גבעה לבנה) קרוב אל העיר.

בימי קדם נקראה העיר הזאת בשם „פאנטִיקאפיאן" או פאנטיקאפעא ונבנתה על פי מסורה קטנה ביד בן אעטא מלך קאלחידא אשר לקח את האדמה הַזאת מיד הסקיטים, והשם החדש „קערטש" קוֹרָא לה לדעת איזה סופרים על שם „קארטשיעוו" אשר נקראה בּפי הרוסים במאה הי"א, והתוגרמים קראו למבצר העיר הזאת „טשערזעטי". בימי קדם היתה בירת מלכי באספארוס, ולפי הנראה היתה גדולה ועשירה מאד, לרגלי המון חפצים ומטבעות מזהב וכסף הנמצאים יום יום במעבה אדמתה עוד היום, אשר יעידו על רוב עשרה ותפארתָה בימים עברו.

אצל העיר שוכב כענק גדול ההר „מיטרידאט" אשר בימי קדם עמדו על ראשו מגדלי מבצר, ולדעת רבים גם היכל המלך מיטרידאט הששי. בימינו לא נמצא שמה מאומה רק בית חומה קטן ושמם, ורק שרידי בנינים עתיקים מפוזרים על כל מדרך כף רגל.

מספר תושבי העיר יותר מעשרים אלף ומהם כחמש מאות משפחות בני ישראל, וכן נמצאות בה שמונה או תשע משפחות קראים. רוב יושבי העיר הנם טאטארים, רוסים ויונים, והנשארים המה מלאומי קו-קז.

גם העיר הזאת איננה תחת פקודת שר הפלך הטוירי, יען רק פקיד העיר הוא המושל היחיד עליה, ואליה נספחה גם העיר הקטנה „יעני-קאלע" העומדת במרחק 10 וויערסט ממנה.

בלב העיר נמצא גן קטן לשעשוע, וככר נחמד (בולוואר) על חוף הים, מלבד גן העיר הגדול מחוץ לעיר. כן נמצאים בה שני גימנאזיום

לנערים ונערות ואינסטיטוט לנערות בנות האצילים, גם בתי מלון אורחים טובים ויפים נמצאים בה, בית שעשועים, בית אוסף חפצים עתיקים אשר יסדה הממשלה בשנת 1826. בית תפלה עתיק ליונים, ובו חפצים עתיקים ויקרים. על אחר העמודים אשר בתוכו נמצאה כתבה משנת 6265 (1079 לספה"נ) .

בסביבות העיר נמצאים יאורי מלח רבים להממשלה אשר תתן אותם בחכירה לאנשים פרטים ומסחר גדול בהם. כן יחיו רוב סוחרי העיר מסחר דגים ודגים מלוחים הנודעים בשם „דגי מלוח הקערטשים". סוחרים מכל קצוי רוסיא יבואו אליה בימי הקיץ לעשות בה מקנה וקנין, וגם רוב תושבי יעני-קאלע ימצאו מחיתם מציד דגים אשר ייבשום וישלחום לכל ערי רוסיא.

לבני ישראל בעיר הזאת שלשה בתי כנסיות, שנים ליהודי רוסיא ופולין, ואחד להקרימצאקים — אשר כארבעים משפחות מהם יגורו פה. בה שלשה רבנים, ומהם אחד מטעם הממשלה אשר כלם כאחד ישליכו שקוצים על היהודים והיהדות בעלילותיהם, ולא יפלא אפוא אם יוליכו את את עם ה' בתהו לא דרך, ובני ישראל במקום הזה לא ידעו דרך ה' ותורת קדשו, כי על כן יביטו על מוריהם המתעים האלה לעשות כמעשיהם, עד כי כבר יצא שם העיר הזאת לרעה בפי אחינו תושבי רוסיא הדרומית. המון רב מצעירי בני ישראל לא יבינו אף קרוא בסדר התפלה, ולמיום תחל בינתם להתפתח ילכו לבקש דעת בבתי ספר לעמים וברבות הימים זרים יהיו לעמם ודתם, ובא האות על זאת כי רבים מהם אשר גדלו והשכילו שונאים המה את העם אשר מבטנו יצאו תכלית שנאה. אפס נמצאים גם רבים מהצעירים אשר לא למדו מעולם מאומה ויגדלו כפראים במדבר בלי דת ודעת. שפת קדשנו בכלל נעזבה כמדבר וגם המעטים אשר ידעוה לא יאבו עוד לדעתה וירחיקוה מביתם כמו דוה. עד העת הזאת היו כל עניני היהודים בחייהם הדתי והנהגת הקהלה בידי אחד מבני קרח חייט בור אשר לא ידע גם מספר שניו בפיו, ומה תקות ישראל מצעירי הדור החדש בעיר הזאת? אל אלהים הוא יודע!

כי ישבו בני ישראל בעיר הזאת בימי קדם כמעט אין כל ספק בזה, כאשר הוכחתי כבר בספרי „משא קרים" כי באו הנה לשבת מחצי האי הטאמאני, ולפי הנראה היתה העיר הזאת — או אחת הערים הקרובות אליה — עיר מולדת איש גדול ונכבד אשר העתיק את התורה ליונית, והוא עקילס הגר מאי פאנטוס, (דור דור ודורשיו צד 135). וכן נזכרה העיר הזאת במכתב מלך הכוזרים החדש הנמצא על ידי אבן רש"ף בשם „כרץ וסמכרץ", אפס המכתב הזה חשוד בעיני למזויף, אף כי ה' הרכבי יאבה לתת לו כבוד קדומים.

במרחק 3 וויערסט מן העיר לשמאל הדרך העולה ליעני-קאלע נמצאה גבעה גבוהה הנקראת „גבעת המלך" Царскій Курганъ. החופרים מצאו בתוך הגבעה מערה ארוכה אשר קירותיה נבנו מאבנים גדולות ולה כיפה עגולה ויפה מאד, ובה נמצאו קברות מלכי באספארוס. על הקברים נמצאו

מצבות אבן שיש אשר רבן ככלן נחרתו בכתב ושפת יון, וכן מצאו חפצים מזהב ועצמות מתים, ועל פי מצות הממשלה תקנו את המערה הזאת ויבנו אצלה בית בעד האיש השומר אותה, וכעת נמצאות בה המון מצבות יקרות אשר מאפס מקום בהמוזעאום יציגו אותן פה, ורשות לכל איש לבוא לראותן, ושמה נמצאת גם מצבה אחת עברית ועליה מנורה, אפס הכתב נמחק ממנה.

במרחק 6 וויערסט מן העיר, מצאו החופרים בשנת 1830 דבר נפלא ויקר מאד, והוא קבר אבנים על אחת הגבעות הנקראה „קיול-אבא״, ובתוך הקבר מצאו גוית אחד ממלכי באספארוס אשר מלך לפני מתרדת, ואצלו אשתו המלכה בארון עצי ברושים, וגם סוסו אשר רכב עליו וכל כלי מלחמתו מגן וצנה, אוכל ומשקה, כלי זמרה, עדי נשים וכלים שונים כלם זהב טהור עשוים במלאכה נפלאה, עד אשר עלה משקל הזהב עד שלשה ככר (120 ליטרא), מלבד מטבעות רבות. הגבעה הזאת נקראת כעת „גבעת הזהב״ ופי המערה נסתמה בעפר ואבנים.

בכלל אין עיר כמעט בכל רחבי איירופא אשר אדמתה עשירה בהמון חפצים עתיקים כאדמת העיר הזאת, יען כל המון אלפי הגבעות הנמצאות במסבי קערטש כלן הנה קברות ימי דורות עולמים, וברוב מהן נמצאים חפצים עתיקים, וביחוד עשירה קערטש במטבעות עתיקות לאלפים ולרבבות. וכל אוהבי וחוקרי קדמוניות באים אליה מכל קצוי תבל לקנות בה חפצים עתיקים. כלי חרס מעשי ידי היונים הקדמונים הנמצאים בה למכביר עשוים במלאכה נפלאה כתבנית הכלים הנמצאים באדמת פאמפעיום. — הדירעקטאר הממונה על המוזעאום יחפור תמיד סביבות העיר ובחצי האי טאמאן, וכל חפץ יקר ישלח לפעטערבורג. ורק החפצים הכבדים להוליך מרחק רב לעיר המלוכה ישארו פה. וביחוד רב טוב עשה הדירעקטאר ה׳ Луценко ואחיו הנכבד אשר העשירו את הספרות העתיקה ברוב השתדלותם וידיעתם בקדמוניות באספארוס.

אלפי המטבעות העתיקות והמצבות בשפת יון תתנינה עדיהן כי העיר הזאת היתה בירת מלכים זמן רב לפני ספירת הנוצרים. על דברת סטראבון כבר עמדה במקום הזה קולוניא גדולה ויפה להיונים בימיו, ולפי דבריו היה מרחק הקולוניא סביבותיה עשרים סטאדיען, ואצלה מבצר וחוף חזק וטוב לאניות. בראשונה היתה ממשלה חפשית (רעפובליק) ואחרי כן נפלה ביד „אכזרים״ ונהייתה לבירת ממלכת באספארוס, וברבות הימים נכבשה לפני המלך הנודע מיטרידאט יעווּפאטאר מלך פאנטוס, ובאבוד נירו כלתה ימי ממשלתה תחת עול הרומאים.

בין המון פסילי חמר הנמצאים בסביבות קערטש, נפלאים ביחוד „הפסילים הפראים״. הפסילים האלה תבנית אדם להמה, על ראשם שני קרנים כקרני בהמה. מהם יושבים או עומדים, ומלובשים בבגדי הפראים.